

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH/ORTAÇAĞ ANABİLİMDALI

Yüksek Lisans Tezi

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN MOĞOL
HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

İBRAHİM GÜNEŞ

TEZ DANIŞMANI
DOÇ.DR. MEHMET AKBAŞ

MARDİN 2013

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı 10751004 numaralı öğrencisi İbrahim GÜNEŞ'in hazırladığı "Diyar-ı Bekr Bölgesinin Moğol Hâkimiyetine Girişi" başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 17/06/2013 Pazartesi günü saat 11:00'de yapılmış, tezin onayına oy birliğiyle karar verilmiştir.

Başkan _____
Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ
Üye _____
Doç. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
Üye _____
Yrd. Doç. Dr. Zübeyir AKÇE

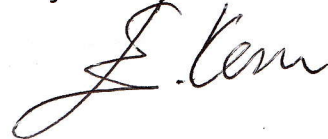
ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun 17/09/2013 tarih ve 2013/18-03 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

18/09/2013

Enstitü Müdürü

Yrd. Doç. Dr. Elif KESER KAYAALP

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
HARİTA LİSTESİ	viii
RESİM LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	xii
1. Çalışmanın Amacı	xii
2. Çalışmanın Yöntemi	xiii
KAYNAKLAR	xvi
1. İslâm Kaynakları	xvi
1.1. Umumî Tarihler, Vekâyinâmeler, Biyografiler	xvi
1.1.1. Arapça Kaynaklar	xvi
1.1.2. Farsça Kaynaklar	xxv
1.2. Coğrafi Eserler, Seyhatnameler	xiv
1.3. Vefayat Eserleri	xxxı
2. Moğol Kaynakları	xxxı
3. Süryani Kaynakları	xxxii
4. Ermeni Kaynakları	xxxii
5. Gürcü Kaynakları	xxxiii
6. Batı Kaynakları	xxxiii
7. Diğer Kaynaklar	xxxiv
7.1. Mimari Eserler, Kitabeler	xxxiv
7.2. Sikkeler	xxxv
8. Araştırma Eserler	xxxv
GİRİŞ	1

1. Moğol İstilası Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin İdari Taksimatı	1
2. Moğol İstilası Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Siyasi Yapısı	14
1. MOĞOL İSTİLASI	22
1.1. Moğolların Zuhuru ve İlk İstilaları	22
1.2. Güneybatı Asya Topraklarında Moğol Akınları ve Celâleddin Harzemşah .	41
2. DİYAR-I BEKR BÖLGESİ'NDE İLK MOĞOL AKINLARI	52
2.1. Moğolların Diyâr-ı Bekr Bölgesine İlk Girişleri	52
2.2. Moğolların Diyâr-ı Bekr Bölgesinden Çekilmesi ve Bölgede Selçuklu-Eyyubi Hâkimiyet Mücadelesi	62
2.3. Moğolların Anadolu'ya İkinci Girişleri ve Diyâr-ı Bekr Bölgesinde Moğol Akınları	73
3. DİYAR-I BEKR BÖLGESİ'NİN MOĞOL HÂKİMİYETİNE KESİN OLARAK GİRİŞİ	82
3.1. İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Hûlâgû'nun Bağdad Seferi	82
3.2. Hûlâgû Han'ın Diyâr-ı Bekr Bölgesi Hükümdarlarına İtaat Çağrısı ve Meyyâfarikîn Hükümdarı el-Kâmil'in Yardım Arayışları	88
3.2. Moğolların Diyâr-ı Bekr Bölgesine Girişleri ve Moğolların Gerçekleştirdikleri Suriye Seferi	93
3.3. Amid ve Meyyâfârikîn'in Moğolların Eline Geçmesi	106
3.4. Mardin'in Moğolların Eline Geçmesi	111
3.5. Musul'un Moğollar Tarafından İşgali	115
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA	120
EKLER	147
1. Resimler	147
2. Haritalar	148
ÖZGEÇMİŞ	156

ÖNSÖZ

Moğol istilas1, tarihin gördüğü en şiddetli askeri harekâtlardan birisidir. Moğolların zuhuru ve muhaceratları ile birlikte başta Asya'nın iç kısımları olmak üzere Doğu Avrupa ve Yakındoğu'ya hâkim olmaları, dünya tarihinin en büyük dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Dönemin bilim ve sanat bakımından en mamur şehirlerini yok edercesine tahripleri neticesinde o döneme kadar az rastlanan korku ve paniğe neden olmuştur. Bunun yanında tazyikleri ile geniş insan kitleleri- tabi kurtulabilenleri-önlerine katıp sürüklemekle dünyanın etnik ve sosyal çehresinin büyük oranda değişmesine neden olmuşlardır. Bu kitleler her ne kadar Anadolu tarihi için müspet bir durum arz etse de, diğer bölgelerdeki binlerce insanın muhaceratları neticesinde başta tarım ve hayvancılık olmak üzere bir ticari faaliyetleri büyük bir sekteye uğratmıştır. Bunun yanında Çingiz Han'ın serbest ticaret faaliyetlerine dönük yaptığı büyük reformlar, tüccarlar için menfi olsa da, Moğol istilas1 öncesi dönem göz önüne alındığında pek de olumlu bir durum olmadığı görülecektir

Moğolların yıkıcı seferleri sırasında Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresi, siyasi bakımdan durumları pek de iç açıcı olmayan bölgedeki devletler, küçük çıkarlar ve rantlar nedeniyle sürekli bir çatışma durumundaydı. Söz konusu bölgelerde yer alan büyük güçler-ki bunlar Selçuklular ve Eyyubiler'dir- nispeten kendilerinden küçük lokal siyasi teşekküller üzerinde sürekli bir nüfuz mücadelesi içinde yer almaktaydılar. Moğollar bir yandan Asya'nın en güçlü devletlerini teker teker çiğnerken bir taraftan da bütün dengeleri alt üst edecek şekilde bu coğrafyanın siyasi çehresine müdahil olmuşlardır. Moğollar, büyük hasımları Celaleddin Harzemşah'ı takip ederken kendilerini Diyâr-ı Bekr'in içinde bulmuşlardır.

Moğollar Diyâr-ı Bekr'e girdikleri vakit, bölge sakinleri daha ne olduğunu anlamadan muhtelif mevkileri yağma edip geri çekildiler. Bu istila hareketi, intizamlı olmasa da gerçekleşmesi bölge hükümdarları ve halkı tarafından iyice hissedilen Moğol İstilasının ilk fiili işgal merhalesi olmuştur. Bu andan itibaren muhtelif zamanlarda kısa süreli akınlar düzenleseler de Hulagü'nün Bağdat seferine kadar bölgede ciddi bir tahribat yapmadılar. Fakat 1258 yılından itibaren Hulagü'nün oğlu

Yeşmut komutasındaki Moğol ordusu, Amid'i ele geçirip uzun bir muhasaranın ardından Meyyafarikin'i zaptetti. Bunu Mardin'in şiddetli bir muhasaradan sonra zapt edilmesi izledi. Hısn-ı Keyfa hâkiminin kendi dileğiyle Moğol tahakkümüne girmesi ile Diyar-ı Bekr bölgesinde Moğol hâkimiyeti tesis edilmiş olundu.

Bu çalışmada Diyâr-ı Bekr bölgesinin Moğol hâkimiyetine girmesi ortaya konulmuştur. Söz konusu olan bu bölge büyük güçlerin kesişme alanı olduğundan pek tabii siyasi çehresi sık sık değişmiştir. Bunun yanında komşu bölgedeki devletlerin mücadelesine çoğu kez ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle çevre bölgelerin mücadelelerinden bağımsız bir şekilde olayları ele almamız imkânsız olacaktı. Bu vesile ile Moğolların Asya İstilasası, Yassıçemen savaşı, Köseadağ savaşı, Bağdad'ın Moğollar tarafından zaptı ve en nihayetinde Ayn-ı Calut savaşı üzerinde durmamamız gerekmektedir. Ayrıca Musul, Moğollar devrinde Diyar-ı Bekr Bölgesine dâhil edileceğinden şehrin Moğolların eline geçmesini de çalışmamızda ele aldık. Bunlara ek olarak çalışma boyunca zikredilen tüm şehirlerin konumları hakkında kısa da olsa genel bir bilgi vermeye çalıştık.

Söz konusu bu çalışma, şüphe yok ki, sadece şahsımın ferdi gayreti ile vücuda getirilmemiştir. Burada birçok kişinin destek ve emeği bulunmaktadır. İlk olarak bütün sıkıntıları benimle sırtlanan ailemin emeklerini ne yapsam ödeyemem. Ayrıca tez konumun tespitinde ve çalışmanın ilk merhalesinden bitimine kadar sürekli refakat eden ve engin hoşgörüsü ile bana ilham veren tez danışmanım Sayın Doç.Dr. Mehmet Akbaş'a ve Yüksek Lisans ders hocalarım Doç.Dr. İbrahim Özcoşar ve Yrd. Doç.Dr. Zübeyir Akçe'ye teşekkür ediyorum. Bunun yanında çalışmamın daha taslak halinde olduğu zamanlardan bitimine kadar sürekli görüş ve bilgilerinden faydalandığım, zengin kütüphanesini benimle paylaşma nezaketini gösteren ve çalıştığım sahanın mütehasislerinden Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi sayın Doç.Dr. Adnan Çevik'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Şüphesiz onun hayranlık uyandıran bilimsel kaynaklara hâkimiyeti ve karşılaştığım ilmi zorlukları atlatmamda fedakârca yardımları olmasaydı bu çalışma meydana getirilemezdi. Ayrıca çalışmamda kullandığımız Diyar-ı Bekr ile ilgili haritaların çoğunun onun çalışması olduğu bilinmesi gerekir. Çalışma sırasında birçok kütüphanede mesaimde bana yardımları dokunan İSAM Kütüphanesi, IRCICA Kütüphanesi, TTK Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi

Kütüphanesi, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi, Gazi Üniversitesi Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Kütüphanesi, Fırat Üniversitesi Kütüphanesi, Dicle Üniversitesi Kütüphanesi, Selçuk Üniversitesi Kütüphanesi, Fatih Hekimoğlu Kütüphanesi çalışanlarına tüm yardımlarından dolayı sonsuz müteşekkirim.

Çalışmada tüm çaba ve dikkatimize rağmen ortaya çıkabilecek hata ve eksikliklerin araştırmacıya ait olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu incelemenin Moğol ve Diyar-ı Bekr Bölgesi tarihi araştırmalarına katkıda bulunması temennisiyle...

İbrahim GÜNEŞ

Mardin/2013

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi

İbrahim GÜNEŞ

Mardin Artuklu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Bölümü

Orta Çağ Anabilimdalı

2013: 186 Sayfa

XIII. asrın başlarından itibaren tüm dünyayı derinden sarsan Moğol istilas, kısa bir süre sonra Anadolu'yu vurmuş, hemen ardından da güçlü Moğol müfrezeleri Suriye ve el-Cezire bölgesindeki birçok yerleşim yerle bir etmişlerdir. Moğollar, büyük hasımları Celaleddin Harzemşah'ı takip ederken kendilerini Diyâr-ı Bekr Bölgesinin içinde bulmuşlardır. Bu andan itibaren muhtelif zamanlarda kısa süreli akınlar düzenleseler de Hûlâgû'nun Bağdat seferine kadar bölgede ciddi bir tahribata neden olmadılar. Fakat 1258 yılından itibaren Hûlâgû'nun oğlu Yeşmut komutasındaki Moğol ordusu, Amid, Meyyafarikin, Mardin'i şiddetli bir muhasaradan sonra zaptetti. Hısn-ı Keyfa hâkiminin kendi dileğiyle Moğol tahakkümüne girmesi ile Diyar-ı Bekr bölgesinde Moğol hâkimiyeti tesis edildi. İnceleme konumuz her ne kadar Diyâr-ı Bekr bölgesinin Moğol Hakimiyetine giriş süreci olsa da, konumuzu yakından ilgilendirdikleri için komşu bölgelerdeki önemli hadiseler üzerinde de durulmuştur.

ANAHTAR KELİMELEER: el-Cezire, Diyâr-ı Bekr, Moğollar, Artuklular, Eyyubiler, Selçuklular

ABSTRACT

Master Thesis

Mongol Sovereignty in Diyar-ı Bakr Region

İbrahim GÜNEŞ

Mardin Artuklu University

Institute of Social Sciences

Department of History/Middle Ages

2013: 186 Pages

Starting with XIIIth century, the Mongol invasions which affected the whole world also hit Anatolia and later Syria and al-Jazira. Mongols chasing their enemy called Djalal al-Din Khwarazm Shah, found themselves in Diyar-ı Bakr Region. After this period, they did not do remarkable harm except some minor destruction until Hülāgū's campaign to Bagdad. However by 1258, the son of Hülāgū called Yeshmut holding command of Mongol army captured Amid, Mayyafariqin and Mardin. Mongol dominance was established in Hisn-ı Keyfa with their consent. Though our main focus is Mongol sovereignty in Diyar-ı Bakr Region, we also touched upon some of the important events of the neighbouring regions.

KEYWORDS: al-Jazira, Diyar-ı Bakr, Mongols, Artuqids, Ayyubids, Seljuks

HARİTA LİSTESİ

	Sayfa
Harita 1: Diyar-ı Bekr Bölgesine Gelen Arap Aşiretlerinin İlk İskân Yerleri	3
Harita 2: X. yüzyılda el-Cezire'nin idarî taksimatı	4
Harita 3: X. Asırda el-Cezire	5
Harita 4: İslam Fethi Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi (VII. Yüzyıl)	6
Harita 5: XIV. Yüzyılda Diyâr-ı Bekr	7
Harita 6: Erzen Şehrinin Lokalizasyonu	13
Harita 7: <i>Divanu'l-Lügatu't-Türk</i> 'te Kürtlerin Yaşadığı Bölge	148
Harita 8: Moğol İmparatorluğu	149
Harita 9: XIII. Asırda Çin	150
Harita 10: XIII. asırda Harzemşah Devleti	151
Harita 11: Bağdad Önünde Moğolların Mevzisi	152
Harita 12: el-Cezire	153
Harita 13: el-Cezire	154
Harita 14: Ruha (Urfâ)	155

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Çingiz Han'ın 1206 tarihinde otağında otururken gösteren bir minyatür	147
Resim 2: Çingiz Han'ın Buhara'daki bir minberde konuşma yaparken gösteren bir minyatür	147

KISALTMALAR

<i>ae</i>	aynı eser
<i>age.</i>	Adı geçen eser.
<i>agt.</i>	Adı geçen tez.
<i>agm.</i>	Adı geçen makale.
<i>ARI</i>	Asia Research Institute
<i>ATB</i>	Askeri Tarih Bülteni
<i>At.ÜGSED</i>	Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi
<i>At.ÜİFD</i>	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>AÜDTCFD</i>	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
<i>AÜTAD</i>	Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi
<i>a. mlf.</i>	Adı geçen müellif, aynı müellif
<i>b.</i>	Bin, İbn.
<i>bkz.</i>	bakınız.
<i>BSOAS</i>	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
<i>b.y.t.y.</i>	Basım yeri ve tarihi yok
<i>CÜİFD</i>	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>c.</i>	cilt.
<i>Çev.</i>	Çeviren.
<i>DİA.</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>EEFD</i>	Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi
<i>EHR</i>	English Historical Review

<i>EP</i> .	The Encyclopaedia of Islam, Second Edition.
<i>FÜSBD</i>	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
<i>HJAS</i>	Harvard Journal of Asiatic Studies
h.	Hicrî.
<i>İA</i>	İslâm Ansiklopedisi.
<i>İÜEFTD</i>	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
<i>JA.</i>	Journal Asiatique.
<i>JAH</i>	Journel of Asian History
krş.	Karşılaştırmız.
m.	Milâdî.
<i>MA</i>	el-Mü'errihu'l-'Arabî
mad.	Maddesi.
Neşr.	Neşir, neşreden.
öl.	Ölümü
<i>SI</i>	Studia Islamica
<i>SAD</i>	Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
<i>SÜSAMSD.</i>	Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi
<i>SÜİFD.</i>	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>SÜTAD</i>	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
s.	Sayfa.
S.	Sayı.
tz	Tarihisz
Tah.	Tahkik
<i>THTD</i>	Türk Hukuk Tarihi Dergisi

<i>Terc.</i>	Tercüme
<i>TD</i>	Tarih Dergisi
<i>TTK</i>	Türk Tarih Kurumu
<i>TA</i>	Tarih Enstitüsü Dergisi.
<i>TAD</i>	Türkiyat Araştırmaları Dergisi
<i>TD</i>	Tarih Dergisi.
<i>TDA</i>	Türk Dünyası Araştırmaları
<i>TED.</i>	Tarih Enstitüsü Dergisi.
<i>TİD.</i>	Tarih İncelemeleri Dergisi.
<i>TK</i>	Türk Kültürü
<i>TM.</i>	Türkiyat Mecmuası.
<i>trc.</i>	Tercüme.
<i>TSD.</i>	Tarih Semineri Dergisi.
<i>TTK.</i>	Türk Tarih Kurumu.
<i>tz.</i>	Tarihsiz
<i>vb.</i>	ve benzeri.
<i>vd.</i>	ve devamı.
<i>vr.</i>	Varak
<i>vd</i>	ve devamı
<i>vfy</i>	ve farklı yerler
<i>WZKM</i>	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

1. Çalışmanın Amacı

Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi, tarihte ise el-Cezire olarak ifade edilen bölge, geçirdiği siyasi, etnik, ekonomik ve kültürel değişimlerin yanında tarihteki emsalsiz yeri bakımından, bilimsel çalışmalar yönüyle, üzerinde çalışılması gereken bir konuma sahiptir. Mezûr bölge hakkında akademik çalışmalar mevcut ise de halen hak ettiği miktarda değildir. Bunun yanında son yıllarda bu alanda ister popüler ister akademik olsun siyasi, iktisadi ve sosyal çalışmaların yapılmaya başlanması gelecek adına umut vericidir. Fakat hala birçok husus karanlıkta kalmaya devam etmektedir.

Ortaçağ'da el-Cezire'nin üç idari bölümünden en küçük alanını kapsayan Diyar-ı Bekr bölgesi, Orta Çağ boyunca uzun bir dönem Artuklu ve Eyyubiler eliyle yönetilmiş, daha sonra XIII. asrın yarısında Asya'dan kopup gelen Moğolların işgaline maruz kalmıştır. Moğolların kontrolüne girdikten sonra büyük bir dönüşüm yaşamıştır ki bu dönüşüm günümüzde de etkisini hissettirmektedir. Bölgede Moğol hâkimiyeti devrinde siyasi alanda olduğu gibi etnik, sosyal ve kültürel alanda da büyük bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim neticesinde görülen etki bilimsel çalışmalar için zengin veriler sunmasına rağmen ne yazık ki bu alandaki çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bizim de bu tür bir çalışmaya kalkışmamızın ana sebebinin bu olduğunu iddia etsek herhalde yanlış söylemiş olmayız.

Süreç boyunca yukarıda saydığımız etkiyi tüm detaylarıyla ele aldığımızı söylemek çok iddialı bir söylem olur. Biz sadece bölgenin Moğol hâkimiyetine giriş sürecini ele aldık. Bu nedenle çalışmamız bir “siyasi tarih” çalışması hüviyetinde olup olayların kronolojik izahını ihtiva eder. Nitekim buradaki asıl amacımız Moğolların Asya içinden el-Cezire bölgesine nasıl aktıklarını ve burada yaptıkları

faaliyetler hakkında genel bir bilgi verdikten sonra Moğolların Diyar-ı Bekr bölgesini ele geçirişlerini muasır kaynaklar aracılığı ile ortaya koymak olmuştur. Burada Moğolların Asya ve Orta Doğu'daki faaliyetleri üzerinde durmamızın sebebi ise bu tarihi süreci, okuyucunun sabrını zorladığımız farkında olarak, bir bütünlük içinde vermeyi düşünmemizdir. Özellikle bölgenin Moğol hâkimiyetine girişini, Moğolların amansız düşmanları Celâleddin Harzemşah ile yaptıkları mücadelenin bir uzantısı ve özellikle el-Cezire bölgesinin ele geçiriliş planının bir parçası olduğundan, olayları Diyar-ı Bekr bölgesi dışındaki mücadelelerden bağımsız bir şekilde ele almamızı imkânsız kılmaktaydı. Bu sebeple olayları ele alırken, kısmi de olsa civar bölgelerdeki siyasi ve askeri faaliyetler hakkında bilgi vermeye çalıştık. Çalışma bu yönüyle bölgedeki “Moğol Hâkimiyeti Dönemine” bir giriş mahiyetindedir ve ileride bu alanda yapılacak çalışmalara da kolaylık sağlayacaktır.

2. Çalışmanın Yöntemi

Tezimiz akademik bir çalışma olduğundan tüm bilimsel ve etik kurallara sonuna kadar bağlı kaldığımızın; bunun dışında bize ait olan bir kısım nazariyelerinin şahsi his ve düşüncelerden uzak bir şekilde tamamen kaynakların bize sunduğu kayıtlar doğrultusunda ortaya atıldığının bilinmesi gerekir.

Çalışma ile gerekli bilgi, kaynak ve belgelerin toplanması ve bunların bir araya getirilip tasnif edilmesi işlemleri gerçekleştirilmiştir. Ele alınan mesele hakkında farklı kaynaklarda geçen kayıtlar, fişlere yazılarak taksim edilmiştir. Daha sonra söz konusu mesele kaleme alınırken bu fişlerde geçen kayıtlar tahlil edilerek neticeye götürülmeye çalışılmıştır.

Sürecin başından sonuna kadar aynı bilimsel yol takip edilmiş ve kaynaklarda geçen kayıtlar iyice tahlil edilerek bir kompozisyon halinde sunulmuştur. Ayrıca kaynaklarda geçen bir kısım izafi düşünceler, muasır diğer kaynaklardaki kayıtlarla karşılaştırarak daha sahîh ve gerçekçi tespitlerde bulunulmaya gayret edilmiştir. Keza olayları ele alırken, muhtelif kaynaklardan kâfi derece faydalanmaya çalışılmıştır. Bu vesile söz konusu mesele, değişik kaynaklardan istifade edilerek neticelendirilmeye çalışılmıştır.

İncelemeye aldığımız süreçte geçen hadiseleri tahlil ederken, akademik çalışmalara uygun olarak, hem zaman hem de mekân olarak olaya en yakın kaynaktan en uzağa doğru bir yaklaşma metodu kullanılmıştır. Bu nedenle referans olarak kullandığımız kaynağın olaya en yakın olmasına azami gayret gösterdik ve meseleleri tahlil ederken, söz konusu kaynak/kaynaklara öncelik verdik. Keza bu kaynakların yekûnu günümüzde neşr ve tercüme edildiklerinden ulaşabildiğimiz tüm nüshaları kullanarak okuyucunun hangi dil ve neşr olsa da kaynağa bakma fırsatını vermeye çalıştık. Okuyucuların da tespit edebileceği gibi metin boyunca bir kaynağın çeşitli baskılarını kullandığımızı görecektir.

Burada ele alınan meseleler kaynakların verdiği ortak tespitlere göre verilmeye çalışılmış ve kaynaklarla arasındaki ihtilaflar metin içinde gösterilmemiştir. Burada araştırma eserlere nazaran kaynak eserler daha fazla kullanılmış, tartışmalı meseleler daha çok dipnotlarda gösterilmiştir. Bu vesile ile araştırmamızı inceleme imkânı bulan okuyucularımız konular arasında kopmalara neden olmadan olayları bir bütün içinde görme fırsatı bulabileceklerdir. Ayrıca aynı okuyucu merak ettiği takdirde mesele hakkında hem bizim hem de diğer araştırmacıların bilimsel tartışmalarını ve nazariyelerini dipnotlarda görebileceklerdir.

İnceleme Moğolların bölge ile ilişkilerini kapsadığından araştırmamız hazırlanırken birçok mevzunun muhtevasını etkilemesi nedeniyle bazı meseleler arasında kopmalar meydana gelmiştir. Bunun en büyük sebebi Moğolların 1256 tarihine kadar bölge ile tam olarak ilgilenmemeleri ve meydana gelen ilişkilerin de yağma hareketlerinden ileriye gidemeyişinden kaynaklanmaktadır. Nitekim söz konusu tarihe kadar çalışmanın bünyesine alınacak ehemmiyette olan bölge ile Moğol ilişkileri arasında hem tarihsel olarak hem de mekânsal olarak boşluklar ihtiva ettiğinden bu koular arasını dordurmak tetkikimizin en büyük ilmi zorluklarından biri olmuştur. Bunun yanında başlıklarımızı ele alırken olaylar arasındaki neden-sonuç gerçeğini göz önünde tutularak başlıklar arasında ilişki bağı mümkün mertebe ihmal edilmemeye çalışılmıştır.

Bilimsel çalışmalar bilindiği gibi belli bir sınırlandırma getirilerek incelemeye tabi tutulur. Biz de çalışmamızı belli başlıklar altında sınırlamaya götürdük. Bu

vesile ile inceleme Önsöz, Kaynaklar, Giriş, Birinci Bölüm, İkinci Bölüm, Üçüncü Bölüm, Sonuç ve Kaynakça'dan oluşmaktadır.

Kaynaklar kısmında tezimiz boyunca kullandığımız kaynaklar ve yazarları hakkında birkaç söz söyledikten sonra çalışmamızda hangi yönü ile kullanıldığını dile getirdik. Ayrıca kullandığımız kaynakları dilleri, menşei ve türlerine göre çeşitli kısımlara ayırdık. Giriş bölümünde çalışma sahamızı oluşturan el-Cezire ve onun bir parçası olan Diyar-ı Bekr bölgesinin Moğol istilasını öncesi idari taksimatı hakkında Orta Çağ coğrafya eserleri ve çağdaş çalışmalar ışığında genel bir mülahaza yaptıktan sonra söz konusu bölgenin en önemli üç gücü olan Artuklular, Eyyubiler ve Selçuklular hakkında özet bir siyasi süreç ortaya koyduk. Birinci Bölüm'de Moğolların ortaya çıkışları, Çingiz Han'ın Harzemşah ülkesi istilasını ve zaptını, bilahare Celâleddin Harzemşah'ın el-Cezire'deki faaliyetlerini, İkinci Bölümde ise Moğolların Diyar-ı Bekr bölgesindeki ilk seferleri incelemeye tabi tuttuk. Üçüncü Bölüm'de Moğolların Diyar-ı Bekr Bölgesini ele geçirme süreci ele alınmıştır. Kaynaklar ışığında Moğolların Meyyâfârikin, Amid, Mardin, Hısn-ı Keyfâ'yı ve Musul'un ilhakları incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise konu hakkında genel bir değerlendirme yapılarak çalışma nihayetlenmiştir.

KAYNAKLAR

Araştırmamızın hususi bir kaynağı bulunmayıp muasır ve muahhar Orta Çağ kaynakları ile araştırma eserlerin verdikleri kayıtlar doğrultusunda meydana getirilmiştir. Söz konusu kaynaklar farklı coğrafyalarda yazıldığından doğal olarak çeşitli dillerde kaleme alınmışlardır.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklar büyük bir yekûn tuttuğundan tezimizin hacmini artırmamak için bunlar hakkında teferruatlı bilgiye girmeyeceğiz. Sadece konumuzla ilgili kısa bir bilgi vermekle yetineceğiz. Araştırdığımız alanın konuları hakkındaki kaynaklar farklı kategoriye girdiklerinden, bunları çeşitli kısımlara ayırarak vermeye çalışacağız.

1. İslâm Kaynakları

1.1 Umumî Tarihler, Vekâyinâmeler, Biyografiler

1.1.1. Arapça Kaynaklar

Çalıştığımız dönemin kaynakları bakımından Arapça yazılı olanlar en fazla müracaat ettiğimiz eserler olmuşlardır. Burada konumuz bakımından zikredilmesi gereken ilk müellif İzzeddin İbnü'l-Esîr'dir. Müellifimiz Ortaçağ'ın en büyük tarihçisi olarak kabul edilmektedir.¹ Kendisi Eyyubî devri tarihçilerinden olup aslen Cizre'lidir. Musul, Halep ve Dimaşk'ta eğitim görmüş ve birçok alanda eser vermesine rağmen onun tarih alanındaki çalışmaları kendisini dönemin en büyük tarihçileri arasına sokmuştur. Kendisinin Zengiler hanedanını anlattığı *Tarihu'l-Bahr fi'd-Devleti'l-Atabekkiye*² adlı bir eseri mevcut ise de konumuz açısından önemli eseri, meşhur *el-Kâmil fi't Tarih* adlı mücessem kaynaktır. Söz konusu eser on iki ciltten müteşekkil olup konumuz açısından son cildi önemlidir. Özellikle Moğolların zuhurunu birçok detayıyla vermesinin yanında onların nasıl Celaleddin Harzemşah'ın peşinden el-Cezire'ye aktıklarını çarpıcı bir üslupla kaydetmesine ek

¹ İbnü'l-Esîr hakkında bkz: Yafi'î, IV, s.55; Şerafeddin Yaltkaya, *İbnü'l-Esirler Meşâhîr-i Ulemâ*, İstanbul 1322, s. 95–100; A. Özaydın, "İbnü'l-Esir", *DİA*, XXIII; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, 137–139

² İzzeddin İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekkiye bi'l-Mavsıl*, (Neşr. A. A. Tuleymat), Kahire 1963.

olarak Moğolların Diyar-ı Bekr'e ilk seferlerini ve bölgede meydana getirdikleri tahribat ve korkuyu çok güzel bir şekilde tasvir eder. Eserin birçok neşri ve çevirisi bulunmakla birlikte biz son cildinin Arapça'sının³ yanında Türkçe çevirisini⁴ de kullandık.

Konumuz açısından burada zikredilmesi gereken ikinci eser ise Bağdad doğumlu olup daha sonra Dimaşk'ta hayatını idame ettiren Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin, başlangıçtan 654/1256 yılına kadarki olayları kronolojik olarak anlatan *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân* adlı eseridir. Bu kaynak özellikle Moğolların el-Cezire'deki seferlerini vermesinin yanında çalışma alanımız olan Diyar-ı Bekr bölgesinde ilk Moğol seferleri ve bölgedeki Selçuklu-Eyyubî nüfuz mücadelesini mufassal bir şekilde kaydeder. Çalışmamız için eserin sekizinci cildi önemli olup, araştırmamızda bu cildin tıpkıbasımını kullandık.⁵

Burada genel vakayinameleri vermeye devam edersek üçüncü eser olarak tamamı altı ciltten müteşekkil İbnü'l-Vâsıl'ın (öl. 697/1298), *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâri Beni Eyyûb*⁶ adlı kaynağı gösterebiliriz. Müellif, Hama doğumlu olup çeşitli yerlerde görev yaptıktan sonra doğduğu yerde vefat etmiştir.⁷ Yazdığı bu eser tam bir Eyyubî tarihi olup çalışmamızda bu yönü ile önemlidir. Özellikle eserin son üç cildi konumuz açısından fevkalade ehemmiyet taşır. Söz konusu kaynak 1223 yılına kadarki olaylarda İbnü'l-Esîr'e dayanıyorsa da bu tarihten itibaren orijinal bilgiler vermeye başlar. Eser, Moğolların el-Cezire'ye girişlerini ve Diyar-ı Bekr bölgesindeki Selçuklu-Eyyubî mücadelesini çok güzel bir şekilde tasvir eder.

Yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yanında Ebu Şame'nin (öl. 665/1268), *el-Ravzateyn fi Ahbârü'd-Devleteyn*⁸ ve bu esere zeyil olarak yazdığı *Zeyl el-*

³ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Tarih*, (Tah. Abdullah Kadî), I-XI, Beyrut 2003

⁴ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't Tarih*, (Çev. Heyet), I-XII, İstanbul 1989

⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, (Haz. James Richard Jewett), VIII, Chicago 1907

⁶ İbnü'l-Vâsıl, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, (Neşr. Cemaletdin eş-Şeyyal), I-III, Kahire 1953-1960; (Neşr.H.M. Rabi), IV-V, Kahire 1972-1977

⁷ Clément Huart, *A History of Arabic Literature*, New York 1903, s.195

⁸ Ebu Şame, *er-Ravzateyn fi Ahbar ed-Devleteyn*, I-II, Beyrut 1997

Ravzateyn'i⁹ önemlidir.¹⁰ Çalışmamız bakımından zeyli önemli olup ilk iki cildi daha çok Moğol istilasını öncesi el-Cezire'nin siyasi çehresini anlamamızda kullandık.

Halep doğumlu olup burada hayatını devam ettiren İbnü'l-Adîm'in *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*'i¹¹ çalışmamızın muhiti bakımından önemli bir yere sahiptir. Çağdaşları Sıbt İbnü'l-Cevzi ve İbnü'l-Vasıl gibi daha çok Suriye merkezli eser ortaya koymakla birlikte özellikle bölgedeki Moğol istilasını ve yine aynı şekilde Diyar-ı Bekr bölgesi üzerindeki Selçuklu-Eyyubî mücadelesi bakımından verdiği kayıtlar fevkalade önemlidir.

Yukarıda zikrettiğimiz müelliflerle muasır bir diğer tarihçi ise İbnü'l-Nazîf El-Hamevî'dir. Onun *Târîhu'l-Mansûrî* adlı eseri tam bir Eyyubi tarihi olmasının yanında verdiği kayıtlar çalışmamız açısından değerlidir. Diyar-ı Bekr bölgesinin kesin olarak Moğol hâkimiyetine girdiğini görmemesine rağmen, özellikle Celaleddin Harzemşah'ın el-Cezire'deki icraatlarını ve Yassıçemen savaşını çok güzel bir şekilde tasvir eder. Bu özelliği bakımından Yassıçemen savaşı hakkında en önemli kaynaklarımızdan birisidir. Ayrıca olayları bizzat kendisinin müşahade etmiş olması eserinin kıymetini artırmaktadır. Çalışmamızda onun mikrofilm baskısının¹² yanında neşrinden de¹³ faydalandık.

Eyyubi devri tarihçilerinden İbnü'l-Amîd'in *Tarihu'l-Cami*¹⁴ adlı mufassal bir eseri bulunmaktadır. Fakat eserin tümü henüz basılmamakla birlikte Eyyubiler için verdiği kayıtlar Claude Cahen tarafından istinsah edilerek neşredilmiştir. Çalışmamızda bu neşrin Port Said'te ayrı bir şekilde basılan tıpkıbasımını kullandık. Eser özellikle bölgedeki ilk Moğol istila hareketleri ile Selçuklu-Eyyubî mücadelesi hakkında değerli bilgiler verir.

Şimdiye kadar verdiğimiz kaynaklar daha çok Eyyubiler devrinde yazılmışlardır. Şimdi Memlûk devri eserlerini vermeye çalışalım. İlk olarak Sıbt

⁹ Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, (Neşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni), Beyrut 1974.

¹⁰ Huart, age, s.192

¹¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Taleb min Tarih-i Haleb*, (Haz. Halil Mansur), Beyrut 1996; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Taleb min Tarih-i Haleb*, (Neşr. Sami Dehhan), I-III, Şam 1968; Huart, age, s.199-200

¹² İbnü'l-Nazîf el-Hamevî, *Târîhu'l-Mansûrî*, (Neşr. P. A. Gryaznevitch), Moskova 1960.

¹³ İbnü'l-Nazîf el-Hamevî, *Târîhu'l-Mansûrî*, (Neşr. Ebu'l-Iyd Dudu), Cezayir 1981

¹⁴ İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, (Neşr. Claude Cahen), *BEO*'dan tıpkıbasım, Port Said tz.

İbnü'l-Cevzi'nin eserine zeyil olarak yazılan Yuninî'nin *Zeyl Miratu'z-Zaman*¹⁵ adlı eseri olup çalışmamız açısından fevkalade önemlidir. Diyar-ı Bekr bölgesinin Moğol hâkimiyetine girişi hakkında önemli kayıtlar verir.

Bunların yanında Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil'in *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fî mâ Ba'de Târihi İbni'l-Amîd*'i¹⁶ çalışmamız için fevkalade önemlidir. Kaynak isminden de anlaşılacağına göre İbnü'l-Amîd'in eserine zeyil olarak yazılmıştır. Araştırmamızda özellikle Mardin'in Moğol hâkimiyetine girişini ve akabinde gerçekleşen gelişmeleri vermesi işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır.

Her ne kadar muahhar olsa da çalıştığımız bölge hakkında hususi bilgi veren *Hısn-ı Keyfa Vekâyinamesi*¹⁷, isminden de anlaşıldığı gibi Hısn-ı Keyfa hakkında özel bir kaynak olup burada hüküm süren Eyyubî hanedanı tarihi hakkında eşsiz bilgiler verir. Yazarının ismi tam olarak bilinmese de müellifin kendi kayıtlarından eserin 821/1418'de tamamlandığı ve dönemin Hasankeyf Eyyubi hâkimi Ebu'l Mefâhir Süleyman'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Kaynağın tek nüshası Viyana Milli Kütüphanesi (mxt. 355)'de el yazması halinde bulunmakta olup neşri ve tercümesi sayın hocam Adnan Çevik ve Eyüp Tanrıverdi tarafından hazırlanmaktadır. Ayrıca eserde günümüze ulaşmayan bir takım eserlerden bahseder ki bunların başında Zeyneddîn Şureyh'in *Kitâbu Ahbâri'l-Vâridîn min Cemî'i Ahbâri Mârdîn* adlı kaynağı gelir.

Erken dönem Memlûk bürokrat ve tarihçilerinden olan İbn Abduzzahir'in Sultan Baybars'ın hayatını kaleme aldığı *er-Ravzü'z-zahir fî siretü'l-Melikü'z-Zahir*¹⁸ adlı eseri çalışmamız sırasında kullandığımız önemli kaynaklardan biri olup, özellikle Moğolların Suriye seferi hakkında mühim kayıtlar içerir.

¹⁵ Yuninî, Ebu'l Feth Kutbeddin Musa b. Muhammed, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I-III, Haydarabad 1955.

¹⁶ Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürrü'l-Ferîd fî mâ ba'de Târihi İbni'l-Amîd*, (Neşr. ve Frans. çev. E. Blochet, *Patrologia Orientale*), I-II, London 1910–1920

¹⁷ Bu kaynak hakkında bkz: Claude Cahen, "Contribution de l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *Journal Asiatique*, 1955, s. 65–100.

¹⁸ Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah b. Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-Zâhir fî Sireti'l-Meliki'z-Zâhir*, (Neşr. Abdülaziz el-Huveytir), Riyad 1976.

İbn Abduzzahir gibi yine aynı şekilde Memlûk sultanı Baybars'ın hayatını kaleme alan İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*¹⁹ adlı eserinde çalışmamız muhitini oluşturan süreç hakkında doğrudan bilgi kaydetmese de özellikle eserin sonunda sultana sığınan Mardin ve Meyyafarikin'den gelen isimleri vermesi bizim için faydalı olmuştur. Bu vesile ile Moğolların bu iki şehri kuşatırken şehirlerde yaşayan insanların güvenli olması hasabiyetiyle Memlûklere sığındığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eyyubi tarihi olarak kabul edebileceğimiz İbnü'l-Askalânî'nin *Şifau'l-Kulub fi Menâkıb Beni Eyyub*²⁰ adlı eseri önemli olup kısa olmakla birlikte değerli belgeler vermiştir. Özellikle Moğolların Suriye seferleri konusunda verdiği kayıtlarla faydalı olmuştur.

Memlûk devri tarihçilerinden Baybars el-Mansûrî'nin *el-Fikre fi Tarih el-Hicre*²¹ adlı eseri çalışmamız boyunca kullandığımız bir diğer kaynaktır. Kendisinin Anadolu ve el-Cezire hakkında verdiği bilgiler bizim için önemlidir. Ayrıca onun *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fi'd-devleti't-Türkiyye*²² adlı başka bir eseri bulunup, söz konusu eser çalışmamızın bazı yerlerinde kullanılmıştır.

Çalışmamızda kullandığımız bir diğer eser Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*'idir²³. Bu kaynak verdiği olayları gayet güzel bir şekilde kronolojik olarak ortaya koymuş, bu yönüyle işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır. Eser hal tercümelemleri bakımından bir hayli zengindir. Bunun yanında müellifin bir diğer eseri *Düvelü'l-İslam*'da²⁴ çalışmamız için önemlidir.

¹⁹ İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, (Neşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983; Türkçe terc: Şerefüddin Yaltkaya, *Baypars Tarihi*, Ankara 2000.

²⁰ İbnü'l-Ahmed el-Askalânî, *Şifau'l-Kulub fi Menâkıb Beni Eyyub*, (Neşr. Mediha Şarkavî) 1997

²¹ Baybars el-Mansûrî, Rûkn ed-Dîn el-Hatâ'î ed-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, (Tah. D. S. Richards), Beyrut, Das Arabische Buch Berlin, 1998. Ayrıca bkz: Baybars el-Mansûrî, Rûkn ed-Dîn el-Hatâ'î ed-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*,(Neşr.Muhammed Ata), Kahire Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Kahire 1972

²² Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, (Neşr. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987; Türkçe trc: Hüseyin Polat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

²³ Şemseddin Muhammed b.Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Tah: Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-LIII, Beyrut 1997

²⁴ Şemseddin Muhammed b.Osman ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, (Neşr: Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut) , I-II, Beyrut 1999

Memlûk devri önemli tarihçilerinden İbnü'l-Cezerî'nin (1260–1338) *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâüh ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*²⁵ adlı eseri çalışmamız için fevkalade önem taşır. Dönemin diğer kaynaklarına oranla mufassal olmasa da çalışmamız süresince işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır.

Çalışmamız boyunca kullandığımız bir diğer eser ise Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî'nin *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsir*²⁶ adlı mücessem eseri olup birçok yerde gayet mufassal bilgiler verir. Genellikle Moğolların el-Cezire seferleri ile Eyyubi-Selçuklu ilişkileri hakkında bilgiler içerir.

Aslen Eyyubi ailesinden gelen Ebu'l Fidâ'nın muhtasar bir İslam tarihi şeklindeki eseri *Muhtasar fî Ahbaru'l-Beşer*²⁷ kısa olmakla değerli bilgiler verir. Dönemin diğer kaynakları gibi Suriye eksenli bir çalışma olup yine aynı şekilde Moğolların el-Cezire'deki faaliyetleri hakkında bilgi sunar.

Ebu'l Fidâ'nın eserini istinsah edip ayrıca kaynağa 1349 tarihine kadar bir zeyil yazan İbn Verdî'nin *Muhtasar fî Ahbaru'l-Beşer*²⁸ adlı eseri yine aynı şekilde kısa olmakla değerli bilgiler verir. İki ciltten müteşekkil olan eser genel bir İslam tarihi şeklinde kaleme alınmıştır.

Özellikle Irak bölgesi için önemli olan İbnü'l-Fuvâtî'nin *Havâdisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*²⁹ adlı eseri çalışmamız sırasında kullandığımız bir diğer eserdir. Müellifin yukarıda da zikrettiğimiz gibi Irak bölgesini muhit aldığından, özellikle Moğolların Irak bölgesindeki seferlerini ve Bağdad muhasarasını detaylı bir şekilde kaydeder.

²⁵ Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekir b. el-Cezerî, *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâüh ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, (Tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî), Beyrut 1988

²⁶ Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsir*, (Neşr. Hans Robert Roemer), I-IX, Kahire 1960.

²⁷ Ebu'l Fidâ, İmaddin İsmail b. Ali, *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fî Ahbaru'l-Beşer*, (Neşr. Mahmud Deyyub), I-II, Beyrut 1997.

²⁸ İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fî Ahbaru'l-Beşer*, I-II, Beyrut 1996.

²⁹ İbnü'l-Fuvâtî, *Havâdisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407

Bu kaynaklara ek olarak vereceğimiz bir diğer eser ise İbn Kesir'in hal tercümeleri yönünde zengin olan *El-Bidaye ve'n-Nihaye*³⁰ adındaki kaynağıdır. Verdiği bilgiler doyurucu olmasının yanında geniş kayıtlar da içerir. Çalışma Suriye merkezli olup Moğolların Orta Asya'daki faaliyetleri hakkında da değerli bilgiler sunar.

Memlûk devri tarihçilerinden olan Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*³¹ adlı mücessem ansiklopedik eseri çalışmamız için muhtasar bilgiler verir. Bunun yanında eserin Moğolların el-Cezire'ye akışlarını bir bütünlük içinde vermesi olayları kronolojik olarak ortaya koymamızda diğer kaynaklarla birlikte faydalı olmuştur.

Memlûk devri bir diğer tarihçi olan Yafi'î, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman*³² adlı eserinde çalışmamız için muhtasar olmakla beraber Moğolların el-Cezire'ye akışlarını güzel bir şekilde hülasa eder. Bu vesile ile çalışmamızda gerekli olduğu ölçüde kaynaktan faydalanılmıştır.

Eserine yazdığı önsöz mahiyetindeki *Mukaddime*'si ile meşhur olan İbn Haldûn ise *Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fî Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el-Berber ve men Asarahum min zevi Sultâni'l-Ekber*³³ adlı eseri çalışmamızda kullandığımız bir diğer eserdir. Verdiği bilgiler gayet muhtasar olmakla beraber yer yer değerli kayıtlara rastlanılmıştır.

İbn Haldûn'un öğrencilerinden Makrizî³⁴, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duveli'l-Mulûk* adında başarılı eserinde Moğolların el-Cezire'ye akışını bütünlük içinde tasvir eder. Özellikle Moğolların bölgedeki yıkıcılığı hakkında önemli olup, çalışmamızın birçok yerinde, hem diğer kaynakları hem de hadiseleri karşılaştırmak

³⁰ İbnü'l-Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), I-XV, İstanbul 1995.

³¹ Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, (M. Mustafa Ziyâde), I-XXXI, Kahire 1990.

³² Yafi'î, Abdullah İbn Es'ad el-Mekki, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman*, (Neşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1997.

³³ İbn Haldûn, Veliyeddin Abdurrahman b. Mahmud el-Hadrami el-Magribi, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fî Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el-Berber ve men Asarahum min zevi Sultâni'l-Ekber*, I-VIII, Beyrut 2006.

³⁴ Hayatı hakkında bkz: İbnü'l-Tagribîrtî, *es-Safi*, I, s.415-420; C.Brockelmann, "Makrizî", *IA*, VII, s.206-208; Muhammed Mustafa Ziyade, "Makrizî ve Çağdaşları", (Çev. Cüneyt Kanat), *TİD*, VIII, İzmir 1993, s. 219-232; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.208-212

amacıyla faydalı olmuştur. Çalışmamızda Ziyade-Aşur³⁵ neşrini kullandık. Bunun yanında onun *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikrü'l-Hıtat ve'l-Asar*³⁶ adlı eseri çok olmasa da çalışmamızda kullanılmıştır.

Makrizî'den sonra zikredilmesi gereken kaynak ise el-Aynî'nin *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*³⁷ adlı eseri olup yine aynı şekilde Moğolları el-Cezire'deki faaliyetleri hakkında önemli kayıtlar içerir. Çoğu yerde muhtasar bilgiler vermesinin yanında verdiği kayıtlar diğer kaynakları tamamlaması nedeniyle önemlidir.

Makrizî ve el-Aynî'den sonra Memlûklerin en büyük tarihçisi olarak kabul edilen İbn Tagrîbirdî'nin *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır vel-Kahire*³⁸ adlı eserinde bilgiler muhtasar olmakla beraber olayları bir bütün içinde ele almamızda işimizi kolaylaştırmıştır. Onun Moğolların el-Cezire'ye akmalarını ve bölgedeki faaliyetleri hakkında verdiği kayıtlar önemli olup çalışmamızda bu kayıtlardan azami derece faydalanılmaya çalışılmıştır.

Memlûk devri tarihçilerinden olan Kalkaşandî'nin *Subh el-'Aşâ fî Sinâ'at el-İnşâ*³⁹ adlı eseri çalışmamız bakımından mahdud da olsa kıymetli bilgiler verir. Özellikle giriş ve bazı spesifik bilgilerin ortaya konulmasında faydalı olmuştur.

Memlûk devri muahhar kaynaklardan olan İbnü'l-İyâs'ın *Bedâyiü'z- Zuhûr fî Vekâyi' i'd-Duhûr*⁴⁰ adlı eseri kısa olmakla beraber çalışmamızda kullanılmış ve özellikle Moğolların Bağdad muhasarası ve Suriye seferleri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

³⁵ Makrizî, Takiyeddin Ahmed b. Ali, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud- Duveli'l-Mulûk*, (Neşr. Mustafa Ziyade), I-IV, Kahire 1956.

³⁶ Makrizî, Takiyeddin Ahmed b. Ali, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikrü'l-Hıtat ve'l-Asar*, Beyrut tz.

³⁷ el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân*, (Neşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992. Keza hayatı hakkında bkz: Marçais-M.Halil Yinanç, "Aynî", *İA*, II, s.70-72; O.Koçkuzu, "Aynî", *DİA*, VII, s. 271-272; Günaltay, *age*, s. 349-351; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.217-218

³⁸ İbnü'l-Tagrîbirdî, Ebû el-Mehâsin Cemal ed-Din Yûsuf, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır vel-Kahire*, (Tah.İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade), I-XVI, Kahire, 1963. Keza hayatı hakkında bkz: C.Brockelmann, "Ebu'l-Mehasin", *İA*, IV, s. 90-91; M.Çuhadır, "İbn Tegribirdî'nin Hayatı ve Eserleri", *EÜSBED*, S.3, Kayseri 1989, s. 363-383; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.219-221

³⁹ Kalkaşandî, Ebû el-'Abbâs Ahmed b. Ali, *Subh el-'Aşâ fî Sinâ'at el-İnşâ*, Kahire 1913-1920

⁴⁰ İbnü'l-İyâs, *Bedâyiü'z- Zuhûr fî Vekâyi' i'd-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire, 1982.

Çalışmamız açısından muahhar olmakla beraber İbnü'l-İmâd'ın *Şezeretü'l-Zeheb fi Ahbar men Zeheb*⁴¹ adlı eseri yine aynı şekilde Moğolların el-Cezire'ye akışlarını ve bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgiler verir. Bu vesile ile çalışmamızda diğer kaynaklar ile beraber olayların bir bütün halinde verilmesinde faydalanılmıştır.

Yukarıda verilen kaynakların dışında çeşitli dönemlere ait kısmi kaynaklar kullanılmıştır ki bunlar içinde Vakidî'nin *Fütûhu's-Şam*⁴² ve *Kitâb Fütûhu'l-Cezire ve'l-Habûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*⁴³ adlı eserleri, Halife b. Hayyat'ın eseri⁴⁴ ile Belazurî'nin *Fütûhu'l-Büldân*'i⁴⁵, Taberî'nin *Tarih-i Umem ve Muluk*'unu⁴⁶, Dîneverî'nin *Kitabü'l-Ahbârü't-Tivâl*'i⁴⁷, Bundârî'nin *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*'sı⁴⁸, İbnü'l-Cevzî'nin *Kitabü'l-Muntazam ve Multakatu'l-Multazam fi Ahbarü'l-Muluk ve Umem*'i⁴⁹, İbnü'l-Ezrak'ın hususi bölge tarihi hüviyetindeki *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*'i⁵⁰, Kâtip el-İsfahânî'nin *el-Berku's-Şâmî*⁵¹ ve *el-Feth el-Kussi fi Feth el-Kuds*⁵²i eserleri, Bundarî'nin *Senâü'l-Berku's-Şâmî*⁵³ 'si, Baheddin İbn Şeddad'ın *en-Nevadir es-Sultaniyye fi el-Mehasin el-Yusufiyye*'si⁵⁴, Suyutî'nin *Hüsnü'l-Muhadâra fi Tarih-i Mısır ve'l-Kahire*'si⁵⁵, İbn Hacer

⁴¹ İbnü'l-İmâd, İmam Şehabeddin İbn Felah, *Şezeretü'l-Zeheb fi Ahbar men Zeheb*, (Tah. Abdülkadir el-Eznavut-Mahmud el-Eznavut), I-IX, Dimaşk-Beyrut tz.

⁴² Vakidî, *Futuh's-Şam*, I-II, Beyrut ts.

⁴³ Vakidî, *Fütûhu'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak*, (nşr. A. F. Harfûş), Dimaşk 1996.

⁴⁴ Halife b. Hayyat, *Tarihi Halife b. Hayyat*, (Tah. Ekrem Ziya el-Umrî), Beyrut 1985

⁴⁵ Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. M. Fayda), Ankara 1987.

⁴⁶ Taberî, *Tarih-i Umem ve'l Mülük*, Beyrut 1987.

⁴⁷ Ahmed b. Davud el-Dîneverî, *Kitabü'l-Ahbârü't-Tivâl*, Tah. Filâdimir Circâs, Leyden 1888

⁴⁸ Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, (Çev. K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), İstanbul 1943.

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Umem*, (Neşr. M. M. Abdülkadir Ata), I-XVIII, Beyrut 1995.

⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, Mervaniler Kısmının Neşri: B.A. Avad, *Tarihu'l-Fârikî Ed-Devletil-Mervaniye*, Kahire 1959 (Çev. M. E. Bozarlan, *Mervani Kürtleri Tarihi*, İstanbul 1975).

⁵¹ İmâdeddin el-Katib el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, (Neşr. R. Şeşen), V, İstanbul 1979.

⁵² İmâdeddin el-Kâtip el-İsfahânî, *el-Feth el-Kussi fi Feth el-Kudsi*, (Neşr: M. Mahmud Şubh), Kahire 1962.

⁵³ Bundarî, *Senâü'l-Berku's-Şâmî*, (Tah: Ramazan Şeşen), İstanbul 2004.

⁵⁴ Baheddin İbn Şeddad, *Sultaniyye fi el-Mehasin el-Yusufiyye*, (Nşr: Cemaleddin Şayyal), Kahire 1964.

⁵⁵ Suyutî, Celaleddin, *Hüsnü'l-Muhadâra fi Tarih-i Mısır ve'l-Kahire*, (Tah. Muhammed Ebu'l-Fadıl İbrahim), I-II, Kahire 1968

Askalanî'nin *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*'i⁵⁶, yine aynı şekilde el-Askalanî'nin *ed-Dürerü'l-kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*'si⁵⁷ burada zikredilebilir.

1.1.2. Farsça Kaynaklar

Çalışmamız boyunca Arapça eserlerden sonra en fazla müracaat ettiğimiz kaynaklar Farsça yazılı yazılı olanlar olmuştur. Özellikle Moğolların zuhuru ve bölgedeki faaliyetleri hakkında çok mühim kayıtlar içerirler. Bunun yanında Arap müelliflerin abarttıkları Moğol vahşetine Farsça eserler kısmi olarak daha gerçekçi yaklaşırlar. Kaynaklar bu yönleriyle Arapça kaynaklarda geçen bilgilerle karşılaştırmak amacıyla faydalı olmuştur.

Çalışmamız boyunca sıkça kullandığımız Farsça eserlerin başında Nesevî'nin Sultan Celâleddin Harzemşah'ın hayatı için kaleme aldığı *Sîretü Celâleddin Mengübertî* adlı eser gelmekte olup Moğolların zuhuru, Harizm bölgesi zaptını, Celâleddin Harzemşah'ın el-Cezire'deki faaliyetlerini ve en nihayetinde Yassıçemen savaşı hakkında fevkalade önemli kayıtlar içerir. Eser 629/1231 tarihli Celâleddin Harzemşah'ın ölümü ile sona erer. Bunun yanında kaynak tahminen 639/1241 tarihinde yazılmıştır. Özellikle Moğollar hakkında Arap kaynaklarında geçen kayıtları karşılaştırmak amacıyla faydalı olmuştur. Çalışmamızda Mînuvî'nin neşri⁵⁸ ile Houdas⁵⁹, Asım⁶⁰ ve Hamdi⁶¹ çevirilerini kullandık

Farsça yazılan eserler içerisinde, Moğollar hakkında en önemli kaynakların başında şüphesiz Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eseri gelir. İlhanlı sarayında birçok bürokratik görevde bulunan müellif, bu vesile birçok hadiseyi bizzat müşahede ettiğinden eserin kıymeti artırmıştır. Kaynak özellikle Moğolların zuhuru,

⁵⁶Ebü'l-Fazl Şihabeddin Ahmed b. Hacer Askalanî, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*, (Tah. Muhammed Abdulmuid Han), Beyrut, 1986.

⁵⁷Ebü'l-Fazl Şihabeddin Ahmed b. Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-IV, Beyrut 1993.

⁵⁸ Nesevî, Şehabeddin Muhammed, *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, (Neşr. Mücteba Mînuvî), Tahran 1986

⁵⁹ Nesevî, Şehabeddin Muhammed *Sîretü Celâleddin Mengübertî-Histoire Du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, (Neşr. ve Fransızca çev. O.Houdas), Paris 1895

⁶⁰ Nesevî, Şehabeddin Muhammed *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, (Çev. Necim Asım), İstanbul 1934

⁶¹Nesevî, Şehabeddin Muhammed *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, (Arap. Çev. Hafız Ahmed Hamdi), b.y.t. y.,

Harizm bölgesi istilaları ve en nihayetinde el-Cezire'deki ilk faaliyetleri hakkında fevkalade ehemmiyetli kayıtlar içerir. Bu nedenle çalışmamızda kaynaktan azami derecede faydalanmaya çalıştık. Eserin çeşitli neşir ve tercümeleri bulunuyorsa da biz çalışmamızda Kazvinî⁶² neşri ile Mürsel Öztürk tarafında tercüme edilen iki Türkçe çevirisini kullandık⁶³.

Moğol(İlhanlı) devri tarih yazıcılığının en önemli isimlerinden olan Reşîdu'd-dîn Fazlullah Hemedânî'nin⁶⁴ kaleminden çıkan *Câmi' el-Tevârih* adlı mücessem eseri İslam tarih yazıcılığının en önemli örneklerinin başında gelir. Dünya tarihi şeklinde yazıldığı anlaşılan eser Moğol tarihi dışında Avrupa, Çin ve Hint tarihini de barındırır. Moğolların ilk dönemleri, el-Cezire'deki faaliyetleri hakkında hayati kayıtlar barındırır. Eserin birçok neşri ve tercümesi buluyorsa da biz Blochet⁶⁵, Kerimî⁶⁶ ile Neşet ve arkadaşları ile birlikte Arapçaya tercüme edilen ciltlerini⁶⁷ ve Fuad Abdulmitus-Seyyad'ın Gazan Han hakkındaki cildinin Arapça çevirisini⁶⁸ kullandık.

İlhanlı devri tarih yazıcılığının önemli isimlerinden olan Vassâf'ın kaleminden çıkan *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar (Tarih-i Vassâf)*⁶⁹ konumuz açısından önemlidir. Kaynak özellikle Moğolların Bağdad muhasaraları ve o sırada çevrede meydana getirdikleri tahribat hakkında değerli bilgiler verir. Kaynaktan özellikle

⁶² Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşây*, (Tah. Muhammed Kazvinî), I-III (Tek cild), Tahran 1388

⁶³ Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1988; Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1999

⁶⁴ Hayatı ve eseri hakkında bkz: Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Bellekten*, I/1, Ankara 1937, s. 165–179; Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İTED*, III, S. 3–4, İstanbul 1966, s. 227–236; Osman Turan, "Reşid üd-Din ve Türk Tarihi", *Seçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2005, s.201–208; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.234–237; a.mlf, "Camiü't-Tevarih", *DİA*, VII, s.132–134; Z.Velidi Togan, "Reşid-üd-din Tabib", *İA*, IX, s. 705–712; D.Morgan "Rashid-al-Din Tabib", *EF*, VIII, s. 443; O.Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullah Hemedânî", *DİA*, XXXV, s.19–21.

⁶⁵ Reşîdu'd-dîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'üt -Tevârih*, (Neşr.E. Blochet), II, London 1911

⁶⁶ Reşîdu'd-dîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'üt -Tevârih*, (Neşr.Behmen Kerimî), I-II, Tahran 1374.

⁶⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'üt -Tevârih*, (Arap. Çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad), I-II, Kahire tz.

⁶⁸ Reşîdu'd-dîn Fazlullah Hemedânî, *Câmi'üt -Tevârih-Tarih-i Gazan Han*, (Arap. Çev. Fuad Abdulmitus-Seyyad), Kahire 2000

⁶⁹ Vassâf, İbn Fazlullah Katib-i Şirazi, *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar (Tarih-i Vassâf)*, *Tarih-A History of the Mongol Empire in Persia*, Tıpkıbasım, Tahran 1897; Günaltay, age, s. 301–302; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.238–239; Erdoğan Merçil, "Vassâf", *İA*, XIII, s.232–234; P.Jackson, "Wassâf", *EF*, XI, s.174; Osman G.Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Tarih-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Bellekten*, LXX, S.258, Ankara 2006, s.28–52

Diyar-ı Bekr bölgesinin Moğol hâkimiyetine girdiği son dönemi hakkında faydalanılmıştır.

Moğollar hakkında bir diğer önemli eser Cüzcanî'nin *Tabakat-ı Nasırî* adlı eseri olup Moğolların ilk dönemleri, Harizm seferleri ve el-Cezire istilaları hakkında çok önemli kayıtlar içerir. Diyar-ı Bekr bölgesinin Moğol hâkimiyetini güzel bir şekilde hülasa eder. Eserin birçok neşri bulunuyorsa da çalışmamızda kaynağın ilk neşirlerinden olan Calcutta baskısından istifade ettik⁷⁰.

Anadolu Selçukluları hakkında yazılan en mühim kaynak olan İbni Bibî'nin *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*⁷¹ adlı eseri Farsça yazılmış olup Moğolların Anadolu ile münasebetleri, Eyyubi-Selçuklu mücadeleleri hakkında fevkalade mühim kayıtlar içerir. Kaynağın Mürsel Öztürk tarafından tercüme edilen neşrini kullandık. Bunun yanında aynı müellifin *Muhtasar Selçuk-name*⁷² adıyla istinsah edilen başka bir kaynağı bulunup yukarıda mezkûr kaynağın da muhtasarı hüviyetindedir. Çalışmamızda bu kaynaktan da istifade edilmiştir.

Moğollar hakkında bilgi veren bir diğer önemli eserimiz ise Hamdullah Mustevfi'nin *Tarih-i Guzide* adlı kaynağıdır. Kaynak çoğunlukla *Câmi' üt-Tevârih*'in özeti olsa da olayları hülasa etmesi hususunda faydalı olmuştur. Büyük Moğol hükümdarları tarihini barındıran eserin çalışmamızda özet çevirisinden faydalandık⁷³.

İlhanlı devri tarih yazıcılarından olan Benâketî, Moğol tarihi hakkında yazdığı ve *Câmi' üt-Tevârih*'in bir özeti olarak kabul edebileceğimiz eseri olan *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekabir ve'l-Ensab*⁷⁴, çalışmamızda kullandığımız bir diğer eserdir. Konumuz açısından muhtasar bilgi verse de diğer kaynaklarda geçen bilgileri karşılaştırmak amacıyla faydalı olmuştur.

⁷⁰ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırî*, (Neşr. W.Nassau Lees-Hüseyin Abdullah), Calcutta 1864

⁷¹ İbni Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, (Haz. Mürsel Öztürk), I-II, Ankara 1996

⁷² İbni Bibî, *Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure, Muhtasar Selçuk-name*, (Neşr. M. TH. Houtsma), Leyden 1902; a. mlf., *Muhtasar Selçuk-name*, (Haz. M.H. Yinanç), İstanbul 2007

⁷³ Hamdullah Mustevfi-i Kazvini, *The Tarikh-i-Guzida*, (Neşr. Edward Browne), II, London 1913.

⁷⁴ Benâketî, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekabir ve'l-Ensab*, (*Tarih-i Benâketî*) (Neşr: Ca'fer Şi'ar), Tahran 1348/1969

Her ne kadar muasırları olmasa da Moğol(İlhanlı) tarihi hakkında önemli bir kaynak hüviyetindeki Mirh'ond'un *Ravzatü's-Safa*⁷⁵ adlı mücessem eseri Moğolların Zuhuru, Asya ve en nihayetinde el-Cezire'deki faaliyetleri hakkında mühim kayıtlar barındırır.

Mirh'ond'un torunu H'ondmir tarafından kaleme alınan muahhar kaynaklardan *Habib-i Siyer*⁷⁶ adlı eser yine aynı şekilde çalışmamız süresince kullandığımız bir diğer eserdir. Tıpkı Mirh'ond'da olduğu gibi Moğolların Zuhuru, Asya faaliyetleri ve el-Cezire'deki faaliyetleri umumi veriler sunar.

Yukarıda zikredilen eserlerin dışında Utbî'nin *Tarih-i Yemini*'si⁷⁷, Gerdizî'nin *Zeynü'l-Ahbar*'i⁷⁸, İbn İsfendiyâr'ın *Tarih-i Taberistân*'i⁷⁹, Devletşâh Semerkandî'nin *Tezkiretü's-Şuara*'sı⁸⁰, Ebu'l-Gazî Bahadır Han'ın, *Şeceretü'l-Etrak*'i⁸¹, H'afi'nin *Mucmel-i Fasîhi*⁸²'si, Aksarayî'nin *Müsameratü'l Ahbar*'ı, *Anonim Selçuk-name*⁸³, Ahmed b. Mahmud'un *Selçuk-name*'si⁸⁴, Şerefhân el-Bidlisî'nin *Şerefnâme*'si⁸⁵, Yezdî'nin *Zafername*'si⁸⁶, Ebu Talip el-Hüseynî'nin *Mulfuzat Timur*'u⁸⁷, Nizameddim Şamî'nin *Zafername*'si⁸⁸, Ebubekir el-

⁷⁵ Mirh'ond, Muhammed Seyyid Burhaneddin, *Ravzatü's-Safa*, (Neşr. Abbas Perviz), I-XII, Tahran 1375. Hayatı hakkında bkz: T.Yazıcı, "Mirhand", *İA*, VIII, s. 360–361; F. Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", (Çev. Ahmet Ateş), *Belleten*, XXIX, S.130, Ankara 1965, s.62; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.247–248; E. Denison Ross-Edward G. Browne, *Catalogue of two Collections of Persian and Arabic Manuscripts*, London 1902, s.85

⁷⁶ H'ondmir, Gıyaseddin Muhammed, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, (Muhammed Debirsiyaki), I-IV, Tahran 1362. Hayatı hakkında bkz: Z.Velidi Togan, "Handemir", *İA*, V/1, s.210–211; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s.248–2250

⁷⁷ Utbî, *Kitab-ı Yemini*, (İng. Çev. James Reynolds), London 1858

⁷⁸ Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbar*, (Neşr. Abdulhay Habibi), Tahran 1347.

⁷⁹ İbn İsfendiyâr, Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Taberistân*, (Neşr. ve Çev. E.Browne), London 1905

⁸⁰ Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuara*, (Neşr: Edward Browne), London 1901

⁸¹ Ebu'l-Gazî Bahadır Han, *Şeceretü'l-Etrak*, (İng. Çev. C. Miles), London 1838

⁸² H'afi, İbn Celeleddin Muhammed, *Mucmel-i Fasîhi*, (Neşr: Muhammed Ferruh), II-III, Meşhed 1339–1340/1960–1961

⁸³ *Anonim Selçukname*, (Çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952.

⁸⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, (Haz. Erdoğan Merçil), I-II, İstanbul 1977

⁸⁵ Şerefhân el-Bidlisî, *Şerefnâme- Histoire des Kourdes*, (Neşr. V. Véliaminof –Zernof), I-II, St-Pétersbourg 1860; Türkçe çev., *Şerefnâme*, (Çev.Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1990

⁸⁶ Yezdî, Mevlana Şerefeddin, *Zafername*, (Tah. Mevlavî Muhammed İlahdâd), I-II, Calcutta 1887

⁸⁷ Hüseynî, Ebu Talip, *Mulfuzat Timury*, (İng. Çev. Major Charles Stewart), Holborn 1830

⁸⁸ Nizameddin Şamî, *Zafername*, (Çev. Necati Lügal), Ankara 1987

Tıhranî'nin, *Kitab-ı Diyarbekriyye*⁸⁹ eseri çalışmamız boyunca kullandığımız diğer Farsça eserler olmuştur.

1.2. Coğrafi Eserler, Seyhatnameler

Çalışmamız boyunca tarih kitaplarından sonra en fazla kullandığımız kaynaklar arasında şüphesiz ki Coğrafya eserleri gelmektedir. Bu eserlerin birçoğu coğrafi müşahedeleri kadar önemli olan tarihi kayıtları çalışmamız için fevkalade faydalı olmuştur.

Çalışmamızın en önemli kaynaklarından olan ve bölgenin tarihi coğrafyası ve sosyo-ekonomik durumu açısından önemli kayıtlar içeren İbn Şeddad'ın *el-A'lak el-Hatıra fi Zikri Ümerâü's-Şam ve'l-Cezire*'si dir⁹⁰. Söz konusu kaynak bu özelliğiyle emsalsiz olup çalışmamız boyunca verdiği fevkalade ehemmiyetli kayıtlarla başucu eseri olmuştur. Bunun yanında eserde diğer kaynaklarda bulunmayan birçok kaydı vermesi eserin kıymetini artırmıştır. Moğolların Diyar-ı Bekr bölgesini istila etmelerinden sonra Meyyafarikin hükümdarı el-Melikü'l-Kamil'in yardım arayışlarını tek başına anlatmıştır⁹¹.

Çalışmamız boyunca en fazla kullandığımız eser ise Yakut el-Hamavi'nin (öl. 626/1229), alfabetik olarak tertip edilmiş büyük bir coğrafya ansiklopedisi niteliği taşıyan *Mu'cemü'l-Büldan* adlı eseridir⁹². İkinci sırada ise *Mu'cemü'l-Büldan*'ın muhtasarı olarak kabul edilen İbnü'l-Abdülhak'ın *-Etlâ' ale İsmâü'l-Ümkine ve'l-Beka ve Huve Muhtasar Mu'cemü'l-Büldân li-Yakut*⁹³ adlı eseridir. Söz konusu iki eser dışında Ebu'l-Fida'nın *Takvimü'l-Büldân*⁹⁴ adlı kaynak önemlidir. Bunların dışında çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz diğer coğrafi eserlere gelince çeşitli

⁸⁹ Ebubekir el-Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Neşr. Necati Lügal-Faruk Sümer), I-II, Ankara 1962–1964

⁹⁰ İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Neşr. Y. Abbare), III/I-II, Dımaşk 1978.

⁹¹ Kaynak hakkında bkz: Muhammed Said Rıza, “İbn Şeddad fi Kitabetü'l-Alâku'l-Hatıra fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire Dirasetün ve Tahlil ma'a Nususin mine'l-Mahtut”, *Müerrihu'l-Arabi*, XIV, Bağdad 1980, s.124–240; Zayde Antrim, “Making Syria Mamluk: Ibn Shaddad's *Al-A'Laq Al-Khatrah*”, *MSR*, XI, Chicago 2007, s. 1–18

⁹² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977.

⁹³ Seyfeddin Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdadî, *Merasidü'l-Etlâ' ale İsmâü'l-Ümkine ve'l-Beka ve Huve Muhtasar Mu'cemü'l-Büldân li-Yakut*, Beyrut 1992

⁹⁴ Ebu'l-Fida'nın *Takvimü'l-Büldân*, (M.Reinaud), Paris 1840

zamanlarda kaleme alınan İdrîsî'nin *Hüzhetü'l-Müşâtak*'i⁹⁵, İbn Hurdazbih'in (öl. 912 yılı civarı) *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i⁹⁶, İbn Rusteh'in (öl. 920 yılı civarı) *el-A'lâku'n-Nefîse*'si⁹⁷, İbn Fakîh'in (öl. 930 yılı civarı) *Kitabü'l-Büldân*'i⁹⁸, İstahrî'nin (öl. 960 yılı civarı) *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*'i⁹⁹, İbn Havkal'ın (öl. 980 yılı civarı) *Sûretu'l-Arz*'i¹⁰⁰, Makdîsî'nin (986'da sağ), *Ahsenü't-Takasim fî Marifetü'l-Ekalim*'i¹⁰¹, Mesudî'nin *Kitabü'l-Teşbih*'i¹⁰² ve aynı müellifin *Murucu'z-Zeheb*'i¹⁰³, Kudame b. Cafer, *Kitabü'l-Harac*'i¹⁰⁴, *Hududu'l-Alem*¹⁰⁵, Herevî'nin *el-İşarat*'i¹⁰⁶, Dimaşkî'nin *Cosmographie*'si¹⁰⁷, Saîd el-Mağribî'nin *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*'si¹⁰⁸, Zekeriyâ Kâzvinî'nin *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*'i¹⁰⁹, Mustevfî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb*'u¹¹⁰, Nâsır-ı Husrev'in *Sefernamesi*¹¹¹, İbn Cübeyr'in *Rihletü'l- İbn Cübeyr*'i¹¹², İbn Batuta'nın *Seyahatname*'si¹¹³, Ebubekir el-Zahirî'nin *Kitab-ı Coğrâfya*'si¹¹⁴, el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*'i¹¹⁵ gelir.

⁹⁵ İdrîsî, *Hüzhetü'l-Müşâtak*, I-II, Beyrut 1989

⁹⁶İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*,(M.J. de Goeje), Leyden 1890

⁹⁷ İbn Rusteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, (M.J. de Goeje), Leyden 1892

⁹⁸İbn Fakîh, *Kitabü'l-Büldân*, (M.J. de Goeje), Leyden 1885; *Kitabü'l-Büldân*, (Neşr.Y.Hadî), Beyrut 1996

⁹⁹İstahrî, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*,(M.J. de Goeje), Leyden 1927; *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, (Neşr. M. Cabir), Kahire 1961

¹⁰⁰ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*,(M.J. de Goeje), Leyden 1874; *Sûretu'l-Arz*, Beyrut tz.

¹⁰¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Takasim fî Marifetü'l-Ekalim*(M.J. de Goeje), Leyden 1877

¹⁰² Mesudî, *Kitabü'l-Teşbih ve'l-Eşraf*, (M.J. de Goeje), Leyden 1894

¹⁰³ Mesudî, *Murucu'z-Zeheb (Les Prairies D'or)*, I-IX, Paris tz

¹⁰⁴ Kudame b.Cafer, *Kitabü'l-Harac*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890

¹⁰⁵ *Hududu'l-Alem*, (Neşr. ve Tercüme V.Minorsky), London 1937

¹⁰⁶ Herevî, Ebu Bekir, *el-İşarat ila-Mağrifetü'l-Ziyarat*, (Neşr.Ali Ömer), Kahire 2002

¹⁰⁷Dimaşkî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed, *Cosmographie*, (Neşr. M.A. F.Mehren), Saint-Petersbourg 1866

¹⁰⁸ İbn Saîd el-Mağribî, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, (Neşr. İsmail el-Arabî), Beyrut 1970

¹⁰⁹ Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960; (Neşr. Haşim Abdullah, Farsça çev. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373/1994

¹¹⁰ Mustevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Neşr. Muhammed Debîrsiyakî), Tahran 1958

¹¹¹ Nâsır-ı Husrev, *Sefername*,(Neşr:Charles Schefer), Paris 1881

¹¹² İbn Cübeyr, *Rihletü'l- İbn Cübeyr*, Beyrut tz.

¹¹³ İbn Batuta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garaibü'l-Emsâr-Seyahatname*, (Çev. Mümin Çevik), İstanbul 1993

¹¹⁴ el-Zâhirî, Ebubekir, *Kitab-ı Coğrâfya*, (Tah. Muhammed Hac Sadık), Port Said tz.

¹¹⁵ el-Ömerî, Şihabeddin Ahmed b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, (Tah. Abdullah b.Yahya el-Serîhî), I-II, b.y.yok 2003.

1.3. Vefayat Eserleri

Vefayat eserleri Orta Çağ'da sıkça rastladığımız kaynak türlerindedir. Çeşitli yer ve zamanda yazıldıklarından ele aldıkları şahsiyetler farklılık arz edebilmektedir. Fakat bunların çoğunda önemli şahsiyetlerin hayatları hülasa edilmiştir. Bu tür kaynaklar içerisinde en fazla müracaat ettiğimiz eser şüphesiz Suyutî'nin *Târih-i Hülafe*¹¹⁶ adlı eseridir. Burada Moğol istilası hakkında kısa bir bilgi vermesinin yanında Bağdad'ın Moğolların eline geçtiğini güzel bir şekilde tasvir eder.

İkinci sırada ise İbnü'l Halikân'ın *Vefayati'l-Ayan*¹¹⁷ adlı eseri gelmektedir. Söz konusu esere çalışmamız boyunca sıkça başvurulmuştur. Bu eserden sonra önemi mucibince Safedî'nin *Vafi bi'l-Vefayat*¹¹⁸ adlı eseri gelir. Kaynak bu alanda başarılı eserlerden olup çalışmamızda boyunca birçok cildinden faydalanılmıştır. Bu eserin dışında İbn Tagrîbirdî'nin *Münhü's-Safi ve'l-Müstev fi Bağde'l-Vefayat*¹¹⁹ ve aynı müllifin *Havadisü'l-Duhur fi medi el-Eyamü's-Şuhur*¹²⁰ konumuz açısından önemlidir.

2. Moğol Kaynakları

Elimizde Moğol dili ile yazılmış olan yegâne kaynak *Moğolların Gizli Tarihi* adıyla bilinen eserdir. Kaynağın müellifi belli olmayıp 1240 tarihinde yazıldığı tahmin edilmektedir. Oktay Han zamanına kadar süreci ele alan eser, toplam on iki bölümden oluşmaktadır. Müellif nüshası kayıp olup aslı Uygurca harflerle yazıldığı bilinmektedir. Elimizdeki eser ise Çince tercümesinin günümüze gelen nüshasıdır¹²¹.

¹¹⁶ Suyutî, Celaleddin, *Târih-i Hülafe*, Beyrut 2003

¹¹⁷ İbnü'l-Halikân, *Vefayati'l-Ayan*, (Tah. İhsan Abbas), I-VII, Beyrut b.y yok; Huart, age, s.197-198

¹¹⁸ Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Vafi bi'l-Vefayat*, (Tah. Ahmed Arnavut-Tezki Mustafa), I-XXIX, Beyrut 2000.

¹¹⁹ İbnü'l-Tagrîbirdî, *Münhü's-Safi ve'l-Müstev fi Bağde'l-Vefayat*, Beyrut 1984-1990

¹²⁰ İbnü'l-Tagrîbirdî, *Havadisü'l-Duhur fi medi el-Eyamü's-Şuhur*, (Tah. İsmail Kaşif), b.y yok 1990

¹²¹ Eser hakkında bkz: Ahmet Temir, "Moğolların Gizli Tarihi, Haenisch Tarafından Neşredilen Metin ve Lügatın Tasviri", *TM*, VII-VIII, İstanbul 1942, s. 349-351; Abdülkadir İnan, "Moğolların Gizli Tarihi, S.A., Kozin, Sokrovenneye Skazanie, (Yüan-çao bi-çi, I), Moskova-Leningrad, 1941, 619.s", *Bellekten*, S.21-22, Ankara 1942, s.121-126; Akdes Nimet Kurat, "Yüan-ch'ao pi-şi yahut Yüan-çao bi-şi (Moğolların Gizli Tarihi)", *DTCFD*, II, S.3, Ankara 1944, s.469-474

Çalışmamızda eserin Ahmet Temir'in Almandan Türkçeye tercüme edilen baskısından¹²² faydalandık.

3. Süryani Kaynakları

Söz konusu çalışma sahamızın en eski sakinlerinden olan Süryanilerin elinden çıkan eserler mevcut ise de hâlihazırda bunların çoğu kayıp durumdadır. Elimizdeki Ortaçağ Arap ve Fars kaynakları vesilesiyle varlıklarından haberdar olduğumuz bu kaynakların kayıp olması nedeniyle ilim dünyası için büyük bir kayıp olduğu ortadadır¹²³. Bunun yanında günümüze kadar varlıklarını devam ettiren eserlere gelince bir kısmı çalışma dönemimizin dışında kaldığından burada sadece Ebu'l-Farac olarak bilinen Gregory İbn İbri'nin eserinin ismini zikredebiliriz¹²⁴. Bu eser Moğolların zuhuru ve el-Cezire istilaları hakkında verdiği değerli bilgiler işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır. Söz konusu eserin İngilizce'den Türkçe'ye çevrilen tercümesinden faydalandık. Bunun yanında aynı müellifin Arapça olarak kaleme aldığı *Tarihi Muhtasarü'd-Düvel*'i¹²⁵ de çalışmamızda kullanılmıştır. Bu eserin dışında Moğolların zuhuru öncesi el-Cezire hakkında mühim kayıtlar içeren Süryani Mihael'in kaynağını¹²⁶ da çalışma dönemimiz öncesi siyasi tabloyu ortaya koymak için bir kısım yerlerde kullanıldığını belirtmek isteriz.

4. Ermeni Kaynakları

Moğollar hakkında Ermeni dili ile yazılmış birçok eser bulunmakta olup¹²⁷ kaynakların çoğu Moğolların el-Cezire ve Ermeni bölgesindeki faaliyetlerine ayrılmıştır. Moğollara duydukları hayranlık nedeniyle kaynakların çoğun onları övmekten de geri kalmamışlardır. Konumuz açısından Moğolların bölgedeki

¹²² *Moğolların Gizli Tarihi, Manggol'un Niuça Topça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1948

¹²³ Bu konu hakkında bkz: Adnan Çevik, "Türk Tarihinin Süryani Kaynakları", 38. ICANAS, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10–15 Eylül 2007 Ankara Türkiye; a.mlf., "Süryani Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (Editör: Altan Çetin), İstanbul 2008, s.69-81.

¹²⁴ Ebu'l-Farac, Bar Habreus, *Ebü'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1999

¹²⁵ Ebu'l-Farac, Bar Habreus, *Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel*, Beyrut 1992

¹²⁶ Süryani Mihael, *Vakayiname*, TTK Basılmamış nüsha

¹²⁷ Ermeni Tarihçiliği hakkında genel bir bilgi için bkz: Fèlix Nève, L-Ermenie Chretienne et sa Littérature, 1886, basım yeri yok, s. 287–400. toplu bir şekilde bkz: *RHC-Documants Armenia*, I-II, Paris tz

faaliyetleri hakkında mühim kayıtlar barındırırlar. Grigor Senyörü Hetum'un *Vakayiname*'si¹²⁸, Hayton'un *Vekayiname*'si¹²⁹, Genceli Kiragos'un *Vakayiname*'si¹³⁰, Müverrih Vardan'ın *Vakayiname*'si¹³¹, Aknerli Grigor'un *Vakayiname*'si¹³², Orbèlian'ın *Histoire de la Siounia*'sı¹³³, Jean Dardel¹³⁴, Mhithar *Vakayinamesi*¹³⁵, Samul d'Ani *Vakayinamesi*¹³⁶, *Sempad Vakayinamesi*¹³⁷ çalışmamızda istifade ettiğimiz eserler olmuşlardır.

5. Gürcü Kaynakları

Moğolların el-Cezire'ye aktıkları zaman Gürcü beldelerini tahrip etmeleri neticesinde hadiseler konumuzla ilgili dönemin Gürcü kaynaklarına da girmiştir. Bu kaynaklarından en önemlisi K'art'lis C'xovreba (Gürcistan'ın Yaşamı)¹³⁸ olup Moğolların Gürcü beldelerindeki seferlerini ev sahibi ağzıyla güzel bir şekilde hülâsa eder.

6. Batı Kaynakları

Haçlı Seferleri ile ilgili kâfi derece batılı kaynak varsa da söz konusu Diyar-ı Bekr bölgesi Moğol istilası hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bunun yanında önceki dönemle kıyaslanmayacak kadar az kaynak bulunsa da Moğol istilası hakkında bilgi veren Batı kaynakları da mevcuttur. Bunların başında Rubruck'ın büyük Moğol hükümdarı nezdine gönderilen sefaretle ilgili kaydını içeren eser¹³⁹, bugün Moğol yaşantısı hakkında en fazla bilgi veren kaynakların başında gelir. Söz konusu kaynak konumuzla ilgili doğrudan bilgi vermese de Moğollar hakkında bazı

¹²⁸ Grigor Senyörü Hetum, *Vakayiname*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler

¹²⁹ Hayton, *Vakayiname*, *RHC-Documents Armenia*, I, Paris tz., s.111-363

¹³⁰ Genceli Kiragos, *Vakayiname* (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler

¹³¹ Müverrih Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", (Çev. Hrand D. Andreasyan), *TSD*, S.1, İstanbul, s.

¹³² Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi* (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954

¹³³ Stèphannos Orbèlian, *Histoire de la Siounia* (Neşr. M.Brosset), Saint-Petersbourg 1864

¹³⁴ Jean Dardel, *Vakayiname*, *RHC-Documents Armenia*, II, Paris tz., s.1-109

¹³⁵ Mhithar, *Vakayiname*, (Neşr. M.Brosset), Sen-Petersbourg 1869

¹³⁶ Samul d'Ani, *Vakayiname*, *RHC-Documents Armenia*, I, Paris tz., s.445-468

¹³⁷ Sempad, *Chronique du Royaume de la Petite Armenie*, *RHC*, I, s.605-680

¹³⁸ K'art'lis C'xovreba (Fransızca çev. M.Brosset, *Histoire de La Géorgie*), I, S.Petersbourg 1849

¹³⁹ Rubruck, *The Journey of William Of Rubruck to The Eastern Parts Of The World (1253-1255)*, (Neşr. William Woodville Rockhill), London tz.

durumlarda esere başvurulmuştur. Yine aynı şekilde Marco Polo'nun meşhur *Seyehatnamesi*¹⁴⁰ de faydalı bilgiler vermiştir.

Batılı müelliflerce yazılan Moğolların Suriye seferleri ile ilgili en önemli eser şüphesiz Jean d'Outremeus'un Vekayinamesidir.¹⁴¹ Eser Moğolların Mezopotamya ve Suriye seferleri hakkında genel bir malumat ihtiva eder. Ayrıca yine aynı şekilde Moğolların Suriye seferleri önemli kaynaklardan biri de *Gestes des Chiprus*¹⁴² adlı muasır kaynaktır. Söz konusu kaynak muhtasar da olsa yukarıda belirttiğimiz gibi Moğolların Suriyedeki istila hareketlerine bir nebze olsa da ışık tutar. Bir diğer önemli eserimiz ise çok az da olsa Moğollar hakkında bilgi veren *Annales Terre Sainte*¹⁴³ adlı muhtasar eserdir. Söz konusu kaynak Haçlı-Müslüman mücadelesine yer verirken kısa da olsa Moğolların Suriye'ye girişlerinden bahseder. Bunların dışında Amadi'nin vekayinamesi¹⁴⁴, gibi eserler çalışmamızda istifade ettiğimiz eserler olmuştur.

7. Diğer Kaynaklar

7.1. Mimari Eserler, Kitabeler

Söz konusu çalışma sahamız olan Diyar-ı Bekr bölgesinde günümüzde Moğol istilasını öncesi ve sonrası hakkında kaynakların çoğu tahrip edilmişse de günümüze ulaşan çeşitli tarihi kayıtları barındıran eserler mevcuttur. Burada Moğol devrinde de varlığını koruyan Mardin Kalesi üzerinde yaptığımız saha incelemesi işimizi bir hayli kolaylaştırmıştır. Nitekim dağın tepesine kurulmuş olan kale hangi yönden kuşatıldığı hususunda kaynakların tam bir kayıta bulunmamasına rağmen, bizzat kaleyi görmemiz Moğol mancınıklarının hangi yöne kurulduğu hususunda bir tahminde bulunmamızı sağlamıştır. Bunların yanında çalışma sahamızın diğer şehirleri olan Amid, Meyyafarikin, Hısn-ı Keyfa'daki saha çalışmalarımız kaynaklardaki coğrafi bilgilerin tespitinde bize müspet neticeler vermiştir.

¹⁴⁰ Marco Polo, *His Travels and Adventures*, (Neşr. George Makepeace Towle), Boston tz.

¹⁴¹ Jean d'Outremeus, *Chronique*, (Neşr. Ad. Borgnet), V, Bruxelles 1867

¹⁴² *Gestes des Chiprus*, (Neşr. Raynaud), Cenevre 1887

¹⁴³ *Annales Terre Sainte* (1095–1291), (Neşr. Reinhold Röhricht), Paris 1884

¹⁴⁴ Amadi et de Strambaldi, *Chroniques*, (Neşr. Rene de Mas Latrie), I-II, Paris 1891

7.2. Sikkeler

Söz konusu devirle ilgili tüm sikkelere ulaştığımız söyleyemeyiz. Nitekim bunların hepsini bir araya toplama gibi bir şansımız olmadığından bunların çeşitli tarihçi ve nümismatlar tarafından bulunup farklı yerlerde yayınlanan fotoğraflarından ve bunların yanında çeşitli müzelerde sergilen sikkeleri de bizzat görenek faydalanma yoluna gittik. Söz konusu sikkeleri yayınlayan eserlerin başında İbrahim Artuk'un yayınladığı *Artuk Oğulları Sikkeleri*¹⁴⁵ kitabı ile Osmanlıca olarak kaleme alınan *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye*¹⁴⁶ olup burada yayınlanan Artuklu, Eyyubi, Selçuklu ve İlhanlı sikkeleri bizim için faydalı olmuştur. Bunun yanında Mirh'ond'un *Ravzatü's-Safa*'sında yer alan Atabegler kısmının neşrinin¹⁴⁷ sonuna konan bazı sikke tahlilleri de çalışmamızda kullanılmıştır.

8. Araştırma Eserler

Diyar-ı Bekr bölgesi tarihte önemli mevkiisi nedeniyle tarih boyunca siyasi çehresi dinamik bir yapı göstermiştir. İran, Orta Doğu ve Anadolu gibi üç önemli bölgenin kesişme alanı olmasından, burada varlıklarını devam ettiren büyük güçlerin sıkça kapıştıkları alan olmuştur. Bu nedenle bölgenin tarihi seyri karışık olup kaynakların verdiği kayıtlar da çoğu kez bir birini tutmaz. Çevre bölgelere nazaran hareketli olan bölge, tarihi araştırmalar nezdinde ilginç veriler sunar. Fakat bölgenin bu kadar önemli olmasına rağmen bilimsel çalışmalar çok azdır. Bizim çalışmamız bu alan katkıda bulunmak için hazırlanmış ve diğer araştırma eserlerin tespitlerinden azami derece faydalanmaya çalışılmıştır.

Tezimiz boyunca ele aldığımız konular, diğer ihtisas çalışmalarında ayrı olarak kaleme alınmışsa da çalışmamızla ilgili doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Her ne kadar Sayın Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*¹⁴⁸ adında bir çalışma ortaya koymuşsa da ele aldığımız konular son derece özet geçilmiştir. Bunun yanında söz konusu araştırmacı, tezimiz boyunca

¹⁴⁵İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, İstanbul 1990

¹⁴⁶ İsmail Galib, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye*, I-IV, İstanbul 1311

¹⁴⁷ Mirh'ond, *Tarih-i Atabek-History Of The Atabegs Of Syria And Persia*, (Haz: William H. Morley), London tz

¹⁴⁸ Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul 2005

referans kaynak olarak kullandığımız İbn Şeddad'ın *el-A'lak el-Hatîra fi Zikri Ümerâü'ş-Şam ve'l-Cezire* adlı eserini kendi de işaret ettiği gibi hayati önem taşıdığını bilmesine ve söz konusu kaynağı çalışmasında kullandığını söylemesine rağmen araştırmasının hiçbir yerinde-Kaynaklar ve Kaynakça kısmı hariç¹⁴⁹-referans göstermemesi bizi son derece şaşırtmıştır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi araştırma konumuzla ilgili doğrudan bir çalışma bulunmamasına rağmen ele aldığımız konular birçok çalışmada ayrı olarak ele alınmıştır. Bu araştırmaların bir kısmı direk Moğol İstilasası ile ilgili iken geri kalanları da el-Cezire'de siyasi varlıklarını idame eden bir takım devlet ve beyliklerle ilgili birer çalışma olarak karşımıza çıkmaktalar. Söz konusu çalışmaların kitap olarak ortaya konulduğunun yanında makale, ansiklopedi maddesi olarak yazıldığı bilinmesi gerekir. Çalışma sahamız ile ilgili olarak ortaya konulması gereken ilk çalışma Osman Turan'ın, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde kurulan Türk beyliklerini konu edindiği *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*¹⁵⁰ adlı eseridir. Bu araştırma ele aldığımız dönemi kısa vermişse de olayları gayet güzel bir şekilde hülasa etmiştir. Araştırmacının bu eseri dışında Anadolu Selçuklu Tarihi olarak kaleme alınan *Selçuklular Zamanında Türkiye*¹⁵¹ adlı bir diğer eseri çalışmamız için fevkalade önemli olmuştur.

Eyyubiler konusunda ise Ramazan Şeşen'in Selahaddin Eyyubi'den sonraki Eyyubi tarihi için kaleme alınan *Salahaddin'den Baybars'a*¹⁵² adlı başarılı eser çalışmamız boyunca bize referans olmuştur. Bunun yanında bu kitabın devamı hüviyetindeki *Sultan Baybars ve Devri*¹⁵³ adlı bir diğer çalışması da bizim için faydalı olmuştur. Eyyubiler konusunda Önder Kaya'nın Melikü'l-Eşref'in biyografisini verdiği *Anadolu'da Eyyubiler*¹⁵⁴ adlı araştırması da burada verilmesi gereken bir diğer eserdir. Harzemşahlar konusunda elimizde iki önemli araştırma

¹⁴⁹ Gül, *age*, s.21, 209

¹⁵⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004

¹⁵¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005

¹⁵² Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193–1260)*, İstanbul 2007

¹⁵³ Ramazan Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri (1260–1277)*, İstanbul 2009

¹⁵⁴ Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler*, İstanbul 2007

bulunmaktadır. Bunlar İbrahim Kafesoğlu'nun *Harezmşahlar Devleti Tarihi*¹⁵⁵ ve Aydın Taneri'nin *Celeddin Harzemşah ve Zamani*¹⁵⁶ adlı çalışmalarıdır. Söz konusu eserler çalışmamız boyunca bize yardımcı olmuşlardır. Bunun yanında çalışma sahamız bakımından, ele aldığımız döneme kadar süreci tetkike tabi tutan Adnan Çevik'in *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*¹⁵⁷ adlı araştırması birçok alanda çalışmamızın referans kaynağı olmuştur.

Moğollar konusunda ise elimizde birçok çalışma bulunmaktadır. Söz konusu tüm çalışmaları burada vermeye gerek yoktur. Bunun yanında W.Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*¹⁵⁸ adlı çalışma önemli olup, söz konusu eser üzerinde uzun bir mesai harcadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bertold Spuler'in *İran Moğolları*¹⁵⁹ adlı eseri çalışmamız boyunca bize büyük kolaylık sağladı. Bu iki çalışma dışında Howorth'un *Moğol Tarihi*¹⁶⁰, d'Ohsson'un *Moğol Tarihi*¹⁶¹, Hammer'in *Geschichte der Ilchane das ist der Mongolen in Persian*¹⁶² adlı eseri, H.Ahmet Özdemir'in *Moğol İstilasını Cengiz ve Hülagü Dönemleri*¹⁶³ adlı eseri, Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*¹⁶⁴ adlı eseri burada zikredilebilir.

¹⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 2000

¹⁵⁶ Aydın Taneri, *Celeddin Harzemşah ve Zamani*, Ankara 1977

¹⁵⁷ Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002

¹⁵⁸ W.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Çev. H.Dursun Yıldız), Ankara

¹⁵⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987

¹⁶⁰ Henry H.Howorth, *History of the Mongols*, I-IV, London 1888

¹⁶¹ M. Le Baron d'Ohsson, *Histoire Des Mongols*, I-V, Amsterdam 1852

¹⁶² Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane das ist der Mongolen in Persian*, I-II, Darmstadt 1842

¹⁶³ H.Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasını Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İstanbul 2011

¹⁶⁴ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001

GİRİŞ

1. Moğol İstilası Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin İdari Taksimatı

Grek kaynakları, Dicle¹ ve Fırat² arasındaki bölgeye iki nehir arası anlamına gelen “Mezopotamya” adını verirken³, Süryaniler de başta bölge için aynı tabiri kullanmalarına rağmen⁴ daha sonra kendi dillerinde aynı anlama gelen “Bet Nahrin” ismini tercih etmişlerdir.⁵ Araplar ise bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine “Sevâd” veya “İrak”, kuzeyine de “el-Cezîre” demişlerdir. Buna göre bugün Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan ve günümüzde Irak sınırları içerisinde yer alan Tikrit şehrinin kuzey kısmı yani Yukarı Mezopotamya’ya el-Cezire, Aşağı Mezopotamya olarak tanımlandırılan güney kısmını da “İrak” veya “Sevâd” şeklinde taksim etmişlerdir.⁶ Ortaçağ kaynaklarında el-Cezîre (الجزيرة) bölgesi, yukarıda da dediğimiz gibi Mezopotamya’nın kuzey kısmı için kullanılmıştır.⁷ Bölge geçmiş dönemlerden beri insanoğlunun en eski yerleşim yerlerinden birisi olduğu bilinmektedir.⁸ Özellikle Araplar kuzey yönünde, yani Fırat ve Dicle nehirlerinin sularıyla can bulan topraklara doğru yayılmışlardır. Bunlardan Bahreyn ve Yemâme

¹ Dicle “دجلة” nehri uzunluğu 1900 km. olup günümüzde bunun 523 kilometresi Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Kaynağını Elazığ’ın güneydoğusundaki Hazar gölünün Gölçük ayağı ile bu gölün güneyindeki Hazarbaba dağından çıkan sular oluşturmaktadır. Bkz: el-Ömerî, I, s.114–115; Seyid Saidî, *Kitabü'l-Kurretü'l-Ayn fi Tarihü'l-Cezire*, Bağdad 1325, s.9–12 R.Hartmann, “Dicle”, *İA*, III, s. 582–585

² Fırat “فرات” 460 km.’lik Karasu ile 722 km.olan Murat adlı iki kolun birleşmesiyle meydana gelir. Tarih boyunca sadece bölgenin değil tüm dünyanın en önemli nehirlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Tarihte Dicle ile birlikte sulama ve taşımacılık (ipek ticareti) için kullanılmıştır. Bkz: el-Ömerî, I, s.115–116; Kalkaşandî, IV, s.79; Seyid Saidî, s.12–15

³ Strabo, *The Geography of Strabo*, (Neşr. H.C., Hamilton- W, Falconer), London 1854, I,s.66 vd; II, s.260 vd; Michaelis Atalates, *Historia*, (Neşr. Immanuel Bekkerus), Bonnae 1853, s.78 vd.

⁴ Zachariah of Mitylene, *Syriac Chronicle*, (İng. Çev. F.J. Hamilton- E. W. Brooks), London 1899, s.151 vd; Joshua the Stylite, *Chronicle*, (İng. Çev. W. Wright), Cambridge 1882, s.1 vd

⁵ Bkz: Ebu’l-Farac, I, s.15 vd. Süryanilerin kullandığı Bet Nahrin tabiri Mezopotamya’ya oranla biraz daha dar bir alanı ifade ettiği anlaşılmaktadır.

⁶ İstahrî/Goeje, s.71; İbn Havkal/Goeje, s.137–138; Makdisî, s. 137–138; *Hududu'l-Âlem*, s. 138; el-İdrisî, II, s.654; Ebu’l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.273; Zekeriyâ Kâzvinî, s.351; Çevik, agt, s.44–45

⁷ el-Cezîre hakkında genel bir bilgi için bkz: Ramazan Şeşen, “Cezire”, *DİA*, VII, s. 509–511.

⁸ Makdisî, s.142; *Hududu'l-Âlem*, s.155.

bölgesinden⁹ göç eden Adnanî kabilesine mensup Rebîa¹⁰ ve Mudar¹¹ kolları İslamiyetten önce bu bölgeye göç etmişlerdir. Bunlar İslamiyetin ortaya çıkışının akabinde başlayan fetih dalgası ile birlikte Basra ve Kufe bölgesinden el-Cezire Bölgesine doğru sokulmuşlardır. el-Cezire'nin kısa bir süre içinde Müslümanlaşması neticesinde bölge “Diyâr-ı Rebîa” ve “Diyâr-ı Mudar” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Fakat kısa bir süre sonra buraya Bekr b. Vail'e bağlı kitlelerin¹² bölgeye yoğun göçleri ile birlikte el-Cezîre Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudar'ın dışında müstakil bir idari düzenlemeye gidilerek bunlara “Diyâr-ı Bekr” isminde yeni bir kısım daha eklenmiştir. Böylece Ortaçağ kaynakları, bölgeyi IX. Asırdan itibaren Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç kısma ayırmaya başlamışlardır.¹³

el-Cezîre'nin sınırı ise batıda Suriye, kuzey ve kuzeybatıda Suğuru'l-Cezire ya da Anadolu, kuzeydoğuda Ermeniyeye, doğuda Azerbâycan ve güneyde Anbâr'dan Tekrit'e uzanan bir çizgide Irak ile çevrilidir. Önemli şehirleri Siirt, Hizân, Erzen, Meyyâfârikîn, Hanî, Amid, Hısn Keyfâ, Tell Fâfân, Mardin, Tûr-Abdin, Nusaybin, Ceziret-i İbn Ömer, Musul, Beled, Dârâ, Sincâr, Re'sû'l-Ayn, Kefertosa, Duneysir, Harrân, Ruha, Sümeysât, Rakka, Surûç'dur.¹⁴

⁹ Bkz: Harita 1

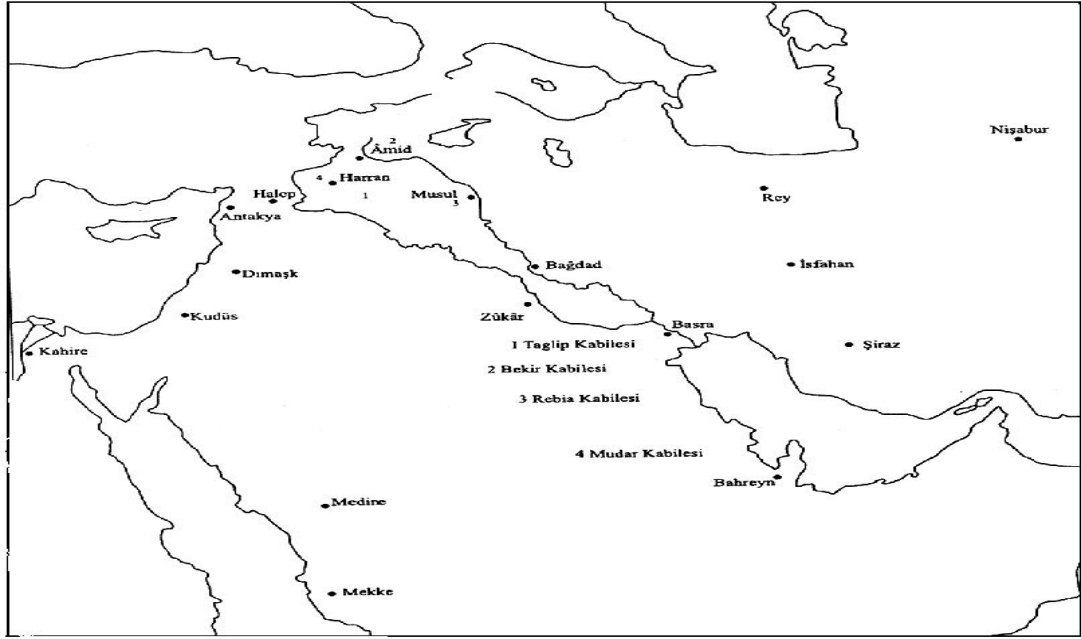
¹⁰ Rebîa “ربيع” aşireti hakkında bkz: Kalkaşandî, I, s.339

¹¹ Mudar “مضر” aşireti hakkında bkz: Kalkaşandî, I, s.339–340

¹² Bekr “بكر” aşireti hakkında bkz: Kalkaşandî, I, s. 338–339; R. M. el-Atrakçı, “Kabîletü Bekr b. Vâ'il ve hurûbuhâ fi'l-İslâm”, *MA*, XXIV, (1984), s. 199–241.

¹³ Makdisî, s. 137; İstahrî/Goeje, s.73–74; İbn Havkal/Beyrut, s. 205; İbn Havkal/Goeje, s.137–138; el-İdrisî, II, s.655; Ebu'l-Fida, *Takvimu'l-Büldan*, s.273; Yakut el-Hamavî,II, s.561–562; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/I, s.4–5; Zekeriyâ Kâzvinî, s.351.

¹⁴ Yakut el-Hamavî, II, s.134–136; İbnü'l-Abdulhak, II, s.331–332; Dımaşkî, s.190–192; Zekeriyâ Kâzvinî, s.351–352; Kalkaşandî, IV, s.314 vd.

Harita 1: Diyar-ı Bekr Bölgesine Gelen Arap Aşiretlerinin İlk İskân Yerleri (Tufantoz, age, s.181)

Bunların içinde Diyâr-ı Rebîa (ديار ربيع), İslamiyetin zuhurundan sonra Rebîa ailesinin Tağlib'e koluna bağlı aşiret guruplarının meskeni hüviyetinde olmuştur. Bunun yanında el-Cezîre Bölgesinin de en büyük ve en verimli kısmı konumundadır. Bölge Dicle boyunca Ceziretü'l-İbn Ömer'in yukarısındaki bölgeden başlayıp Tekrit'e kadar uzanır. Dicle'nin sağ sahilinde Habur-Hirmâs-Sarsâr arazisi ve sol sahilinde küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zab'ın aşağı ve yukarı mecrasına tekabül eder. Bunun yanında bölge kuzeyinde Mardin-Midyat eşiğinden itibaren başlayan Diyâr-ı Bekr, batısında Diyâr-ı Mudar, güneyinde ise büyük ve küçük Zab nehirlerinin suladıkları vadiler ile çevrilidir. En önemli şehirleri ise Musul, Nusaybin, Sincâr, Re'sül'ayn, Duneysir, Habur, Ceziret-i İbn Ömer, Dara, Beled, Azerme ve Hara gelir.¹⁵

¹⁵ İbn Hurdazbih, s.95; Dımaşkî, s.191; Yakut el-Hamavî, II, s.562; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatira*, III/I, s.5; Ebu'l-Fidâ, *Takvimu'l-Büldan*, s.292-293; Kalkaşandî, IV, s.314; Çevik, agt., s.55-59

Harita 2: X. yüzyılda el-Cezire'nin idarî taksimatı

Bölgenin ikinci büyük kısmı ise Diyâr-ı Mudar (ديار مضر)'dır. Burası yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi Mudar kabilesine bağlı Kaysî grubuna ait kitlelerin meskeni olmuştur. Bu nedenle Mudar kabilesine nispetle buraya Diyâr-ı Mudar denilmiştir. Bölge, el-Cezîre'nin batı ve kuzey batısında Fırat'tan Belih'e kadar uzanan topraklar ile kuzeyde Sümeysat'tan güneydeki Âne'ye kadar uzanan kısmı içine alır.¹⁶ En önemli şehirleri Ruha(Urfâ), Suruc, Res-Keyfâ, el-Arz el-Beydâ(Ceylanpınar), Bîre/Birecik, Tell Mevzen, er-Ravâbî, el-Mâzheyn, el-Mudeybir, el-Rusâfe, Kefer Hacer, Rakka, Harrân, Sümeysat, Karkisyâ, Kalet-i Ca'ber, Tell Mevzen/ Viranşehir, Hısn-ı Müslime ve Cısr Menbiç'dir.¹⁷

Diyâr-ı Mudar, el-Cezîre'nin batı kısmını ifade ettiği gibi özellikle Fırat nehrinin suladığı topraklara sahiptir. Bu nedenle bölgenin zirai bakımdan en verimli kısmı hüviyetindedir. Fakat şehirlerin çoğu kendileri koruyacak doğal korunaklara sahip olmadığından büyük güçlerin istilalarına maruz kalmış ki ve bu da siyasi çehresinin sık sık değişmesine neden olmuştur.¹⁸

¹⁶ Dimaşkî, s.191; Kalkaşandî, IV, s.314

¹⁷ İbn Hurdazbih, s. 95; İbn Fakih/Hadî, s. 126; Makdisî, s. 137; Dimaşkî, s.191; Yâkût el-Hamavî, II, s.562; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s. 6; Çevik, agt., s. 59-62

¹⁸ F.İşiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.2; Çevik, agt., s.61-62

Harita 3: X. Asırda el-Cezire

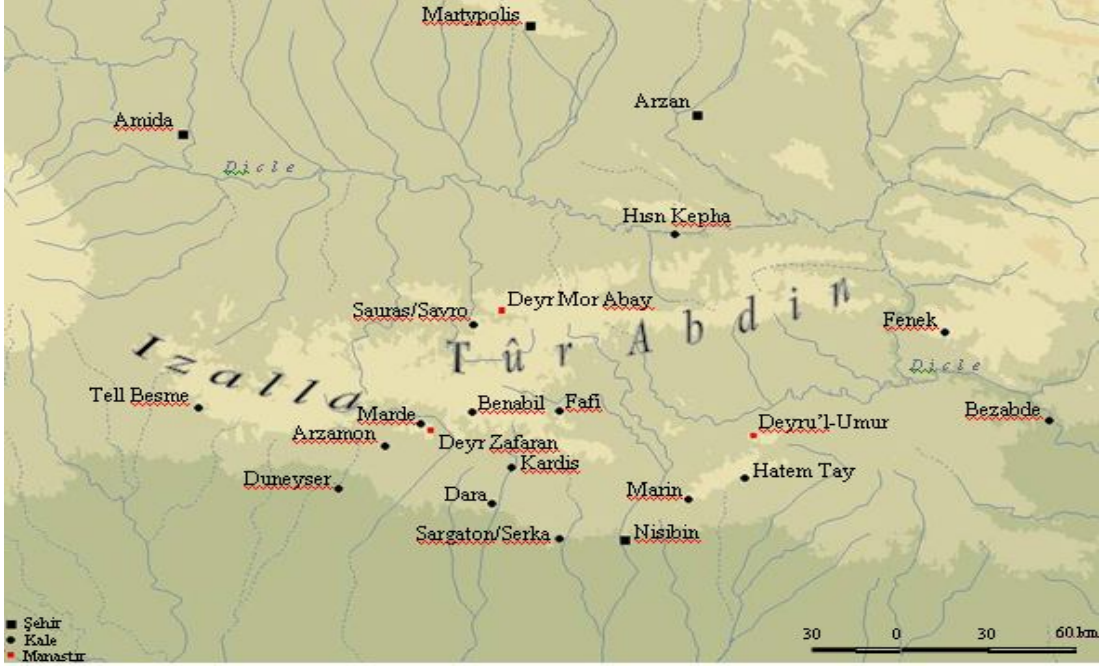
el-Cezîre'nin üçüncü ve en küçük kısmı olup çalışma sahamızın muhitini oluşturan bölge ise Diyâr-ı Bekr (ديار بكر) dir. Burası ismini Bekrî aşiretlerin atası Bekr b. Vâil'den almıştır. Diyâr-ı Bekr, aşağı yukarı bölgenin kuzey kesimine ya da yukarı Dicle yöresine tekabül etmektedir. Büyük Rebîa kabilesine bağlı Bekr b. Vail kolu, asıl yurtları olan Bahreyn ve Yemame bölgesinde yaşarken İslâmiyetin zuhurundan önce artan kabile savaşları ve çekişmeleri nedeniyle Mezopotamya'ya doğru göç etmişler ve ilk İslâm fetihleriyle birlikte el-Cezîre'nin doğu ve kuzeyine doğru yayılmışlardır.¹⁹

Diyâr-ı Bekr Bölgesi, el-Cezire içinde bir müstakil idari bölüm olmasına rağmen, X. asırdan önce böyle bir tanımlamaya rastlanmamaktadır. Nitekim Çevik'in de işaret ettiği gibi tüm Ortaçağ İslam coğrafyacıları bu tarihten önce böyle bir tanımlama hakkında bilgi vermemiştir. Fakat bunun yanında günümüzde bazı araştırmacıların Vakidî'ye nispet ettikleri bazı kitaplarda²⁰ geçen Diyâr-ı Bekr kelimesini delil göstererek VIII. asırdan evvel böyle bir tanımlamaya gidildiğini iddia etmişlerdir. Fakat ehline malum olan bir husus var ki o da yukarıda da dile

¹⁹ J. Schleifer, "Bakr b. Vâil", *İA*, II, s.454-458; A. Önkal, "Bekir b. Vâil", *DİA*, V, s.362-363; Çevik, *agt.*, s.63-65

²⁰ Vakidî, *Fütûhu's-Şam*, II, s. 97 vd.; a.mlf, *Kitâb Fütûhu'l-Cezire*, s.30 vd.

getirdiğimiz gibi bu kitapların sadece bir nispetten ibaret olduğudur. Nitekim kaynaklarda geçen olaylara baktığımız vakit müellifinin ölümünden çok sonralarına ait bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle her iki kaynağın mezkûr müellife ait olduğunu kesin olmadığından söz konusu bilgiye de şüpheyle yaklaşmak gerekir²¹.

Harita 4: İslam Fethi Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi (VII. Yüzyıl)

Diyâr-ı Bekr'in sınırlarını tespit etmeye çalışırsak, kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları'nın oluşturduğu çizgi ile batıda, Çermik, Karacadağ ve Derik'e, güneyde Mardin ve Tûr Abdin bölgeleri²², doğuda da Dicle'nin güneye doğru akarak yardığı vadi ile Siird'den Hizân'a kadar uzanan bir coğrafyayla çevrilidir.²³ Böylece Diyâr-ı Bekr bölgesini kısaca tanıttıktan sonra yerleşim yerleri hakkında kısa bir bilgi vermeye geçebiliriz. Dönemin önemli şehirleri Amid(مد), Mardin (ماردين), Meyyâfârikîn (ميافارقين), Hısn-ı Keyfâ (حصن كيفا) ve Erzen (ارزن)'dir.²⁴

²¹ Çevik, agt., s. 65-67

²² Tûr Abdin hakkında bkz: Adnan Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105-140.

²³ Dımaşkî, 191-192; Çevik, agt., s. 67-70.

²⁴ Söz konusu dönem ve dönemin idari taksimatı hakkında Adnan Çevik'in yaptığı tetkikler kâfi derecededir. Biz bu nedenle şehirlerin özellikle lokalizasyonları ve tarihi seyirleri hakkında yapılan tartışmalara fazla girmeden genel bir bilgi vermekle yetineceğiz. Bu münasebetle bkz: Çevik, agt., s. 63-170; aynı mlf, "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul 2009, s. 35-64

Harita 5: XIV. Yüzyılda Diyar-ı Bekr

Amid(آمد):²⁵ Adına ilk kez Asur kaynaklarında rastladığımız Amid şehri, günümüzde merkezi olduğu bölgenin adından hareketle Diyarbakır ismini almıştır.²⁶ Ortaçağ kaynaklarının çoğunda ismine rastladığımız Amid şehri, Diyar-ı Bekr Bölgesinin başkenti olarak kabul edilir.²⁷ Şehir, bir hilal benzeri uzanmakta ve bölgenin batı kısmında olup 65 metre yükseltide, bir ucu Karacadağ ile Dicle kıyılarına kadar uzanan geniş bazalt platonun doğu kenarında ve kendisini üç taraftan çevreleyen nehre hâkim bir mevkide kurulmuştur.²⁸

Şehir surları dört kapıyla dışarıya açılmaktadır. Bunlar kuzeyde Dağ Kapı(*Babu'l-Cebel*) ya da daha sonraları Ermen ve Harput kapısı olarak da isimlendirilen kapı ile batıda, günümüzde Urfa Kapı olarak bilinen Rum Kapısı(*Babu'r-Rum*), güneyde ise günümüzde Mardin Kapı olarak bilinen Tepe Kapısı(*Babu't-Tell*) ve doğuda Su Kapısı(*Babu'l-Ma*) veya Dicle Kapısı'dır.²⁹ Bunun

²⁵ Şehir hakkında daha geniş bir bilgi için bkz: M. H., Yinanç, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 601-626.

²⁶ Makdisî, s.137-139; Dımaşkî, s.191-192; Çevik, agt., s.73

²⁷ Makdisî, s.137; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.246; Ebû'l-Fidâ, *Takvim-i Büldan*, s.286-287, Çevik, agt., s.72-73

²⁸ Zekeriyâ Kâzvinî, s.491; Çevik, agt., s.72

²⁹ Nâsır-ı Hüseyin, 13; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.254; Le Strange, 109; M. Canard, *age.*, I, 79-80.

yanında şehrin savaş durumlarında kullanılan *Babu's-Sır* adında gizli bir başka kapısının olduğu daha tahmin edilmektedir.³⁰

Amid, tarihi çağlar boyunca ana yollar üzerinde kurulmuş müstahkem bir şehir ve ticaret merkezi olduğundan daima büyük bir önem taşımasının yanında coğrafi mevkii dolayısıyla da büyük bir gelişme göstermiştir. Şehir, İyâz b. Ğanm³¹ komutasındaki İslâm ordusu tarafından 19/639–640 yılında fethedilmiştir.³² Bu tarihten itibaren şehrin Müslümanların Bizans'a karşı yürüttükleri savaşta önemli bir merkez haline geldiğini görüyoruz. Amid daha sonra Mervaniler³³, bunun akabinde de Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı Alp-Arslan devrinde ilk Türk akımlarına sahne olduktan sonra³⁴ nihayetinde Melikşah devrinde tamamı ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun eline geçmiştir.³⁵ Şehir Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un³⁶ kısa bir süre sonra Yınaloğulları Beyliği'nin (488–579/1095–1183)³⁷, 579/1183–630/1232 tarihleri arasında Artukluların³⁸, 1232 yılında ise Eyyubilerin³⁹, 1241 yılında da Selçuklu kontrolüne geçmiştir.⁴⁰

Meyyâfârikîn (ميافارقين):⁴¹ Amid'in 84 kilometre kuzey doğusunda, Dicle nehrine bağlı Batman çayının kollarından Farkin suyunun kenarında yer alan⁴² ve

³⁰ Makdisî, 139; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.254.

³¹ İyâz b. Ğanm hakkında genel bir bilgi için bkz: Mehmet Akbaş, *Cezire Bölgesi Fatih İyâz b. Ğanm*, İstanbul 2011, ilgili yerler.

³² Belâzurî, 247; Taberî, IV, 53–54; İbn Fakih/Beyrut, 132

³³ Mervaniler hakkında daha geniş bir bilgi için bkz: Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları (990–1085)*, Ankara 2005.

³⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.154 vd; Edward G.Browne, *History of the Seljuqs (from Journal of the Royal Asiatic Society)*, London 1902, s.595

³⁵ İbnü'l-Ezrak/Bozarslan, s.212; İbnü'l-Esîr, X, 132; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, 385

³⁶ İbnü'l-Ezrak/Bozarslan, s.235–236; İbn Şeddâd, III/I, *el-Alaku'l-Hatıra*, s.397; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, X, s.190; aynı mlf. *el-Bahir*, s.12; İbnü'l-Kalânîsî, s.203

³⁷ Yınaloğulları Beyliği hakkında umumi bir bilgi için bkz: Adnan Çevik, “XIII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları”, *Türkler*, VI, s.491–499

³⁸ İbnü'l-Kalanîsî, s. 143; İbnü'l-Adîm/Dahhan, II, s. 148–149; Ebu'l-Fida/Azb, II, s.228

³⁹ İbn Nazîf/Gryaznevitch, vr. 215a; İbn Nazîf/Dudu, s. 236–237; Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.446; İbnü'l-Amîd, s.16–17; Ebu'l-Farac, II, s.532; İbnü'l-Cezerî, s.145–146; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.268; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 48–49; İbnü'l-Hallikân, V, s.81; Nüveyrî, XXVII, s.288; Makrizî, I, s.243–244; İbnü'l-İmâd, VII, s.237

⁴⁰ İbni Bîbî, II, s. 43–48; Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.491; İbnü'l-Adîm, s.496,498; İbnü'l-Vâsıl, V, s.295–296; İbnü'l-Cezerî, 178; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.42; İbn Dokmak, s.148; Makrizî, I, s.302–303.

⁴¹ Şehir hakkında daha geniş bir bilgi için bkz: V. Minorsky, “Meyyafarikin”, *İA*, VIII, s.195–201.

⁴² Dîmaşkî, s.191

günümüzde Diyarbakır iline bağlı bir ilçe merkezi olan ve Silvan adıyla bilinen Meyyâfârikîn, Diyâr-ı Bekr bölgesinin Amid'den sonra ikinci büyük şehri hüviyetindedir.⁴³

Şehrin kuruluşu antik döneme kadar gitmekle birlikte, İslam fütuhatıyla beraber önemli bir konuma yükseldiği şüphesizdir. Şehir 19/640 yılında Amid'in peşinden İyâz b. Ğanm komutasındaki İslâm ordusu tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir.⁴⁴

Şehrin, Hamdaniler (317–394/929–1003) döneminde yoğun bir imar faaliyetine ev sahipliği yaptığını görmekteyiz.⁴⁵ Fakat Meyyâfârikîn asıl gelişimini 372–478/983–1085 yılları arasında Mervanoğulları döneminde yaşamıştır.⁴⁶ Daha sonra 478/1085 yılında Sultan Melikşah'ın emriyle Büyük Selçuklu topraklarına dâhil edilmiştir. Şehir 515/1121 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Mardin Artuklu Emiri İl-Gazî'ye ikta olarak verilmiştir.⁴⁷ Şehir bir süre Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın eline geçmiş, ancak Sultan'ın 500/1107 yılında Büyük Selçuklu kuvvetleriyle yaptığı muharebede ölmesiyle Anadolu Selçuklular'ın elinden çıkmıştır. Bir süre Ahlatşahlar'ın hâkimiyetinde (502–508/1109–1115) kalarak şehir daha sonra 508/1115 yılında Büyük Selçuklu idaresine geçmiştir.⁴⁸ Kısa bir süre içinde de Artukluların eline geçmiş, 581/1185'te de Eyyubilerin kontrolüne girmiştir.⁴⁹

Mardin (ماردين):⁵⁰ Mardin, Diyâr-ı Bekr bölgesinin üçüncü önemli şehri olup⁵¹, kale eteğinde, kendisinden 200 m. genişliğinde çıplak ve dik bir yamaçla

⁴³ Yakut el-Hamavî, V, s.235–236; ; İbnü'l-Abdülhak, III, s.1342; Zekeriyâ Kâzvinî, s.565

⁴⁴ Belâzurî, s. 255.

⁴⁵ Canard, *age.*, I, s.83

⁴⁶ Şerefhân, I, s.19; Çevik, *agt.*,s.85-86

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, X, 468; Ebu'l- Fida/Deyyub, II, s.57.

⁴⁸ İbnü'l-Ezrak/Bozarlan, s.274–284; İbnü'l- Kalânîsî, s.63; Ebu'l-Farac, II, s.436.

⁴⁹ İsfahanî,V,s.162-171; aynı mlf,*Fethü'l-Kudsî*, s.554; Baheddin İbn Şeddâd, s.67-71; Bundarî, s. 332-335; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XI, s.407-408; İbnü'l-Vâsıl, II, s.169-170; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 450-452.

⁵⁰ Şehir hakkında daha geniş bir bilgi için bkz: V. Minorsky, “Mardin”, *İA*, VII, s.317–321; Mehmet Taştemiş, “Mardin”, *DİA*, XXVIII, s. 43–48

⁵¹ el-İdrîsî ve Dımaşkî, diğer kaynaklarımızdan farklı olarak Mardin'i Diyâr-ı Rebia'dan olduğunu söylerler. Bkz: el-İdrîsî, II, s.662; Dımaşkî, s.191.

ayrılmış, meyilli bir satıh üzerinde doğudan batıya 2500 m. bir mesafede uzanmaktadır.⁵²

Şehir Mardin-Midyat eşiğinin üzerinde yer almaktadır. Bunun yanında Yukarı Dicle havzasını el-Cezîre ovasına bağlayan geçit yerinde ya da İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan gelip, Suriye, el-Cezîre ve Irak'a giden yollara hâkim bir konumda kurulmuştur. Ayrıca şehir 1000–1100 m. irtifada bir sırt üzerinde kurulmuş bulunan ve 100 m. kadar daha yukarıda bir de kaleye sahiptir. Mustevfî, Mardin halkının su ihtiyacını şehrin yakınından geçen Savur nehrinden karşıladıklarını ve nehir yatağında yer alan birçok bahçeden yüksek verim alındığını kaydeder.⁵³

Şehir tarih boyunca önemli bir mevkide yer almasına rağmen, onu tarih sahnesine çıkararak asıl gelişmeler İslâm fütuhâtından sonraki dönemlere tekabül etmektedir. Şehir, Tûr-Abdin ve Dârâ ile beraber 19/640 senesinde İyâz b. Ğanm kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir.⁵⁴ Bu gelişmenin akabinde yoğun bir Arap göçüne şahit olmuş, özellikle IX. asır boyunca yörede yerleşen Arap kabileleri ve Abbasi valileri arasında sık sık el değiştirmiştir.⁵⁵

Mardin, bir süre Şeybanoğulları'nın⁵⁶ elinde kalmış (279/892), daha sonra el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet sürecektir olan Tağliboğulları'ndan Hamdanilerin eline geçmiştir.⁵⁷ Mardin, Meyyâfârikîn merkezli Mervanoğulları ile Nusaybin ve Musul merkezli Ukayloğulları hududunda yer almış ve bu konumu sebebiyle de sık sık el değiştirmiştir.⁵⁸ 478/1085 yılında ise Selçuklu topraklarına

⁵² İstahrî/Beyrut, s.52; İbn Cübeyr, s.215; İbn Saîd el-Mağribî, s. 157; Yakut el-Hamavî, V, s.39; İbnü'l-Abdülhak, III, s.1219; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatru*, III/II, s.543; Zekeriyâ Kâzvinî, s.259; İbn Batuta, I, s.162; Kalkaşandî, IV, s.316; Çevik, agt., s.102-103; Minorsky, "Mardin", s. 317 vd.

⁵³ İstahrî/Beyrut, s.52; İbn Havkal/Beyrut, s. 202; Yakut el-Hamavî, V, s.39; İbnü'l-Abdülhak, II, s.1219; Zekeriyâ Kazvîni, s.259; Mustevfî/Debîrsiyakî, s.124; İbn Cübeyr, s.215; Çevik, agt., s.96-97.

⁵⁴ Belâzurî, s. 252

⁵⁵ Taberî, III, s.53

⁵⁶ Şeybân "شيبان" aşireti hakkında bkz: Kalkaşandî, I, s. 338

⁵⁷ Ali b. Zafir el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye*, Dimaşk 1985, s. 42; Çevik, agt., s.100-101; Le Strange, s.96.

⁵⁸ H. Şümeysanî, *Medinetü'l-Mardin*, Beyrut 1987, s.113–129.

katılmıştır.⁵⁹ Daha sonra bir dönem Tutuş'un elinde kalan Mardin, 496/1103 yılından itibaren Artukluların eline geçmiştir.⁶⁰

Hısn-ı Keyfâ (حصن كيفا):⁶¹ Günümüzde Hasankeyf adıyla, Batman iline bağlı küçük bir ilçe olup, Batman'ın yaklaşık 32 km güney doğusunda, Tûr-Abdin'in kuzey yamacında, Dicle nehri ile Meyyâfârîkîn arasında, İran ve Kafkaslardan gelip Tûr Abdin üzerinden el-Cezîre ve Irak'ı bir birine bağlayan tarihi yolun üstünde, yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuştur.⁶² Hısn Keyfâ, Dicle nehri yatağından yaklaşık 100 m. yükseklikte, nehre hâkim sarp düzlüğe yerleşmiş bulunmaktadır. Şehir ise nehir yatağı ile güneydoğuda hafif meyilli bir satıh üzerine yerleşmiştir. Şehre dolambaçlı ve merdivenli bir yokuş ile çıkılmakta olup, yaklaşık yedi kapı ile girilmekteydi. Makdisî, müstahkem bir kalesiyle çok sayıda kilisesinin bulunduğu ve çarşıları, hanları, taştan ve tuğladan yapılmış evleriyle güzel bir şehir olduğunu ve burada yaşayan halkın su ihtiyacını Dicle nehrinden karşıladıklarını söyler.⁶³ Moğol istilasından sonra şehrin bir kısmı harap olmuştur.⁶⁴

Hısn-ı Keyfâ ismi ise Süryanice'de "kaya" anlamına gelen 'Kifo' ile Arapçada *kale* veya *hisar* anlamlarına gelen "Hısn" kelimelerinden türetilmiştir. Şehir Roma imparatoru II. Konstantios (337/361) tarafından inşa ettirilmiş ve ilk başta muhafız ikametgâhı olarak kullanılmıştır.⁶⁵

Şehrin İslam fütuhatıyla İyâz b. Ğanm komutasındaki İslâm ordusu tarafından alındığı anlaşılmıştır. Nitekim kaynaklar her ne kadar ismini zikretmeseler de Tûr Abdin'in İslam hâkimiyetine girdiği süreçte zapt edildiği kuvvetle muhtemeldir. Bu tarihten itibaren bölgede yoğun bir Bizans-Müslüman savaşları yaşanmış, bölgenin önemli bir kesimini elinde tutan Hamdanilerin zayıflamasıyla şehir

⁵⁹ Kalkaşandî, IV, s.316; Şümeysani, *age.*, s.131.

⁶⁰ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatira*, III/II, s.552-553.

⁶¹ Şehir hakkında daha geniş bir bilgi için bkz: Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, XVI, s. 364-368; S. Ory, "Hısn Keyfa", *EP*, III, s. 506 – 509; Ali Mıynat, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2008, ilgili yerler; Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihî Eserleri*, İstanbul 2001, ilgili yerler.

⁶² İbn Havkal/Beyrut, s.202; Dimaşki, s.192; Kalkaşandî, IV, s.320-312

⁶³ İbn Havkal/Beyrut, s.202; Makdisî, s.141

⁶⁴ Mustevfi/Le Strange, s.104; Mustevfi/Debîrsiyakî, s. 122

⁶⁵ Çevik, *agt.*, s.107.

Mervanoğulları'nın eline geçmiştir⁶⁶. Bunun yanında şehir, yine aynı şekilde Diyâr-ı Bekr'in diğer şehirleri gibi Melikşah'ın emriyle 478/1085 Selçukluların eline geçmiştir. Fakat kısa süren bir mücadeleden sonra Artukluların boyundurukluğuna girmiş ve burada yaklaşık 130 yıl (495–628/1102–1231) hüküm sürmüşlerdir. 1231 yılında ise I. Alaeddin Keykubad devrinde Anadolu Selçukluların eline geçmiştir. Fakat bir yıl sonra 630/1232 yılında el-Melik Kâmil, şehri cebren de olsa ele geçirmeye muvaffak olmuştur.⁶⁷

Erzen (ارزن): Günümüzde varlığını devam ettirmeyen şehir, Ortaçağ Diyâr-ı Bekr Bölgesinin en büyük dördüncü şehri hüviyetindeydi. Yeri tam olarak tespit edilmese de Salim Çöhçe ve Adnan Çevik'in başkanlık ettiği kazılarda şehrin lokalizasyonu hakkında önemli bulgulara rastlanmıştır.⁶⁸

Daha önceki araştırmalarda şehrin yeri olarak Siirt ili Kurtalan ilçesine bağlı Yunuslar köyü ile Yanarsu/Garzan Çayı arasındaki yere tekabül ettiği söylene de⁶⁹, yukarıda ismini zikrettiğimiz Çevik'in şehrin lokalizasyonu hakkında başta İbn Şeddad ve *Hıs Keyfa Vekayinamesi*'ne dayandırdığı iddiaları daha gerçekçi gelmektedir. Nitekim kendisi şehrin Batman ili, Kozluk ilçesi, Oyuktaş Köyüne bağlı, yöre halkının “Golamasya” adıyla bildiği, Yeşilyurt Mezrası ile mezranın hemen karşısındaki kıyıda yükselen yine yöre halkının “Şey Bace” adını verdiği kaleyi ihtiva eden alan olduğuna dair kâfi derece delil ortaya koymuştur.⁷⁰

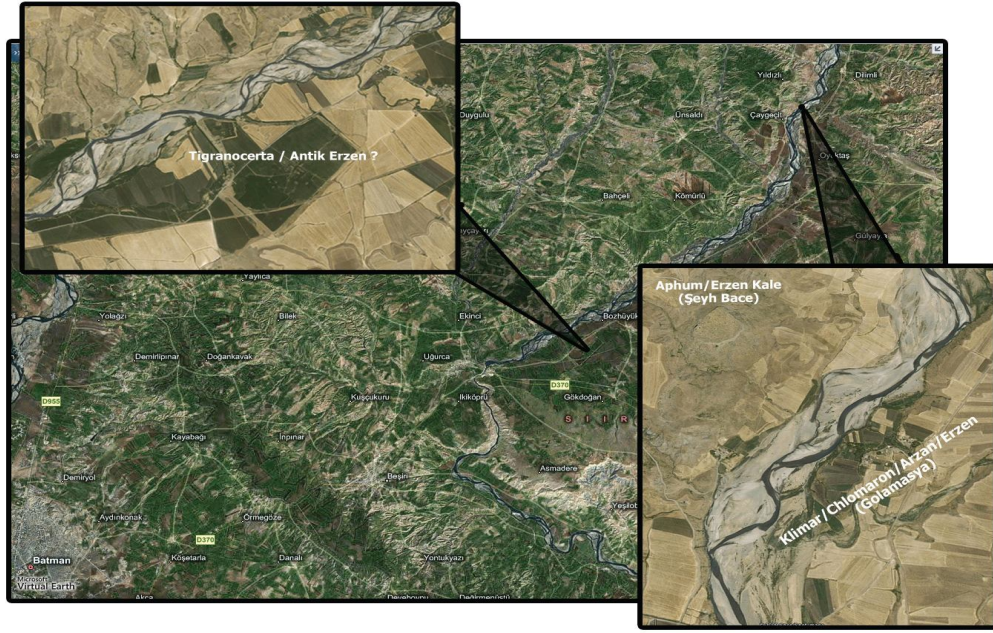
⁶⁶ İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., IX, s.64-65.

⁶⁷ İbn Nazif/Gryaznevitch, vr. 220a; İbn Nazif/Dudu, s. 236–237; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.446; İbnü'l-Amîd, s.16–17; Ebu'l-Farac, II, s.532; İbnü'l-Cezerî, s.145–146; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.268; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 48–49; İbnü'l-Hallikân, V, s.81; Nüveyrî, XXVII, s.288; Makrizî, I, s.243–244; İbnü'l-İmâd, VII, s.237; Gottschalk, *age*, s.206–207

⁶⁸ Adnan Çevik, “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: ERZEN”, *I. Uluslararası Batman ve Yöresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 15–17 Nisan 2008, Bildiriler I*, İstanbul 2008, s. 241–256

⁶⁹ A. Boran, “Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi”, *VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (7-8-9 Nisan 2003, İstanbul)*, İstanbul 2006, s. 53-56; a.mlf., “Siirt ve İlçelerindeki 2002 Yüzeysel Araştırması “Kurtalan”, *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I (26-31 Mayıs 2003, Ankara)*, Ankara 2004, s. 35-38; M. Tezcan, “Arzan (Tigranakerta?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu (19-21 Eylül 2006) Bildiriler*, İzmir 2008, s. 106-120

⁷⁰ Çevik, “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen”, s.246

Harita 6: Erzen Şehrinin Lokalizasyonu (Çevik, “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen”,s.245)

Şehir, Dicle nehri üzerinde⁷¹ ve Bitlis ile Ermenistan’a giden güzergâhın çok önemli bir yerinde inşa edilmiştir. Bunun yanında Tell Fâfân ve Ceziret-i İbn Ömer ile de bağlantılı, oldukça bereketli bir bölgenin merkezi şehri konumunda olduğu anlaşılmaktadır.⁷²

Erzen, 19/640 yılında İyâz b. Ğanm komutasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilmiştir⁷³. Daha sonra şehir Hamdaniler’in kontrolüne girmiş ve bu dönemde yoğun bir imar faaliyetine ev sahipliği yapmıştır. Fakat 331/942 yılında Bizans ordusu el-Cezîre’ye hücumla geçmiş ve Erzen’i ele geçirip tahrip etmiştir⁷⁴. Hamdaniler’den sonra Mervanoğulları’nın eline geçen Erzen, 478/1085 yılında Selçuklu topraklarına dâhil edilmiştir. Bunun yanında Melikşah’ın ölümü akabinde Suriye Selçuklu Meliki Tutuş’un hâkimiyetine girmiş (486/1093), iki yıl sonra ise uzun bir dönem şehre hâkim olacak Dilmaçoğulları’nın eline geçmiştir.⁷⁵ 627/1230 yılında şehir, Meyyâfârikîn Eyyûbî meliki Şihâbeddin Gâzî tarafından kuşatılmış ve

⁷¹ Dimaşkî, s.192

⁷² İbn Havkal/Beyrut, s.225

⁷³ Belâzurî, 252; İbn Fakih/Hadi, 125–126; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, 537

⁷⁴ Said b. Yahya el-Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, Trablus 1990, s.41; Çevik, agt., s.117.

⁷⁵ İbnü'l-Ezrak/Bozarslan, s. 223, 228, 268–269; İbn Kalânîsî, s.223

sert bir muhasaradan sonra Eyyûbîler'e ilhak olmuştur.⁷⁶ Moğolların Meyyâfârikîn'i zapt etmesinden sonra şehir tekrar Dilmaçoğulları'nın kontrolüne girmiştir.⁷⁷

Yukarıda üzerinde durduğumuz bu dört şehir dışında bölgede Duneysir/Koç Hisâr (قوج حصار / دنيسر), Es'ard-Siirt (اسعدرد) gibi önemli şehirler bulunduğu gibi Hanî (حاني/حني), Tanza (طنزة), Harzem (حرزم), el-Savr-Savur (الصور), Arganın-Ergani (ارقنين), Çermûk-Çermik (جرموك), Ma'den (مغدن), Hizân (حيزان), Tell-Fâfân (تل فافان) gibi kasabalar da yer almaktaydı.⁷⁸

2. Moğol İstilası Öncesi Diyar-ı Bekr Bölgesinin Siyasi Yapısı

19/640 yılında İyâz b. Ğanm komutasındaki İslam ordusu, Fırat nehrini geçerek Yukarı Dicle bölgesine girmiştir.⁷⁹ Kaynakların sayısını 5000 olarak verdikleri bu askeri birlik, kısa bir sürede muhtelif yerlere akınlar düzenlemişlerdir. Bu fetih harekâtı sonucu Diyar-ı Bekr bölgesinin önemli bir kısmı İslam hâkimiyetine girmiştir.⁸⁰

Bölgenin İslam hâkimiyetine girmesinin akabinde bölgedeki Arap ve Kürt emirleri arasında siyasi mücadelelere ev sahipliği yapmış daha sonraları Hamdânilerin⁸¹ eline geçmiş, kısa bir süre içinde de Mervanoğullarının kontrolüne girmiştir. Fakat XI. asırdan itibaren bölge Orta Asya'dan yoğun bir Oğuz göçüne ev sahipliği yapmıştır. Oğuzlar Kafkas toprakları üzerinden gelip⁸² bölgede kısa bir süre tahribata neden olmuşlarsa da bu göçebe kitleler, bölge güçleri tarafından geri

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, 451–452; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.539–540; Ebû'l-Fidâ, II, 246.

⁷⁷ İbn Şeddâd, III/II, s.541

⁷⁸ Bu şehirler ve kasabalar hakkında geniş bir bilgi için bkz: Çevik, *agt.*, s.123–147

⁷⁹ Vakidî'nin tartışmalı kaynağının verdiği (s.97) ve günümüzde de bazı araştırmacılar tarafından da kabul gördüğü anlaşılan (N. Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s.465; İ. Yılmazçelik, *XIX. Asrın İlk Yarsında Diyarbakır (1790–1840)*, Ankara 1995, s.3; A. Acar, "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakidî'ye göre)", *DÜİFD*, I, Diyarbakır 1999, 195–203) bölgenin Halid b. Velid tarafından fethedildiği konusu, ilmi gerçeğini kaybetmiştir. Nitekim bölgenin İyâz b. Ğanm komutasında İslam ordusu tarafından fethedildiği ehline malum bir ilmi bilgidir. Keza Diyar-ı Bekr'in İslam ordusu tarafından fethi hakkında bkz: Belâzurî, s.247; Taberi, IV, s.53-54; İbnü'l-Esîr, II, s.489; M. Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, s.410-414; Çevik, *agt.*, s.65-67

⁸⁰ Belâzurî, s.252; İbn Fakih/Beyrut, s. 132; İbn Şeddâd, III/II, s.537–545

⁸¹ Hamdaniler hakkında bkz: M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, VI/I, s. 179–182

⁸² Nitekim bu süreç dönemin Bizans ve Ermeni kaynaklarında geniş bir şekilde kaydedilmiştir. Bkz: Zonaras, *Historia*, Vinegia 1560, III, s.214–218; Aristekes, *Histoire d'Arménie*, (Fr. Çev. Evariste Prud'homme), Paris 1864, s.90 vd;

püskürtülmüşlerdir.⁸³ Fakat Selçukluların asıl fetih dalgası Tuğrul Bey devrinde başlamış ve bölgenin sahibi Mervanoğulları, Selçuklulara şartsız tabiiyetlerini bildirmişlerdir.⁸⁴ Bu tarihten itibaren bölge Selçuklulara tabii Mervanoğulları elinde kalmışsa da Sultan Melikşah devrinde tamamı ile Selçukluların eline geçmiştir.⁸⁵ Melikşah'ın ölümü ile başlayan ve Büyük Selçuklu imparatorluğunu büyük oranda sarsan taht mücadelesi sırasında Suriye Selçukluları hükümdarı Tutuş bölgeyi kısa bir sürede ele geçirmeye muvaffak olmuşsa da vefatının ardından bölge Artukluların kontrolüne girmiştir. Bu tarihten itibaren bölge sık sık el değiştirmişse de yaklaşık üç yüz yıl kadar Artukluların kontrolünde kalmıştır. Bunun yanında çalışmamızda olayların seyrini daha iyi ortaya koymak için Moğol İstilasası öncesi el-Cezire bölgesinin en önemli üç önemli devleti hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

1. Artuklular (1102–1408): Bilindiği gibi Artukluların soyu babası gibi önemli bir komutan olan⁸⁶ Artuk b. Eksük'e dayanmakta olup⁸⁷, Büyük Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın⁸⁸ emirleri arasında müstesna bir yere sahipti. Kendisinin

⁸³ Bu süreç hakkında bkz: el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Neşr. ve Çeviri. A. Sevim), Ankara 1988, s.4–6; İbnü'l-Cevzi, XV, s.290 vd; İbnü'l-Esîr, Türkçer terc., IX,s.295-302; Urfalı Mateos, s. 82-83; Ebu'l-Farac, I, s. 295; a.mlf., *Târîhu Muhtasarı'd-Düvel*, s.180-181; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Journal of Turkish Studies*, Volume: 31/I, 2007, (In Memoriam, Şinasi Tekin I), s. 195–205.

⁸⁴ İbnü'l-Adîm/Dahan, II, s. 84–86

⁸⁵ İbnü'l-Ezrak/Bozarslan, s.203; İbn Kalânîsî, s.114-117; İbnü'l-Esîr, Türkçer terc., IX,s.132-133; İbnü'l-Adîm/Dahan, II, s.78-86; İbnü'l-Vâsıl, I, s.12-14; Ebu'l-Farac, I, s.330; Kalkaşandî, IV, s.316;. Bu süreç hakkında bkz: Ali Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması" *Atatürk Konferansları 1971–1972*, Ankara 1975, S.5, s.298- 307; Artuk, *Mardin Artukogulları*,s. 10-11.

⁸⁶ İbnü'l Hallikân, I, s. 191; Süryani Mihael, s.33 vd; Vardan, s.186 vd; Müneccimbaşı, II, s.162 vd; M. F. Köprülü, "Artuk Oğulları", *İA*, I,s. 617; A. Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/101, (1962), s.121- 123; C. Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, 415; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 119.

⁸⁷ Kaynaklarda nesebi hakkında sahih bir bilgi verilmezken, XIV. Asır kaynaklarından Cezeri'nin "لا ارتقوية من حيل دكر والسلاجوقية من حيل قنق وهما بيتان كبيران من التركمان الغزية -Artuklular Döğer, Selçuklular da Kınık sülalesindendir, her ikisi Oğuz Türkmenlerinin iki büyük sülalesindendir" şeklinde geçen bir kayıta kendisinin Türkmen olduğunu söylemesinin yanında (*Cevahür's-Süluk*'tan naklen, İbrahim Artuk, *Artuk Beğ*, Ankara 1988, s.1),İbnü'l-Hacer el-Askalânî, Döğerleri "الدكر" Kürt (بطن- Batn) olarak kaydeder (*Düerer*, I, s.454). Bunun yanında Döğerlerin bir Türkmen grubu olmasının yanında daha sonraki dönemlerde Kürtleşmiştir. Döğerler hakkında bkz: Faruk Sümer, "Döğerlere Dâir", *TM*, XI, 1953, s.139–158

⁸⁸ İbnü'l Hallikân, V, s.69–71

Malazgirt savaşıma katıldığı şüpheli ise de⁸⁹ özellikle Selçukluların Anadolu'nun muhtelif yerlerine yaptığı seferlerde önemli bir görev üstlenmiştir.⁹⁰ Fakat bizzat Melikşah tarafından görevlendirilen Fahrüddevl'e in Mervanoğulları'na karşı Diyar-ı Bekr Bölgesinin fethine girişmesi sırasında gelişen olaylarda Artuk Bey'in Selçuklularla arası bozulmuş ve bu nedenle Amid şehrinin fethi tamamlanmadan şehir önünden geri çekilmiştir.⁹¹ Bundan sonra Tutuş'un emrine girerek kendisi ile birlikte Anadolu Selçukluları hükümdarı Süleymanşah'a karşı savaşmış ve Selçuklu sultanının yenilip öldürülmesi ile sonuçlanan savaşın gidişatında önemli bir görev üstlenmiştir.⁹² Savaştan önce Tutuş, Artuk Beğ'e Kudüs'ü kendisine ikta olarak vermiştir. Bu tarihten itibaren herhangi bir savaşta ismine rastlamadığımız Artuk Bey, 1091 yılında vefatına kadar Kudüs'te yaşamıştır. ⁹³Artuk Bey'in ölümünden sonra Kudüs'ün idaresine oğulları Sökmen⁹⁴ ve İl-Gazî⁹⁵ geçmiştir.⁹⁶

Tutuş'un ölümü üzerine bundan istifade etmek isteyen Fatımi halifesi el-Muntansır, emirlerinden el-Efdal'ı Kudüs'ü fethetmekle görevlendirmiş, nihayetinde Fatımi komutanı, Sökmen ve İl-Gazî'nin tüm mukavemetine rağmen başlatılan muhasaranın akabinde şehri ele geçirmeye muvaffak olmuştur. el-Efdal, Sökmen ve İl-Gazî'nin şehirden sağ salim çıkmalarına müsaade etmiş, daha sonra Sökmen, Halep meliki Rıdvan'ın yanına gelerek Rıdvan'ın kardeşi Dimaşk meliki Dukak'a karşı giriştiği bir takım seferlerine iştirak etmiş ve bunun karşılığında da Suruc'u ikta olarak almıştır.⁹⁷ Bunun yanında Haçlıların bölgeye girmeleri üzerine, hazırlanan ve

⁸⁹ Malazgirt savaşını anlatan kaynakların tümünde Artuk Bey'in ismi zikredilmezken, bu önemli komutanın Selçuklular için böyle hayati bir savaşa iştirak etmediğini söylemek pek iddialı bir görüş olur.

⁹⁰ M. H. Yımanç, *age*, 86–87; A. Sevim, “Artukluların Soyuna”, 124–128; Turan, *Doğu Anadolu*, s. 134–135

⁹¹ Būndārī, s.76–77; İbnü'l-Esîr, *Türkçe terc.*, X, s.123; İbn Vasıl, I, s.11–14; Ebu'l-Farac, I, s. 329–330; Ebu'l-Fida/Deyyub, II, s.7.

⁹² Bu savaş hakkında bkz: Ahmet Toksoy, “Süleyman Şah'ın Güney Seferi ve Ölümü”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, S.2, 2004,s.39–45

⁹³ İbnü'l-Ezrak/Savran, s.29; Urfalı Mateos, s.225; İbnü'l Hallikân, V, s.71

⁹⁴ Sökmen hakkında daha geniş bir mülâhaza için bkz: A. Sevim, “ Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri”, *Belleten*, S.103, Ankara 1962, s. 502–520

⁹⁵ İl-Gazî hakkında daha geniş bir mülâhaza için bkz: Ali Sevim, “Artukoğlu İl-Gazî”, *Belleten*, S.104, Ankara 1962, s.649–691; K. Sussheim, “İl-Gazî”, *İA*, V/II, s. 964–967.

⁹⁶ İbnü'l-Ezrak/Savran, s.29; İbnü'l-Esîr, *Türkçe terc.*, X, s. 235; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.201; Turan, *Doğu Anadolu*, s.153–154

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *Türkçe terc.*, X, s.248; İbnü'l-Adim/Dahan, *Zübde*, II, s.124.

Kürboğa'nın komuta ettiği Selçuklu ordusu içinde Sökmen'de yer almıştır. Fakat müttefik ordu, komutanlar arasındaki fikir ayrılıkları nedeniyle Haçlılarla savaşmayıp geri çekilmiş ve nihayetinde Haçlılar Antakya'yı ele geçirmişlerdir(1098) .⁹⁸ Haçlılar, Urfa, Antakya ve Kudüs'ü gibi önemli şehirleri peş peşe aldıktan sonra Sökmen'in hâkimiyetindeki Suruc'u muhasara altına almışlardır (1101). Urfâ kontu I.Baudoin, sert bir muhasaradan sonra şehri ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Şehri Haçlılara kaptıran Sökmen, derhal asker toplayarak Suruc önlerine gelmiş ve şehri müdafaa eden Haçlı birliklerini şehir önünde tam bir hezimete uğratmasına rağmen, yardıma gelen yeni Haçlı birlikleri önünde duramamış ve nihayetinde muhasarayı bırakıp geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁹⁹

Sökmen ve İl-Gazî'nin Diyâr-ı Bekr bölgesine sahip olmaları ise daha sonraki dönemlerde olmuştur. Nitekim Sökmen, Suruc'u Haçlılara kaptırdıktan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesine gelmiş ve Musul emiri Kürboğa'ya karşı Yinaloğullarının tarafını tutmuş, Kürboğa'nın ölümü üzerine boşalan Musul tahtı üzerinde başlayan taht kavgasında Hısn-ı Keyfâ karşılığında Musa'nın tarafını tutarak el-Cezire hâkimi Çökürmüş'ü büyük bir bozguna uğratan savaşa iştirak etmiştir. Savaşı kazanan Musa, va'd ettiği üzere Hısn-ı Keyfâ'ya hâkim olmuş, böylece Artuklular'ın birinci devletçisi Hısn-ı Keyfâ Beyliği kurulmuştur (1102) .¹⁰⁰ İkinci kol olan Harput Artukluları ise Artuk Beğ'in torunu Belek b. Bahram¹⁰¹ tarafından 1112 tarihinde kurulmuş olup, Belekamcaları Sökmen ve İl-Gazî ile birlikte Haçlılara karşı başlatılan savaşlarda büyük bir başarı göstermiştir. Son kolu teşkil eden Mardin Artuklukları olup, bu üç kol içinde en uzun ömürlü olanıdır. Bu beyliğin kurucusu İl-Gazî, ağabeyi Sökmen'in Halep meliki Rıdvan'ın safında savaşmasına karşın kendisi Dukak'ı tercih etmiştir. Bir dönem Bağdad şahneliği yaptıktan sonra bu görevinden azledilmiştir. Daha sonra Diyâr-ı Bekr bölgesine gelmiş ve Sökmen'in oğlu

⁹⁸ S.Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), I, Ankara 1998, s.164–201

⁹⁹ İbn Kalânisî, s.138; Urfalı Mateos, s. s.206; Azîmî, s. s.38; İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s.27–28; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, Ankara 1990, s. 79. Bunun yanında bölgedeki Haçlı mücadeleleri hakkında bkz: Ramazan Şeşen, “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydogu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, Ankara 1999, s. 33–44.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, *Türkçe terc.*, X, s.343; Ebü'l-Fida, II, s.215

¹⁰¹ Belek hakkında bkz: İbrahim Artuk, “Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı”, *Belleten*, S.41, Ankara 1947, s. 127–135

İbrahim'in emirlerinden Şems'ten Mardin'i alarak burada Mardin Artuklularını kurmuştur (1106).¹⁰²

Artukluların bu üç kolu çalışmamız boyunca siyasi cihetleriyle Moğol istilası açısından ele alınacaktır. Bunlardan birincisi Hısn-ı Keyfâ şubesi Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil tarafından 1232 tarihinde¹⁰³, ikinci şube Harput Artukluları ise Selçuklu sultanı I.Alâeddin Keykubad tarafından 1234 tarihinde¹⁰⁴, son şube Mardin Artukluları ise 1409 tarihinde Akkoyunlular tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁵

2. Eyyubiler (1174–1250): Eyyûbîler, XII. asırdan XIII. asrın ortalarına kadar el-Cezire ve çevresinde etikili olmuş siyasi teşekküllerden birisidir. Selahaddin Eyyûbî 581/1185 tarihinde el-Cezire bölgesine bir sefer düzenlemiş ve Meyyâfârikîn'i ele geçirerek şehri, yeğeni Takıyeddin Ömer'e vermiştir.¹⁰⁶ Böylece Eyyûbîler'in Meyyâfârikîn kolu kurulmuştur. Selahaddin Eyyûbî, Hama'nın yanında el-Cezire'ye sahip olan Takıyeddin Ömer'in 587/1191 ölümü ile yerine geçen el-Meliku'l-Mansur'un elinden bölgeyi alarak buraları kardeşi el-Meliku'l-Adil'e vermiştir. Selahaddin Eyyûbî'nin ölümü ile (589/1193) sarsıntı geçiren Eyyûbî Devleti, federal yapıya göre melikler arasında taksim edilmiş ve bu taksim sırasında el-Cezire'yi elinde bulunduran el-Meliku'l-Adil, 598/1201 tarihinde Harput haricinde Diyar-ı Mudar'ın elindeki topraklarının çoğunu oğlu el-Meliku'l-Eşref'e, Meyyâfârikîn'i de oğlu el-Meliku'l-Evhad'a vermiştir.¹⁰⁷

el-Meliku'l-Evhad, Meyyâfârikîn gibi önemli bir şehre sahip olduktan sonra civar bölgelerdeki siyasi teşekküller aleyhinde genişleme politikası izledi. Buna göre

¹⁰² İbnü'l-Ezrak/Savran, s. 30; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., X, s.391–392; Ebü'l-Fida/Deyyub, II, s.219;Kalkaşandî, IV, s.316; Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s. 28–29

¹⁰³ İbn Nazif/Gryaznevitch, vr.220a; İbn Nazif/Dudu, s.246-247; Sıbt İbnü'l-Cevzî , VIII, s.447; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.534; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s.48; İbnü'l-Hallikân, V, s.81.

¹⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.453; İbni Bîbî, I, s.441; İbnü'l-Adîm, s.483; İbnü'l-Vâsıl, V,s.80–81; İbnü'l-Amîd, s.19; İbnü'l-Cezerî, s.149; Ebu'l-Farac, II, s. 534; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.5–6; İbn Dokmak, s.58–59.

¹⁰⁵ Tıhrânî, I, s.68; Makrizî, IV, s.123; İbnü'l-Tagrîbirdî, XIII, s.24; İbnü'l-Hacer el-Askalanî, *İnba*, II, s.357; İbnü'l-İyas, I, s.793; Mirh'ond, VI, s.577–578; H'ondmir, III, s.576

¹⁰⁶ el-İsfahânî, *Berku's-Şâmî*, V, s.2–16,35–39,62–101; el-Bundârî, *Senâü'l-Berku's-Şâmî*, s.253–256,265–266,273–282; Bahaeddin İbn Şeddad, s.43–44; İbnü'l-Vasıl, II, s. 95–98; Petrus İbn Rahib, *Tarihu'l-İbn Rahib*, (Neşr. L.Cheikho), Beyrut 1903, s.91; Erdoğan Mercil, "Sultan Selahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Bellekten*, LIV, S. 209, Ankara 1990, s. 417–425.

¹⁰⁷ Makrizî, I, s.184

diğer Eyyûbî meliklerinin yardımı ile Ahlat, Muş ve Malazgirt'i ele geçirmeye muvaffak oldu.¹⁰⁸ Bunun yanında diğer Eyyûbî meliki el-Meliku'l-Eşref de yine aynı şekilde başarılı bir fetih politikası izleyerek Rakka, Suruc ve Re'sulayn'ı topraklarına katmıştır. İki kardeşin başarılı genişleme politikası sırasında Eyyûbîler, el-Cezire bölgesinin Artuklular'ın ardından en önemli aktörü haline gelmişlerdir. Bunun yanında el-Meliku'l-Evhâd'ın 607/1210'da ölümü ile elinde bulundurduğu topraklarının çoğu kardeşi el-Meliku'l-Eşref'in eline geçmiştir.¹⁰⁹

Yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi el-Meliku'l-Eşref, başarılı bir fetih politikası ile birlikte el-Cezire bölgesinin en önemli hükümdarı konumuna yükselmiştir. 617/1220'de el-Meliku'l-Eşref, elinde tuttuğu el-Cezire bölgesinin topraklarının bir kısmına, kardeşi el-Meliku'l-Muazzam Şehabeddin Gazî'yi naip olarak atamıştır.¹¹⁰ Fakat Şehabeddin Gazî'nin ağabeyine karşı isyan etmesi sonucu Meyyâfârikîn dışında elinden tuttuğu topraklarının tümü geri almıştır.¹¹¹ Bunun yanında Suriye bölgesini elinde tutan el-Meliku'l-Kâmil, el-Meliku'l-Eşref'in 626/1229'da Dimaşk'ı ele geçirmesi karşılığında el-Cezire'deki Harran, Rakka, Suruc ve Re'sulayn'ı vermiştir.¹¹² Böylece el-Cezire'deki Eyyûbî toprakları el-Meliku'l-Kâmil, el-Meliku'l-Eşref ve el-Meliku'l-Muazzam Şehabeddin Gazî arasında taksim edilmiştir.¹¹³

3. Anadolu Selçukluları (1075–1318): Çalışma alanımız bakımından önemli diğer bir siyasi teşekkül ise Anadolu Selçukluları'dır. Söz konusu bu devlet XI. asırdan XIII. asrın sonlarına kadar bölgenin en büyük güçlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet Selçukluların isim babası Selçuk Beğ'in torunlarından Kutalmış'ın oğlu Süleymanşah tarafından İznik'in ele geçirilip başkent yapılması ile kurulmuştur(1075)

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.211–244; İbnü'l-Vasıl, III, s.175–178; Ebu Şame, s.60–61; Ebu'l-Farac, II, s.487–491; Makrizî, I, s.169, 189–190

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.302; İbnü'l-Vasıl, IV, s.74; Ebu'l-Farac, II, s.507

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.361; İbnü'l-Vasıl, IV, s.137

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.381–383; İbnü'l-Vasıl, IV, s.138–140

¹¹² İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.447; İbnü'l-Vasıl, IV, s.257

¹¹³ el-Cezire'deki Eyyûbî hükümdar listesi hakkında bkz: Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s.273

Selçuklular, II. Kılıç Arslan devrine kadar bölgeye herhangi bir teşebbüste bulunmamışlar, daha çok Büyük Selçuklular, Bizans, Haçlı ve Danişmend Beyliği ile mücadele etmişlerdir. Fakat II. Kılıç Arslan devrinde Selçuklular bölge ile münasebette bulunmaya başlamışlardır. İlk münasebet II. Kılıç Arslan'ın kızı Hısn-ı Keyfa meliki Kara Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed ile evliliğinden kaynaklanan bir sorunla bozulmuştur. Bir rivayete göre Nureddin Muhammed eşine kötü davranıyor ve onu ihmal ederek bir rakkase ile zamanını geçiriyordu. Bunun haberini alan II. Kılıç Arslan, derhal damadını cezalandırmak için harekete geçince, Nureddin Muhammed de Selahaddin Eyyûbi'ye başvurarak yardım istemiştir. Selahaddin Eyyûbi bu durum karşısında Selçuklu sultanına elçiler vasıtasıyla haber göndererek damadını affetmesini ve geri dönmesini istemiştir. Bu istek geri çevrilince Eyyûbi hükümdarı Haçlılarla anlaşma yaparak II. Kılıç Arslan üzerine yürümüştür. İşin vehametini anlamakta gecikmeyen Selçuklu sultanı derhal vezirlerinden İhtiyareddin Hasan'ı Selahaddin Eyyûbi'ye göndermiş ve neticede Selçuklu vezirin mahareti ile iki önemli hükümdar savaşmadan Nureddin Muhammed'in eşine dönmesi karşılığında mesele halledilmiştir.¹¹⁴

Selçukluların bölge üzerindeki ikinci önemli teşebbüsleri ise I. İzzeddin Keykavus döneminde olmuştur. Buna göre dönemin Halep Eyyûbi meliki Melûkü'z-Zahir'in ölümü üzerine Selçuklu sultanı ülkesinin doğu ve güney kısımlarında fetihlere girişmesine imkân verdi. Bunun yanında Eyyûbi hükümdarı el-Meliku'l-Efdal, Halep'i kendi adına alması karşılığında Selçuklu sultanına el-Cezire'de bir takım yerleri kendisine vereceğini vaat etti. Bunun üzerine I. İzzeddin Keykavus ordusu ile 615/1218'de Halep üzerine yürüdü. Selçuklu sultanının bu hareketinden haberdar olan Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan ile Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Mahmud, derhal I.İzzeddin Keykavus'a haber göndererek Eyyûbi hâkimiyetinden çıktıklarını ve kendisine tabi olduklarını bildirdiler. Bunun yanında Muzafereddin Gökbörü ve Hakkâri Kürt emiri İbn Maştub da Selçuklu tabiiyetine girerek I.İzzeddin Keykavus adına hutbe okutup sikke bastılar. Fakat Selçuklu

¹¹⁴ Ebu Şame, I, s.16; İbnü'l-Vâsıl, II, s.96-98; Bahaeddin İbn Şeddad, s. 43-44

sultanının bu seferi birbirini izleyen birçok aksilik yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹¹⁵

Selçukluların Diyâr-ı Bekr üzerinde ciddi bir şekilde durmaları ise I.Alâeddin Keykubad devrinde olmuştur. Nitekim aşağıda da üzerinde duracağımız gibi I. Alâeddin Keykubad, 630/1232 tarihinde Mardin Artuklu emiri Nasuriddin ile birleşerek Eyyûbiler'e karşı el-Cezire'deki Harran, Rakka ve Ruha'yı muhasara edip geri çekilecektir. Eyyûbiler'in buna cevapları ise çok sert olacak ve Selçuklulara ait Gerger ve Keferzag kalelerine saldıracak, bunun üzerine I. Alâeddin Kaykubad'da Eyyûbiler'e ait olan Hısn Keyfâ, Erzen ve Meyyâfârikîn yörelerini yağmalatacaktır. Bir dönem bölgede her iki devlet arasında nüfuz mücadelesi olmuşsa da II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde Selçuklular nihai hedefleri olan Amid şehrine sahip olacaklardır.¹¹⁶

¹¹⁵ İbni Bîbî, I, s.201–213; Ebu Şame, 113; İbnü'l-Vâsıl, III, s. 234–236; Makrizî, I, s.173–174.

¹¹⁶ Bu bahis aşağıda teferruatıyla verileceğinden kaynaklar gösterilmek üzere ilgili bölüme ayrılmıştır.

1. MOĞOL İSTİLASI

1.1. Moğolların Zuhuru ve İlk İstilaları

Günümüzde Moğolistan olarak bilinen bölge, Moğolların¹ anayurdu olup Timuçin'in² zuhurundan önce siyasi cihetiyle önemli bir role sahip değildi.³ Söz konusu bölge uçsuz bucaksız bozkırlarla kaplı olup, Ortaçağ boyunca ahalisinin çoğu, en önemli uğraşları olan hayvancılığın gerektirdiği üzere, göçebe bir yaşam sürdürmekteydi.⁴

¹ Moğolların menşei ve VI. yüzyıldan önceki tarihleri hakkında, elimizde önemli veriler olmaması hasabiyetiyle sahil bir görüntü ortaya konulamamaktadır. Bunların adları ilk defa Çin yıllıklarındaki Tang dönemine (VIII.-IX. Asır)ait vesikalarda geçmektedir. Söz konusu yıllıklarda Moğol ismi, Amur'un kuzey bölgelerinde yaşayan bir halk olarak "Mong-va" veya "Mong-vu" şeklinde kaydedilmiştir. Bu boylar tahminen X. ve XI. asırlarda güneybatıya göçmüş ve nihayetinde günümüzdeki Doğu Moğolistan'ı ele geçirmişlerdi. Pek az ehemmiyetli bir şekilde siyasi teşkilatlar kurdukları gibi küçük konfederasyonlar şeklinde de -ki bunlar çoğu kez kısa ömürlüydüler-hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bunun yanında X-XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler tarafından Kuzey Çin ile İç Asya'da Cur-cen, Kitan ve Karahıtaylar gibi devletler kurulmakla birlikte, Moğolların dünya tarihinde önemli rol oynaması XIII. asrın başında Timuçin'in öncülük ettiği ve dünyayı derinden sarsacak istila hareketiyle olmuştur. Bkz: Roux, age, s. 31-34; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, XXX, s.225.

² Timuçin isminin ne anlama geldiği tam olarak bilinmemektedir. Ama en yaygın görüş Moğolcada "Demir Yay" veya "Demirci" anlamına geldiğidir. Osman Turan bu ismin "Deniz"kelimesinden geldiğini söylemişse de ilim dünyasında pek kabul kabul görmemiştir (Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", *Belleten*, V, S.19, Ankara 1941,s.267-276). Çince T'ie-mou-tchen "帖木真" şeklinde yazılır (Cheng-Wou Ts'in-Tcheng Lou, *Histoire des Campagnes de Gengis Khan*, Neşr. Paul Pelliot-Louis Hambis, Leiden 1951,s.2)

³ Moğolistan, güneyde Gobi Çölü, Onon ve Kelüren nehirleri ile Baykal Gölü kenarı olarak kabul edilir. Cüveynî Moğolistan'ı Hitay (ختای), batısında Uygur (ایغور), kuzeyinde Kırgız (قرقیز) ve Selengay (سلنگای), güneyinde Tangut (تنکت) ve Tibet (تبت)'in olduğunu söyler (Cüveynî/Kazvîni, s.126; Cüveynî/Öztürk, I, s.93).

⁴ Bölgenin yakın tarihteki coğrafi ve etnik müşahedesi için bkz: Charles P. Berkey- Frederick K. Morris, *Geology of Mongolia*, New York 1927, ilgili yerler; N.M.Prjevalskiy, *Tibet Seyahatnamesi* (Çev. Ömer Cenap Eren), Ankara 1990, ilgili yerler; Rey. James Gilmour, *Among The Mongols*, New York tz, ilgili yerler; E.Demidoff, *After Wild Sheep in The Altai and Mongolia*, London 1900,ilgili yerler; Julius M. Price, *From The Arctic Ocean to the Yellow Sea*, London 1892, ilgili yerler; Lieut. P. T. Etherton, *Across The Roof Of The World*, New York tz, ilgili yerler; Thomas Witlam Atkinson, *Oriental and Western Siberia*, New York 1858, ilgili yerler; Henry T. Prinsep, *Tibet, Tartary And Mongolia*, London 1852, ilgili yerler; Jeremiah Curtin, *a Journey in Southern Siberia*, Boston 1909, İlgili Yerler; Baron S. A. Korff, *Russia in the Far East*, Washington 1921, ilgili yerler.

Eldeki verilere göre, XIII. asrın başlarında Moğolistan'da güçlü bir siyasi teşekkül bulunmadığından, kabileler arasında⁵ sürekli bir çatışma durumu olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Reşîdu'd-dîn ve ondan naklettikleri anlaşılan Mustevfi, Mirh'ond ve H'ondmir'in kayıtlarına göre, bu küçük kabilelerden birinde, tarihler 1155'i gösterirken, Timuçin adında bir çocuk dünyaya gelmiştir.⁷ Bir efsaneye göre Timuçin doğarken, elinde aşık kemiğine benzeyen bir kan pıhtısı bulunmaktaydı.⁸ Anlaşıldığı üzere bu işaret onun ileride büyük bir savaşçı olacağını ve kan dökücülüğünün simgesi olacaktı.⁹ Rivayetin doğru olup olmadığını bir tarafa bırakacak olursak, söz konusu bu şahsın dünya tarihinde derin izler bıraktığı ehline malumdur. Timuçin'in babası Yesükây (Yesugây)¹⁰, Moğolların Borçigin (Demirci)¹¹ boyunun Kıyât¹² oymağının lideriydi.¹³ *Moğolların Gizli Tarihi* ve

⁵ Bu kabileler hakkında bkz: Fuad Abdu'l-Mitu's-Seyyad, *el-Moğol fi't-Tarih*, I, Beyrut 1980, s.19–46; Howorth, *age*, I, s.19-26.

⁶ Cüveynî/Kazvîni, s.126; Cüveynî/Öztürk, I, s.93; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.165

⁷ Timuçin bugün Doğu Sibirya topraklarından geçen Onon nehrinin sağ kıyısında yer alan Deli-ün Boldok'ta dünya gelmiştir. Babası Moğollar'ın reisi Yesügay Bahadır, annesi Houlen Ece'dir. Yesügay oğluna-eski Moğol ananelerine göre- daha önce mağlûp edip esir aldığı bir Tatar kabilesinin reisi olan Timuçin'in (Demirci) adını koymuştur. Bkz: Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *DİA*, VII, s.367–369. Bunun yanında Timuçin'in doğum tarihi tam olarak belli değildir. İran kaynaklarının çoğunda 1155 olarak yazılıysa da hangi ayda doğduğu konusunda ise ihtilaflara düşerek farklı zamanlar verirler. Reşîdu'd-dîn (/Kerimî, I, s.231), Mustevfi (II, s.140), Mirh'ond (V, s.32) ve H'ondmir (III, s.16), Timuçin'in doğumunu-kendilerinin de kabul ettikleri şekilde şüpheli olarak-Hicri 548/7 Ocak–5 Şubat 1155 gösterirken, Çin ve Moğol kaynaklarında ise Domuz yılına tekabül eden –Timuçin'in Domuz yılında doğduğu hakkında tüm kaynaklar ittifak ederler–1162, 1167 gibi tarihleri verirler ki (Roux, *age*, s.60–61) bunları kabul etmek imkansızdır. Bunun yanında araştırmacıların bir kısmı muhtelif tarihler arasında doğru tespit ettikleri gibi 1155 tarihini kabul ederler, biz de onlarla hemfikiriz (Howorth, *age*, I, s.50; V.V.Barthold, "Cengiz Han", *İA*, III, s. 91; Seyyad, *age*, I, s. 39). Buna karşılık 1162 ve 1167 gibi tarihleri savunan tarihçilerin verdiği tarihi kabul etmek mümkün değildir. Bkz: S.Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan III, Ankara 1992, s.205.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.19,28.

⁹ Bu rivayetin dönemin Orta Asya kültüründe bir anlam ifade ettiği muhakkaktır. Bilindiği aşık kemiği baldır kemiği ile eklenerek bileğin oynak merkezi olup, ayak bileğinde bulunmaktadır ("Aşık Kemiği", *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara 2005, s.137). Bunun yanında aşık kemiği günümüzde halk arasında bir oyun aracı olarak kullanılmaktadır. Örneğin hala Mardin-Midyat bölgesinde halk arasında, eskiye nazaran az olsa da aşık kemiği bu hali ile kullanılmaya devam edilmektedir.

¹⁰ Yesükay "يسوكاي", Cüveynî/Kazvîni, s.139; Yisuka "يسوكا", Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.205; Bisugi

"يسوكاي", Kalkaşandî, IV, s. 305. Çin kaynaklarında ise Ye-sou-kai "葉速該" şeklinde yazılmıştır (Cheng-Wou, s.2).

¹¹ Demirci "دمرجي", Nesevî/Mînuvî, s.6; Temircin "تمرجين", Kalkaşandî, IV, s.305

¹² "قبات", Cüveynî/Kazvîni, s.136; Kibat "قبات", Kalkaşandî, IV, s.305.

¹³ Nesevî/Mînuvî, s.7; Nesevî/Houdas, s.9; Nesevî/Hamdî, s.39; Cüveynî/Kazvîni, s.136. Nesevî'nin Necim Asım tarafından tercüme edilen neşrinde bu isim anlamadığımız bir nedenle mütercim

Reşîdu'd-dîn'in belirttiğine göre 1170 tarihinde bir yemek esnasında zehirlenerek ölmüştür.¹⁴

Timuçin, babasının ölümünden sonra kabilesi tarafından terk edilerek, ailesi ile birlikte sefalet ve yokluk içinde seneler geçirmiştir.¹⁵ Bir dönem Tayciyut kabilesinin eline esir olarak düşmüş¹⁶, esaretten kurtulduktan sonra kendisine tabi birçok kabilenin isyanı karşısında çaresiz kalarak Karayitler hükümdarı To'oril'un¹⁷ emrine girmek zorunda kalmıştır.¹⁸ Kaynakların fazla teferruata girmediği bu dönem hakkında, yarı efsanevi kayıtlar dışında bilgimiz fazla değildir.¹⁹

Bilahare on yedi yaşında babasının sağlığında nişanlandığı Börte²⁰ ile evlendiyse de, kısa bir süre sonra eşi Merkitler²¹ tarafından kaçırılmış ve tutsak bir şekilde birkaç ay bunların elinde kalmıştır.²² Bunun yanında Reşîdu'd-dîn kayıtlarına göre, bahar aylarında Timuçin dostları To'oril ve Camoka ile harekete geçerek Merkitleri kısa süre içinde yurtlarında hezimete uğratmışsa da²³ eşi Börte'nin hamile

tarafından “Borçigin” şeklinde yazılmıştır (Nesevî/Asım,s.11). Hâlbuki tüm nüshalarda “Demirci-دمرجی” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca Timuçin'in nesebi hakkında bkz: Seyyad, age, I, s.39–40.

¹⁴Kaynaklar Timuçin'in babasının ölüm sebebi hakkında olayı aydınlatacak bilgiler vermezler. Yalnız birkaç Tatar göçebe tarafından katıldığı bir akşam yemeğinde zehirlenip öldüğüne dair bir rivayet mevcuttur. Bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s.19; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.233

¹⁵ Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.211 vd.

¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.29–33

¹⁷ Cüveynî (/Kazvînî, s.136),Reşîdu'd-dîn (/Blochet, II, s.88 vd) ve Ebul'l-Farac (II, s.476) To'oril'un ismini Onk-Unk Han “اونك خان” şeklinde kaydederler.

¹⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.37; Mirh'ond, V, s.23–25; H'ondmir, III, s.18–19; Seyyad, age, I, s.46 vd

¹⁹ Bu dönem hakkında en önemli kayıtlara rastladığımız *Moğolların Gizli Tarihi*'nin verdiği bilgilerin bir kısmına temkinle yaklaşmak gerekir. Nitekim verdiği bilgilerin çoğu yarı efsane şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Timuçin'in ilk devirleri hakkında bkz: Seyyad, age, I, s.39–46

²⁰ Börte (Arapça-Farsça: “بورتته”; Moğolca: , Reşidüddin/Blochet, II, s.88), Timuçin'in ilk eşi olup Konkûrât (Farsça: “قفورات”; Çince: “Houng-ki-lié”-弘吉烈, Reşidüddin/Blochet, II, Giriş, s.4) kabilesindedir. Tahminen 1181 yılında, 18 yaşlarında olduğu halde Timuçin kendisiyle evlenmiştir (Reşîdu'd-dîn/Blochet, II, s.87–88; Mirh'ond, V, s.48).

²¹ “مرکیت”,Cüveynî/Kazvînî,s.152

²² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.38–40; Reşidüddin/Blochet, II, s. 88.

²³ Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.73.

olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hamilelikten doğan Çuçi²⁴, ileriki yıllarda şüpheli bir varis olarak kabul edilmesine neden teşkil etmiştir.²⁵

Moğolların Gizli Tarihi'nin zikrettiği ve onun verdiği bilgileri tamamlayan Reşîdu'd-dîn ve Mirh'ond, Timuçin'in başarılı icraatlarının bir neticesi olarak 1194 yılında bütün Moğolların hükümdarı kabul edilerek "Çingiz Han"²⁶ unvanını aldığını kaydederler.²⁷ Çin'i elinde bulunduran Kin hanedanının hükümdarı ile Tatarlara²⁸ karşı ittifak akdederek, yapılan başarılı mücadeleler neticesinde Tatarları yüksek hâkimiyeti altına soktu.²⁹ 1199 tarihinde de Naymânlar'a³⁰ karşı ortak bir askeri sefer düzenledi. To'oril, Çingiz Han tarafından bertaraf edildikten sonra, Cecer Undur yakınında yapılan savaşta Camoka müthiş bir hezimete uğratıldı ve kısa bir süre sonra da, trajik bir şekilde öldürüldü ve toprakları Han'ın eline geçti.³¹ Bunu tüm

²⁴ Çuçi "چوچی", Timuçin'in en büyük oğlu olup Börte'den dünyaya gelmiştir (Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.87 vd; Cûzcânî, s.378). Babasından altı ay önce bir kaza sonucu ölmüştür. Ekseriyet kaynaklarda ismi Duşî "دوشي" şeklinde geçer. Bkz: Nesevî/Mînuvî, s.16; Nesevî/Houdas, s.16; Nesevî /Asım, s. 14; Nesevî/Hamdî, s.42; Cûzcânî, s.378; Kalkaşandî, IV, s. 307.

²⁵ Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s. 88–89.

²⁶ Gerçek ismi Timuçin olmasının yanında Çingiz Han ismi daha sonraki dönemlerde verilmiştir. Bu isim kaynaklarda farklı şekilde yazılmıştır: Moğolca eserlerde bu isim "Okyanus" anlamına gelen "Çingiz", Ermeni kaynaklarında ise "Tchin-guiz-Khan-Չինգիզ Կան" şeklinde geçmektedir (Kiragos/Dulaurier, s.211). Farsça eserlerde ise "Çingiz Hân-چینگیز خان" (Bkz: Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.1 vd) , "چنگیز خان" (Vassâf, s.120 vfy), "چنگیز خان" (Devletşah, s. 134) şeklinde geçer. Arapça eserlerde harekeli olarak "Cengiz Han -جنگیز خان" (İbn Haldûn, V, s.132 vd) şeklinde yazıldığı gibi harekesiz olarak "Cengiz Han - جنکز خان" şeklinde (İbnü'l-Esîr, X, s.401 vd; Kalkaşandî, IV, s.305 vd) şeklinde de yazılmıştır. Araştırma eserlerde ise bu ismin farklı yazıldığına dair bir takım nazariyeler ortadadır. Söz konusu bu ismin "Çingîz Hân" şeklinde okunmasının daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bunun yanında ismin konulması hakkında Cüveynî ilginç bir kayıta bulunur: "Müteber Moğollardan işittim ki, şiddetli bir kışta çıplak olarak birkaç gün kırlara gidip gelen bir şahıs vardı. Derdi ki: Bütün yeryüzünü Tümüçin ve oğullarına verdim ve ona Cingiz Han ismini koydum, bu adama Teb Tengri denmekteydi " (Cüveynî/Öztürk–1999, s.94). İsmi anlamı hakkındaki tartışmalar için bkz: Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", s.267–276; Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanlığı*, (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2003, s.23

²⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.134; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.211; Mirh'ond, V, s.43.

²⁸ Arap kaynaklarında Tatar "تتر", Ermeni kaynaklarında "Tartare-Տարթար" (Kiragos/Dulaurier, s.203), Çin kaynaklarında T'a-t'a-eul "塔塔兒" (Cheng-Wou, s.2) kelimesi daha çok Moğollar için kullanılmışsa da gerçekte bunlar Celayir, Oyrat, Onkut, Kereyit-Karayit, Nayman, Tangut ile birlikte Moğolların bir alt koludur (Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.57-58). Bu yanında bkz: Hayton, s.147–148; Zekeriyâ Kâzvinî, s.581–582; İlyas Kamalov, *Tatarlar*, s.13–14; Abbas İkbâl, *Tarih-i Moğul*, I, Tahran 1926, s.6–8

²⁹ Mirh'ond, V, s.35; H'ondmir, III, s.19

³⁰ Naymân "نایمان", Cüveynî/Kazvinî, s.135 vd.

³¹ Cüveynî/Kazvinî, s.136; Cüveynî/Öztürk, I, s.105; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.264–292; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.243; Mirh'ond, V, s.36–42; H'ondmir, III, s.19; Jeremiah Curtin, *The Mongols a History*, Boston 1908, s.16-37

Naymanlar'ın itaat adına alındığı Çakirmaut savaşı ve bir seri çarpışma izledi.³² Bunun yanında yapılan başarılar fetihler sonucunda 1206 tarihinde Onon ırmağı kenarında yapılan kurultayda Çingiz Han'ın meşhur "Yasa"sı³³ okunarak "Büyük Moğol İmparatorluğu" resmen kurulmuştur.³⁴

Çingiz Han, 1212 yılında Sarı Irmak'ın yukarı mecrası boyunca uzanan Hsi-Hsia Tangut Krallığına saldırarak kısa bir süre içinde krallığın tüm topraklarını ele geçirdi. Bunu Çin'deki Kin Devleti'ne yapılan saldırılar sonucunda ele geçirilen birçok şehrin-ki bunların başında Kin eyaleti olan Mançurya gelir- zaptı izledi.³⁵ Moğollar, gelişmiş mühendislik bilgileri bulunan Çinli mühendislerin yaptığı mancınıkların sert bombardımanları sayesinde müstahkem şehirlerin çoğunu cebren de olsa ele geçirmeye muvaffak oldular. Cûzcânî, Çin'in Moğol hâkimiyetine giriş haberinin, söz konusu yere sefer yapmayı düşünen Harzemşah hükümdarına iletildiğinde başta buna inanmadığını, haberin doğruluğunu tespit etmek için Seyyid Bahaü'd-din Razî başkanlığında bir heyeti Çin'e gönderdiğini söyler. Ayrıca mezkûr müellif, bizzat Seyyid Bahaü'd-din Razî'den naklettiğine göre, elçilik heyeti Çin hudutlarına ulaştığında, başta karla kaplı tepeler sandıkları yığınının öldürülmüş insan kemikleri olduğunu dile getirir ki bu Moğol vahşeti hakkında fikir sahibi olmamız için dikkate şayan bir kayıttır.³⁶ Moğolların şiddetli darbesi neticesinde 1226 yılında Kin Devletinin çoğu Çingiz Han'ın yüksek hâkimiyetine girmek zorunda kalmıştır. Bilahare 1233 yılında son Kin hükümdarı ölünce bu devlete ait tüm topraklar Moğolların eline geçmiştir.³⁷

Çingiz Han'ın 1212 tarihinden sonraki tüm doğu seferleri düşman güçlerinin imhasıyla neticelendi. Sıra şimdi batı hududunda idi. Fakat burada İran içlerine kadar

³² *Moğolların Gizli Tarihi*, s.133; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.220; Seyyad, age, I, s.47-49

³³ "Yasa'nın muhtevası hakkında bkz: C.Alinge, *Moğol Kanunları*, (Çev. Coşkun Üçok) Ankara 1967,s.142-146; G.Vernadsky, "Cengiz Han Yasası", *THTD*, I, (1944), s.107-132; D.O, Morgan, "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate", *BSOAS*, S.49/I, (1986),s.163-176; D.Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan, a Re-examination", *SI*, VI/3, (1973),s.182-193; Abdü's-Selam Abdü'l-Aziz Fehmî, *Tarih-i Devleti Moğoliye fi İran*, Kahire 1981, s.34-36.

³⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.133; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.220; Mirh'ond, V, s.34-50.

³⁵ Nesevî/Mînuvî, s.10-11; Nesevî/Houdas, s.10-12; Nesevî /Asım, s. 11-12; Nesevî/Hamdî, s.38-43; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.221 vd; Mirh'ond, V, s.58-59; Seyyad, age, I, s. 51-; Fehmî, age, s. 37-38; Jeremiah Curtin, *The Mongols a History*, s.37-62.

³⁶ Cûzcânî, s.336.

³⁷ Spuler, age, s.44-46

uzanan dev bir imparatorluk haline gelen Harzemşah Devleti buluyordu ve devletle ile boy ölçüşebilecek bir gücü elinde bulunduramadığından batı istikametinde-en azından şimdilik- herhangi bir fetih harekâtına girişmedi. Buna mukabil Harzemşah Devleti'nin doğuda beliren bu güce sessiz kalması da beklenemezdi. Kısa bir süre içinde her iki devlet arasında başta dostane görünen bir takım ilişkiler zuhur etmiştir ki bu ilişkiler kısa bir zaman içinde yerini gerginliğe bırakmıştır.³⁸

Çuçî, 1216 yılının baharında 20.000 askerle Merkitleri³⁹ ortadan kaldırmak için Kırgız topraklarının batı kısmına bir askeri sefer düzenlemiştir. Sefer neticesinde Merkitler'in mukavemet gücü kırılmış ve muhafız birlikleri muhtelif yerlerde bozguna uğratılmıştır. Muasır kaynaklar nedeni konusunda sessiz kalsalar da ittifak ettikleri üzere Çuçî'nin bu başarılı seferden dönme hazırlığındayken başında bizzat Alâeddin Muhammed Harzemşah'ın⁴⁰ bulunduğu Harezmi askerlerinin baskınına uğradığını kaydederler.⁴¹ Buna göre başta dağılan Moğol askerleri kısa bir süre sonra düşman askerlerinin sağ ve sol cenahlarına şiddetli yüklenmek suretiyle, Harezmi askerini geri püskürtmeye muvaffak olduysalar da cereyan eden savaş neticesinde-ki tüm şartlar Harzemşahlara lehine olmasına rağmen- iki taraf da birbirlerine karşı üstünlük göstermeden geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴² Moğollar, savaşı devam etmenin mantıklı olmayacağını düşünecekler ki akşam ordugâhlarını boşaltarak geri çekildiler.⁴³ Nesevî bu savaş hakkında “*Moğollar, sultanın gözünü pek*

³⁸ Moğol-Harzemşah gerginliğinin ilk dönemleri hakkında genel bir mülâhaza için bkz: Seyyad, age, I, s.95–107; Hafız Ahmed Hamdî, *el-Devletü'l-Harzemiyeh ve'l-Moğol*, b.y.t.y., s.64–73

³⁹ İbnü'l-Esîr, Merkitler yerine Kara-Hitaylar ismini zikreder ki şüphesizdir olayları karıştırmaktadır. Bkz: İbnü'l-Esîr, X, s.402; Türkçe terc., XII, s.322.

⁴⁰ Hayatı hakkında bkz: Safedî, II, 200–201.

⁴¹ Kaynaklar söz konusu bu çarpışmanın aşağıda zikredileceği Otrar Faciasından önce mi, sonra mı gerçekleştiği hakkında farklı kayıtlar verirler. İbnü'l-Esîr, (X, s.402; Türkçe terc., XII, s.322-323), Cüveynî (/Kazvîni,s.154-155;/Öztürk, I, s.126-127) ve Reşîdu'd-dîn (/Kerimî, I, s.344) olayın Otrar hadisesinden sonra gerçekleştirdiğini kaydetmelerinin yanında Cûzcânî (s.336), olayı Otrar hadisesinden önce zikreder. Bu nedenle kaynakların ihtilafı karşısında net bir tespit bulunmak kolay değildir. Bunun yanında kanaatimiz Otrar faciası sonra, Harzemşahlara Moğollara bu tür bir baskını göze almalarını beklemek güç olduğudur.

⁴² Nesevî/Mînuvî, s.16-18; Nesevî/Houdas, s.16–19; Nesevî/Asım, s. 14–15; Nesevî/Hamdî, s.46; İbnü'l-Esîr, X, s.402; Türkçe terc., XII, s.322-323.

⁴³ İbrahim Kafesoğlu, Çingiz Han gibi zalim bir adamın bile, sırf halkının menfaatini düşünüp bir savaşa kalkışmamasını takdirle karşılar ki (Kafesoğlu, age, s.240) bizde onunla hemfikiriz.

korkutmuş, onlardan bahsederken böyle düşman görmedim...” diyerek savaşın Harzemşah sultanının üzerindeki etkisine ışık tutmuştur.⁴⁴

Muasır kaynaklara geçtiği üzere bu kısa süreli çatışma Moğollarla Harzemşah Devleti arasında ilk büyük çatışma olmuşsa da iki devletin birbirlerine savaş ilan edecek düzeyde önemli bir sorun oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynakların işaret ettiği gibi Çingiz Han, Alâeddin Muhammed Harzemşah’a elçiler gönderip iki devlet arasında ticari antlaşmalar imzalanmasını sağlamıştır.⁴⁵ Bu antlaşmalar mucibince bir süre iki tarafın kervanları serbest ticaret yapabildilerse de tarihe Otrar Hadisesi diye geçecek bir olay, iki devlet arasındaki bütün dostane ilişkilerin bir anda değişmesine neden teşkil etmiştir.⁴⁶ Buna göre 1218 tarihinde, içinde Moğol elçilik heyetini bulunan bir Moğol kervanı, Harzemşah Devleti’ne bağlı olan Otrar⁴⁷ şehrine gelir. Kervan, şehir valisi Gayır Han⁴⁸ tarafından casusluk yaptıkları gerekçesiyle durdurulur. Vali, Alâeddin Muhammed Harzemşah’tan izin alarak Moğol kervanına el koyduğu gibi malları yağmalayıp kervanda bulunan fertlerin çoğunu öldürtür.⁴⁹

Kaynaklar, katliamdan kaçan birinin durumu Çingiz Han’a bildirmesinerağmen Moğol hükümdarının soğukkanlılığını yitirmediğini dile getirirler. Elçiler vasıtasıyla yaşanan bu katliamı “ahit bozma” olarak nitelendirdikten sonra olayı da şiddetle kınamıştır. Daha sonra bizzat Çingiz Han tarafından gönderilen elçiler Harzemşah

⁴⁴ Nesevî/Mînuvî, s.17–18; Nesevî/Houdas, s.19; Nesevî /Asım, s. 15; Nesevî/Hamdî, s.48. Moğollar, bu savaş neticesinde Harzemşah hükümdarının gözünü bir hayli korkuttuğu şüphesizdir. Bunun yanında bkz: Cüveynî/Kazvînî, s.154–155; Cüveynî/Öztürk, I, s.126–127; Reşîdu’d-dîn/Kerimî, I, s.345–346.

⁴⁵ Nesevî/Mînuvî, s.18; Nesevî/Houdas, s.57–59; Nesevî /Asım, s. 28–29; Nesevî/Hamdî, s.83–85; Cüveynî/Öztürk, s.135; Cûcânî, s.336; Reşîdu’d-dîn/Kerimî, I, s.343; Farac, II, s.481–482; Suyutî, s.367; İbnü’l-İmâd, VII, s.111. Cüveynî ve Ebu’l-Farac, Çingiz Han’ın tacirlerin zarar görmemesi için “قراقچی-Karakçi, Karakjiya” adında bir muhafız birliği kurduğunu kaydederler.

⁴⁶ Otrar Faciası hakkında geniş bir mülâhaza için bkz: Özkan İzgi, “Harzemşahlar ve Moğollar’ın İlk Karşılaşması ve Otrar Hadisesi”, *TK*, S.170, s.28–36

⁴⁷ Otrar “اترار”, İsbicâb bölgesinin önemli şehirlerinden birisidir. Bkz: Makdisî, s.262; Cüveynî/Kazvînî,s.141 vd.

⁴⁸ “Gayır” kelimesi Türkçedeki “Kadır-Katır” kelimesi ile ilgisi hakkında bkz: O.Turan, “Çingiz Adı Hakkında”,s.269. Bunun yanında “Gayır Han” kendisinin unvanı olup asıl adı “İnalçık”tır. Moğollar, Otrar şehrini ele geçirdikten sonra gözlerine mil çekip katledilecektir (Cüveynî/Öztürk, I,s.140; Cûcânî, s.338; Reşîdu’d-dîn/Kerimî, I,s.354; Ebu’l-Farac, II, s.496).

⁴⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*,s.174; Nesevî/Mînuvî, s.52; Nesevî/Houdas, s.59; Nesevî/Asım, s. 29; Nesevî/Hamdî, s.87; İbnü’l-Esîr, X, s.401; Türkçe terc., XII, s.320; Cüveynî/Öztürk, I, s.136-137; Cûcânî, s.337; Reşîdu’d-dîn/Kerimî, I, s.341-344;Ebu’l-Farac, II, s.482; İbnü’l-Kesîr, XIII, s.198; İbnü’l-İmâd,VII, s.111; İbn Batuta, I, s.259; Olgun Tahir, s.20.

sultanının huzuruna çıkıp bu katliamdan mesul olan Gayır Han'ın kendilerine teslim edilmesini istediler. Alâeddin Muhammed Harzemşah ise durumu düzelteceğine anlaşılması güç bir muvazenesizlik ile olayları daha da vahim bir duruma getirdi: elçilerinin tümünü öldürttü.⁵⁰

Muasır kaynaklar, Çingiz Han yüksek bir sağukkanlılık örneği göstererek elçilerinin öldürülmesini öğrenince harekete geçmekte acele etmediğini kaydederler⁵¹. Bunun yanında bu olayın ardından Çingiz Han'ın Harzemşahlar üzerine yapacağı sefer hazırlıklarını hızlandırdığını da şüphe götürmez. Bunun yanında Cûzcânî ve onu doğrulayan diğer kaynaklar, isabetli bir şekilde, Çingiz Han'ın sefer yapacağı halkın gönlünü yapmak için önemli komutanlarından Cebe Noyan'ı⁵² bir dönem Alâeddin Muhammed Harzemşah mücadele halinde olup⁵³ İslam dünyasının nefretle yâd ettiği Karâ-Hitây⁵⁴ hükümdarı Güçlük⁵⁵ üzerine gönderdiğini kaydederler. Cebe Noyan⁵⁶ kısa bir süre içinde başarıya ulaştığı gibi Güçlük'ü ve ailesini büyük bir yenilgiye uğratarak uzun yıllar Güçlük'ün zulümlerine mağruz kalan Müslümanların gözünde kurtarıcı konumuna gelmiştir. Ayrıca bu sefer neticesinde de Karâ-Hitâylar kontrol altına alınmıştır.⁵⁷

⁵⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.174; Nesevî/Mînuvî, s.52; Nesevî/Houdas, s.59-60; Nesevî/Asım, s. 29-30; Nesevî/Hamdî, s.87-88; İbnü'l-Esîr, X, s.402; Türkçe terc., XII, s.322; Cüveynî/Öztürk, I, s.137; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.344; Ebu'l-Farac, II, s.482-483; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.198,245; Suyutî, s.367-368; el-Diyarбекрî, II, s.368; Olgun Tahir, s.20-21.

⁵¹ Cüveynî/Öztürk, I,s.137; İbnü'l-Esîr, X, s.402; Türkçe terc., XII, s.322; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.344. H. Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasının Sebepleri", *Türkler*, VIII, s.280-299.

⁵² Noyan, Moğol askeri hiyerarşinde 10.000 kişilik ordulara (Tümen) komutanlık eden kişilere denir. Bkz: Kalkaşandî, IV, s. 425

⁵³ Güçlük hakkında bkz: Cûzcânî, s.335; Mirh'ond, V, s.69-71; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLIII, s.10-18, 24-28; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.199; Safedî, II, s.200; Seyyad, age, I, s. 65-68.

⁵⁴ Karâ-Hitâylar "قراختای", anavatanları Mançurya'nın güneyi olmasının yanında 1130-1211yılları arasında Orta Asya'da hüküm sürmüş ve Moğol asıllı devleti kuran topluluğa verilen addır. Bkz: Cüveynî/Kazvînî,s. 77 vd; V.V.Barthold, "Karahıtay", *IA*, VI, s.273-276

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, Nesevî, Suyutî ve el-Diyarбекрî bu ismi Keşlu Han "کنلوخان" şeklinde kaydetmişlerdir. (Nesevî/Asım, s. 14; İbnü'l-Esîr, X, s.403; Kalkaşandî, IV, s. 307; Suyutî, s.366 vd; el-Diyarбекрî, II, s.368). Bunun yanında Reşîdu'd-dîn ve Cüveynî, "Güçlük-کوچلک" şeklinde yazmıştır. (Cüveynî/Kazvînî,s.406 ; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.344 vd). Biz ise bilimsel literatürde geçen "Güçlük" (Kafesoğlu, age, s.166 vd; Spuler, age, s.30,259) ismini kullanmayı daha uygun bulduk.

⁵⁶ Nesevî yanlışlıkla olacak ki Cebe Noyan yerine Tuşi-Çuçi'nin ismini zikreder. Bkz: Nesevî/Mînuvî, s.16; Nesevî/Houdas, s.16; Nesevî /Asım, s. 14; Nesevî/Hamdî, s.46. Bunun yanında sefere Cebe Noyan orduya komutanlık ettiği hususunda bkz: Cüveynî/Öztürk, I, s.125;Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.334.

⁵⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*/Temir, s.237; Nesevî/Mînuvî, s.16-18; Nesevî/Houdas, s.16-19; Nesevî /Asım, s. 14-15; Nesevî/Hamdî, s.46-47; İbnü'l-Esîr, X, s.403-404; Türkçe terc., XII, s.322;

Alâeddin Muhammed Moğollara karşı ne tür bir taktik uygulayacaklarını istişare etmek için adamlarını toplamıştır. Toplantı sırasında dönemin önemli âlimlerinden Şihabeddin Hevakî⁵⁸ isabetli bir şekilde, Moğol ordularıyla meydan savaşı yapılmasını, bu nedenle tüm güçlerinin Seyhun nehrinin doğusunda toplanmasını ve uzun süredir hareket halinde olacak Moğol askerlerinin yorgun düşeceklerinden, ani saldırılar ile bunları püskürtebileceklerini dile getirdi. Bu öneri sultanın oğlu Celâleddin Harzemşah⁵⁹ tarafından da desteklendi. Bir diğer fikri ise Harzemşah devletinin komutanları ortaya attılar: Buna göre düşman askerlerinin ilerlemesine müsaade edilmeli, devletlerinin arazi şartlarına yabancı olan Moğolların bu özelliklerinden faydalanıp onları ani saldırılarla yıpratılması gerektiği ve böylece Moğol ordularının bu sayede bütün mukavemetlerinin kırılacağı iddia ettiler. Bunun yanında mezkûr emirler, Moğol ordusunun kale kuşatmaları hakkında hem bilgileri olmadıklarını hem de uzun süreli kuşatmalar için gerekli mancınık ve diğer kuşatma aletlerini ellerinde bulunmadığını söyleyerek, meydan savaşı yerine bütün güçlerin kale içlerine dağıtılmasını, bu cihetle savunma savaşı yapılmasının daha uygun olacağını yönünde fikir beyan ettiler.⁶⁰

Cüveynî/Öztürk, I, s.122-123,125-126; Cûzcânî, s.335-336; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.334-339; Mîrh'ond,V, s.75-76; Ebu'l-Gazî, s.100-109; ; Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 124; Kalkaşandî, IV, s. 307; Suyufî, s. 366-367; Mustevfi, II, s.140; Seyyad, age, I, s. 54-57; Jeremiah Curtin, *The Mongols a History*, s.63-79.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr bu isim eş-Şihab el-Hayufî “الشهاب الحيفى” şeklinde kaydetmiştir. Bkz: İbnü'l-Esîr, X, s.402; Türkçe terc., XII, s.321.

⁵⁹ Asıl adı Celâleddin Mengübertî'dir. Arap-Fars kaynaklarında “جلال الدين منكبرتي” (Kalkaşandî, IV, s.307 vd), Ermeni kaynaklarında “Djelâl-eddin-Ջալալ Եդիսեան” (Kiragos/Dulaurier, s.203) şeklinde yazılır. “Mengü” kelimesi Tanrı, “Bertî” ise Türkçedeki “vermek” fiilinden gelen “verdi” kelimesinin o günkü kullanımından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Celâleddin ismi bir unvan olup dönemin Harzemşah hükümdarlarında buna benzeyen unvanlar sıkça kullanılmışlardır. Bkz: Turan, *Türkiye*, s.384. Bunun yanında Celâleddin Harzemşah'ın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz: Aydın Taneri, *Celaleddin Harzemşah ve Zamanı*, ilgili yerler; Hasan Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harzemşahlar*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum; M.Bora Çömlekçi, *Celaleddin Harzemşah ve Zamanı*, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Muğla 2010; Mükrimin Halil Yımanç, “Celâleddin Harzemşah”, *İA*, III, 49-53; J. A. Boyle, “Djalâl al-Dîn Khwâ-razm-Şhâh”, *IE*, II, s.392-393.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, X, s.402; Türkçe terc., XII, s.321; Cüveynî/Öztürk, I, s.139; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.347; Ebu'l-Farac, II, s.514.

Nesevî, Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah'ın, tüm fikir ve görüşlerini iyice tahlil ettikten sonra Maveraünnehir'in⁶¹ savunulacağını, buna mukabil ordularının ise ihtiyaçlara göre şehirlere dağıtılacağını, kendisinin de güvenli bir bölgeye geçeceğine karar verdiğini yazar.⁶² Nitekim bizzat İbnü'l-Esîr'in dediğine göre Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah, Buhârâ'ya⁶³ 20.000⁶⁴, mezkur müellif ile birlikte diğer muasır kaynaklar Otrar valisine 20.000 kişilik askeri mevcudiyetine⁶⁵ ek olarak 50.000⁶⁶, Semerkand'a⁶⁷ da 40.000–50.000 kişilik bir asker takviyesi gönderdiğini kaydederler. Bunların yanında Tirmiz⁶⁸, Belh⁶⁹, Vahş⁷⁰, Gur⁷¹,

⁶¹ Maveraün-nehr “موراءالنهر”, Aras gölü'nün güney kesiminde akan Sır-Derya(Ceyhun) ve Amu-Derya(Seyhun)'nın arasında kalan bölgeye verilen addır. Burası Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhatından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya / Oxus) izafeten “nehrin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında Mâverâünnehir tabiri IX. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde ise Mâverâü'l-Ceyhûn veya Haytal olarak zikredilmiştir. Bkz: İbn Fazlan, *Seyhatname*, (Çev. Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyhatnamesi*), İstanbul 1975, s. 22-24; Makdisî, s.260-261; İstahrî, s. 286-348; Yakubî, s. 68-71; İbn Rüsteh, s.105; *Hududu'l-Âlem*, s. 26, 105-107; Yakut el-Hamavî, V, s.45-47; Zekeriyâ Kâzvinî, s.557-558; Müstevfi/Le Strange, *Nüzhetu'l-Kulub*, s. 21, 217, 261-262; İbn Batuta, I, s.258-259; Cüveynî/Kazvînî, s.140 vd; Kalkaşandî, IV, s. 429, 431-439; V. V. Barthold, “Mâverâünnehr”, *İA*, VIII, s. 408-409; Eşref Buharalı, “İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehr”, *TDA*, S. 99, (1995), s. 29-77

⁶² Nesevî/Mînuvî, s.53; Nesevî/Houdas, s.61; Nesevî /Asım, s.30; Nesevî/Hamdî, s.87-88.

⁶³ Buhârâ “بخارا- بخارى”, bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Mâverâünnehir Bölgesinin en önemli şehirlerinden birisidir ve Zerefşân ırmağının aşağı havzasındaki büyük vahada yer alır. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: İstahrî, s. 307; Makdisî, s.267-270; İbn Havkal, s. 482-485, 487-489, 490; İbn Hurdazbih, s.20 vd; Nerşahî, *Târih-i Buhârâ*, Paris 1892, s. 1-97; Dimaşkî, s.20 vd; Yakut el-Hamavî, I, s.353-356; İbnü'l-Abdülhak, I, s.169; Zekeriyâ Kâzvinî, s.509-511; Nesevî/Mînuvî, s.33 vd; Cüveynî/Kazvînî, s.139 vd; V. V. Barthold, “Buhara”, *İA*, II, s.761-768

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, X, s.404; Türkçe terc., XII, s.323; Cüveynî/Öztürk, I, s.155; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.346; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.198. Son müellif, Moğolların Buhara'yı kuşattıkları zaman şehirde 20.000 askerin bulunduğunu kaydeder.

⁶⁵ Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.346; Ebu'l-Farac, II, s.496. Ebu'l-Farac sultanın Otrar'a yaklaşık 60.000 atlı bıraktığını yazar ki şüphesiz verilen rakam mübalağalıdır. Nitekim bu rakama temkinli yaklaşmak gerekir.

⁶⁶ Nesevî/Mînuvî, s.53; Nesevî/Houdas, s.61; Nesevî /Asım, s.30; Nesevî/Hamdî, s.89; Cüveynî/Öztürk, I, s.155; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.351-353.

⁶⁷ Semerkând “سمرقاند”, Maveraünnehr bölgesinin merkezinde yer almakta olup, Ortaçağ boyunca önemli konumda yer almıştır. Bkz: Makdisî, s.278-279; İbn Hurdazbih, s.26 vd; Yakut el-Hamavî, III, s. 246-250; İbnü'l-Abdülhak, II, s.736; Zekeriyâ Kâzvinî, s.535-537; İbn Batuta, I, s.267-269.

⁶⁸ Tirmiz “ترمذ”, Ceyhun nehri üzerinde kurulmuş olup Ortaçağ boyunca önemli bir konumda yer almıştır. Bkz: Makdisî, s.291-292; İbn Hurdâzbih, s.289; Yakut el-Hamavî, II, s.26-27; İbnü'l-Abdülhak, I, s.259.

⁶⁹ Belh “بلخ”, bu gün Afganistan'ın kuzeyinde yer alan bir şehirdir. Şehir Amuderya'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağının eteğinde kurulmuştur. Bkz: İbnü'l-Fakih, s. 322 vd; Yakubî, s. 287; İstahrî, s. 278, 286; İbn Hurdâzbih, s.289; Yakut el-Hamavî, I, s.479-480; İbnü'l-Abdülhak, I, s.217; Zekeriyâ Kâzvinî, s.331-335.

Firuzkuh⁷² gibi şehirlere ile Cend⁷³, Sıknak⁷⁴, Barçınılgkent⁷⁵, Toharistan⁷⁶, Benaket⁷⁷, Hocend⁷⁸ gibi ileri bölgelere yine aynı şekilde asker ve savaş malzemesi yığıldı. Ana kuvvetler ise Merv⁷⁹, Nahşeb⁸⁰ ve Nişabur'da⁸¹ konuşlandırıldı.⁸² Bunun yanında sultan, halka ağır vergiler yükleyerek ordusunun giderlerini karşılamaya çalıştı.⁸³

Sultan Alâeddin Muhammed Harzemşah, merhum İbrahim Kafesoğlu'nun da dediği gibi, tasavvuru bile dehşet veren planını fiiliyata geçirdiği sıralarda⁸⁴, Çingiz Han, 1219 yılının başında⁸⁵, çok iyi bir şekilde tanzim edilmiş ordusunu⁸⁶ İrtiş

⁷⁰ Vahş “وخش”, Ceyhun nehri üzerinde kurulmuş bir şehirdir. Bkz; İbn Hurdâzbih, s.289; Yakut el-Hamavî, V, s.364–365; İbnü'l-Abdülhak, III, s.1428–1429

⁷¹ Gûr “غور”, Gazne İle Herat arasında, gayet müstahkem bir kaleye sahip bir şehirdir. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.216-218; İbnü'l-Abdülhak, II, s.1005; Cüveynî/Kazvînî,s.357 vd.

⁷² Firûzkûh “فیروزکوه”, Hazar Denizi'nin güney kısmında inşa edilmiştir. Önemli ticaret güzergahlarının geçiş hattında olduğu için Ortaçağ boyunca önemli bir konumda yer almıştır. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s. 284; Cüveynî/Kazvînî,s.679 vd.

⁷³ Cend “جند”, Fergana bölgesinin önemli şehirlerinden birisidir. Siriderya kıyısında kurulmuş olup bugün mevcut olmayan tarihî bir şehir. Bkz: Makdisî, s.262; İbn Hurdazbih, s.120 vd; Yakut el-Hamavî, II, s.168-170; Cüveynî/Kazvînî,s.169 vd.

⁷⁴ Sıknâk “سقناق”, Kıpçak sahrasında yer alan gayet müstahkem bir şehirdir. Bkz: Cüveynî/Kazvînî,s.161 vd.

⁷⁵ Bârçınılgkent “بارجلیگ کنت”, Seyhun nehri üzerinde kurulmuş olup, XII. Asırdan önceki kaynaklarda ismi geçmemektedir. Bkz: Cüveynî/Kazvînî, s.147 vd

⁷⁶ Tohâristân “طخارستان”, Horosan bölgesi içerisinde yer alıp, Ceyhun nehrinin batısı ile Belh şehrinin doğusuna düşen bölgeye verilen addır. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.23

⁷⁷ Benaket “بناکت”, Seyhun nehrinin güneydoğusunda kurulmuştur. Taşkent ile Hocend şehirleri arasında yer alır. Bkz: Makdisî, s.264; İbn Hurdazbih, s.27, 204; Cüveynî/Kazvînî,s.408.

⁷⁸ Hocend “حجند”, Seyhun nehrinin kuzeydoğusunda inşa edilmiştir. Ortaçağ'da bir hayli müstahkem olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: İbn Hurdazbih, s.26 vd; Cüveynî/Kazvînî,s.167 vd.

⁷⁹ Merv “مرو”, bu gün Türkmenistan devleti sınırları içerisinde yer alıp, Murgâb deltasının aşağı kısmında kurulmuştur. İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkiye ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alır. İstahrî, s. 260-261, 263; İbn Hurdazbih, s.17 vd; Müstevfî/Strange, *Nuzhetu'l-Kulub*, s. 156-157; Cüveynî/Kazvînî,s.344 vd; A. Yakubovskiy, “Merv”, *İA*, VII, s. 773-777.

⁸⁰ Nahşab “نخشاب”, Maveraünnehir bölgesi içerisinde yer almakta olup Ceyhun nehri ile Semerkand şehirleri arasında yer alır. Bkz: İbnü'l-Abdülhak, III, s.1464; İbn Hurdazbih, s.18; Cüveynî/Kazvînî,s.141 vd.

⁸¹ Nişâbur “نیشابور - نيسابور”, Horosan bölgesinin önemli şehirlerinden biri olup Tus ile Cüveyn şehirleri arasında yer alır. Bkz: İbn Hurdazbih, s.23 vd; Yakut el-Hamavî, V, s. 331-333; Cüveynî/Kazvînî,s.208 vd.

⁸² Nesevî/Mînuvî, s.53; Nesevî/Houdas, s.61; Nesevî /Asım, s.30; Nesevî/Hamdî, s.89; İbnü'l-Esîr, X, s.404; Türkçe terc., XII, s.323; Cüveynî/Öztürk, I, s.166; Cûzcânî, s.342-343.

⁸³ Nesevî/Mînuvî, s.53; Nesevî/Houdas, s.61; Nesevî /Asım, s.30; Nesevî/Hamdî, s.89–90.

⁸⁴ Kafesoğlu, *age*, s. 250.

⁸⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.181; Cüveynî, I, s.139; Cûzcânî, s.336; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.353

Irmağı⁸⁷ istikametinde harekete geçirdi.⁸⁸ Kaynakların dehşet içinde kaydettikleri üzere Çingiz Han ve ordusu uzun bir yürüyüşten sonra Otrar önünde görüldü.⁸⁹ Kısa bir süre içinde ordunun bünyesinde yer alan mancınıkları kurarak şehir surlarının vurulması yönünde emir verdi. Saldırının başlamasından kısa bir süre sonra Çingiz Han, burada sert bir mukavemet ile karşılaşması üzerine tüm kuvvetin burada tutmanın mantıklı olmayacağını hesap edecek ki ordusunu belli kısımlara ayırarak, bir kısmının komutasını oğulları Çağatay⁹⁰ ve Oktay'a vererek Otrar önünde bıraktı.⁹¹ Başında diğer oğulları Çuçi ve Ulus-idi olduğu ordunun ikinci kısmını da süratli bir şekilde Cend ve Barçınılıkent istikametine gönderdi. Üçüncü kısmın başına ise Ulak Noyan⁹² ve Suketü'yü⁹³ memur edip Benakent ve Hocend üzerine yolladı.⁹⁴

Çingiz Han, oğlu Toluy ile birlikte ordunun önemli bir bölümü komutasında olduğu halde Maveraünnehr'e girdi. Akabinde de bünyesinde zırhlı askeri birlikler ve ağır savaş makinelerinin olduğu ordusu ile Buhara istikametine yöneldi. Üç koldan ilerleyen Moğol orduları kısa bir süre sonra şehirlerin tümü peyder pey sert bir kuşatmaya aldılar. Otrar bir süre Moğol tazyik ve bombardımanına direndiyse de nihayetinde, karşılıklı ağır bedeller ödenmesi sonucu, şehrin mukavemeti kırılarak ele

⁸⁶ Ebu'l-Gazî'nin verdiği 400.000 rakamı abartılıdır. Bkz: Ebu'l-Gazî, s.121

⁸⁷ Kaynaklarda ismi İrtiş veya Artuş şeklinde geçer. Kimaklar ve Hırızlar arasındaki bir dağdan kaynağını alır. Kimak bölgesindeki Çubin köyüne kadar Guzlar ve Kimaklar arasında akarak İtil Irmağı'na dökülür. Bkz: *Hududu'l-Alem*, s.75

⁸⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.257; Cüveynî/Öztürk, I, s.139; Devletşâh, s.134. Moğol askeri mevcudiyeti hakkında elimizde Arap kaynaklarının abartılı bir şekilde kaydettikleri sayılar dışında net bir rakam bulunmamaktadır.

⁸⁹ Nesevî/Mînuvî, s.53; Nesevî/Houdas, s.61–62; Nesevî /Asım, s.30; Nesevî/Hamdî, s.89; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.353; Ebu'l-Gazî, s.121; Seyyad, age, I, s.111.

⁹⁰ Çağatay, (Farsça- “چغتای”, Nesevî/Mînuvî, s.131 vd; Ermeni kaynaklarında “Tchagataï- *Չաղատայ*” ,Kiragos/Dulaurier,s.211), Çingiz Han'ın Börte'den doğan ikinci oğludur. Babası ve kardeşleri ile birlikte birçok sefere katılmış, tahminen 1242 tarihinde de ölmüştür. Bunun yanında Horasan bölgesinde kurulan Çağatay Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı kabul edilir. Bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 16–18, 190; Spuler, age, s.33 vd; Roux, age, s. 92 vd; Grousset, age, s. s. 138–146, 304–314; Fehmî, age, s. s. 64–66; V.V.Barthold, “Çağatay”, *IA*, III, s. 266–270

⁹¹ Cüveynî/Öztürk, I, s.140; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.353; Ebu'l-Farac, II, s.496

⁹² “الاق نوین”, Cüveynî/Kazvîni, s.172.

⁹³ “سکتو”, Cüveynî/Kazvîni, s.172 vd.

⁹⁴ Cüveynî/Öztürk, I,s.140; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.353; Ebu'l-Farac, II, s.496; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 124; Ebu'l-Farac, Çingiz Han'ın Hocend üzerine Toluy'u gönderdiğini yazar ki (II, s.496) muasır kaynaklarda böyle bir kayda rastlamadık. Kaldı ki kendi eserinden (II, s.505) Toluy'un babası ile birlikte Buhara kuşatmasında olduğu anlaşılıyor.

geçirilmekten kurtulamadı. Nitekim kaynaklar Otrar'da her iki tarafın da önemli miktarda kayıp verdiklerini kaydederler.⁹⁵ Arkasından Sıgnak yedi aylık bir kuşatmadan sonra mukavemeti kırılarak düştü ve bunu Urkent, Barçınlîğkent, Eşnas⁹⁶, Cend, Şehrkent ve Benaket'in kanlı bir şekilde Moğolların eline geçmesi izledi. Hocend ise Tîmur Melik⁹⁷,in fevkalade mukavemeti karşısında bir süre direnebildiyse de kısa bir zaman sonra şehir Moğolların eline geçmekten kurtulamadı.⁹⁸

Bunlar olur biterken başında Çingiz Han'ın bulunduğu Moğolların merkez ordusu ise Buhara istikametinde hareket ediyordu. 1220 yılının kış aylarında Çingiz Han Buhara önlerine gelmek suretiyle burayı kısa süren bir muhasaradan sonra ele geçirdi (4 Zilhicce 616/10 Şubat 1220). Başta Nesevî ve İbnü'l-Esîr olmak üzere muasır kaynaklar, Moğolların Buhârâ'da büyük bir katliama imza attıklarını yazarlar.⁹⁹ Buna karşılık Çingiz Han asıl darbeyi ise daha kuzeye vurdu: yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu ile Semerkand önlerine gelerek şehri şiddetli bir şekilde abluka altına aldı ve nihayetinde şehri Mart 1220'de ele geçirmeye muvaffak oldu. Şehir ise harabeye dönene kadar yağmalandı ve insanların çoğu öldürüldü, geri kalanlar ise esir alındı.¹⁰⁰

⁹⁵ Nesevî/Mînuvî, s.63; Nesevî/Houdas, s.72; Nesevî /Asım, s. 34; Nesevî/Hamdî, s.100; Cûzcânî, s.337-339; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.354; Ebu'l-Farac, II, s.496; Hayton, s.123-124; Mirh'ond, V, s.86; Mustevfî, II, s.140; Ebu'l-Gazî , s.121,129-132; Seyyad, age, I, s.111-114.

⁹⁶ Eşnâs “اشناس”,Belh şehrinin nahiyelerinden birisidir. Bkz: Cüveynî/Kazvînî, s.170

⁹⁷ “تيمرملك”, Cüveynî/Kazvînî, s.172.

⁹⁸ Cüveynî/Öztürk, I,s.346; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.356-357; Ebu'l-Gazî , s.132 vd; Spuler, age, s.35; Seyyad, age, I, s.114-116.

⁹⁹ Bkz: Nesevî/Mînuvî, s.63-65; Nesevî/Houdas, s.72-73; Nesevî /Asım, s.34-35; Nesevî/Hamdî, s.100-104; İbnü'l-Esîr, X, s.404-405; Türkçe terc., XII, s.323-326; Cüveynî/Öztürk, I,s.155-156; Cûzcânî, s.339; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.360-361;Ebu'l-Farac, II, s.505-506; Mirh'ond,V, s.77; Ebu'l-Gazî , s.126-127; Ebu'l-Fidâ/Deyyu, II, s.216, 222; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.198; Sempad, s.646; İbnü'l-İmâd,VII, s.129; Safedî, XI, s. 153; Olgun Tahir, s.10; Seyyad, age, I, s.116-118.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, X, s.405-406; Türkçe terc., XII, s.326-327; Cüveynî/Öztürk, I,s.166-170;Cûzcânî, s.339-340;Ebu'l-Farac, II, s.512-513; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.361 vd; Mirh'ond, V, s.93; Ebu'l-Gazî , s.121-122; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.198-199; Sempad, s.646; İbnü'l-İmâd,VII, s.129; Suyutî, s.368; Safedî, XI, s. 153; Seyyad, age, I, s.118-120.

Moğol hükümdarı, daha sonra devletin merkezi Harezmi'ye¹⁰¹ yöneldi. Bunun yanında Cebe ve Sübüday'ı¹⁰² da memleketini bırakıp firar eden sultanın takibi için görevlendirdi.¹⁰³ Kaynaklara geniş bir şekilde sirayet ettiği gibibölgede uzun bir süre Moğollarla kale içlerine sığınan Harezmi asker ve halk arasında şiddetli savaşlar husule geldi. Peş peşe yapılan akınlarla Horosan¹⁰⁴, Harezmi ve Maveraünnehr bölgelerinin önemli bir kısmı Moğolların eline geçti.¹⁰⁵ Bunları Merv ve Nişabur'un virane olmuş bir şekilde ele geçirilişi ile nihayetlenen bir seri çarpışma ve muhasara izledi.¹⁰⁶ Sultan Alâeddin Muhammed ise Moğollardan kaçarak Hazar gölünün güneydoğu kıyılarına yakın Abiskûn¹⁰⁷ adasına sığındı; kısa bir süre sonra burada hastalanarak vefat etti ve aynı yere defnedildi.¹⁰⁸

¹⁰¹ H'arzem "خوارزم", Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara denir. Önemli şehir ve kasbaları ise Kâs, Gürgeç (Cür-câniye), Hîve (Moğol istilasından bölgenin başkenti olacak), Hivak (Hezâresb), Dergân, Berkan, Kerder, Zemah-şer, Cigerbend, Sedver(Sedûr), Kerderân-hâs. Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcerd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir. Bkz: İbn Havkal, s.477 vd; İstahrî, s. 299-315; Makdisî, s.283-289; *Hudud'l-Alem*, s.121-122; İbn Hurdazbih, s.33 vd; İbn Fazlan, s.20 vd; Dimaşkî, s.94; Yakut el-Hamavî, II, s. 395-398; Zekeriyâ Kâzvinî, s.525-527; İbn Batuta, I, s.253-254; Cüveynî/Kazvînî, s.139; Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İA*, V/1, s. 240-257

¹⁰² En önemli Moğol komutanlarından biri olup, bizzat Çingiz Han'ın isimlendirdiği "Dört Köpek"inden birisidir. İsmi Arap-Fars kaynaklarında "سويدای سبیطی سبتای" (Kafesoğlu, *age*, s.268, not:158), Moğolcada "Soubéguétaï Baghatour-*بغواتور سوبیگوتای*", Ermeni kaynaklarında ise "Sabada Bahadour- *Սաբադա Բահադուր*" şeklinde yazılır (Kiragos/Dulaurier, s.200, not: 1.).

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, X, s.406-407; Türkçe terc., XII, s.327-328; Cûzcânî, s.342-343; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 124; Seyyad, *age*, I, s.120-121.

¹⁰⁴ Horâsân "خراسان", bu gün Kuzeydoğu İran'da yer alır. İsmi Eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer. Güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamını taşımaktadır. Sınırları Ortaçağ coğrafyacılar tarafından farklı bir tanımlama yaparlar. Fakat bölgenin sınırları aşağı yukarı Mâzenderan, Simnân, Yezd, Kırman, Belûcistan ve Sîstan'la çevrili alana tekabül eder. Horasan'ın kuzeyi dağlıktır; dağlar, güneydoğu istikametinde ve iki silsile halinde Kuzey Afganistan'daki Benditürkistan, Sefidkûh ve Hindukuş dağlarına ulaşır. Bu silsilelerin Türkmenistan çölleri boyunca devam edeni Küpet, Gülistan, Karadağ ve Hezarmescid. Elburz sıradağlarının uzantısı olanı ise Şahcihan. Aladağ ve Kûhibinâlûd kütlelerinden meydana gelir. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz İstahrî, s.227-237; İbn Hurdazbih, s.17-18 vd; Yakut el-Hamavî, II, s.350-354; el-Ömerî, I, s.576; Ebubekir el-Zâhirî, s.56 vd; İbn Batuta, I, s.269; Kalkaşandî, IV, s.389-396 Cüveynî/Kazvînî, s.115 vd.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.418-424; Türkçe terc., XII, s.349-357; Ebu'l-Farac, II, s.513; Hayton, s.123-124; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.223; İbnü'l-Verdî, II, s.138; Ebu'l-Gazî, s.122 vd; Seyyad, *age*, I, s. 123-130.

¹⁰⁶ Nesevî/Mînuvî, s.71-78; Nesevî/Houdas, s.82-89; Nesevî /Asım, s.37-39; Nesevî/Hamdî, s.109-115; İbnü'l-Esîr, X, s.419-421; Türkçe terc., XII, s.350-353; Cûzcânî, s.341; Mirh'ond, V, s.110-120; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.222; İbnü'l-Verdî, II, s.138; Suyutî, s.368; Devletşâh, s.135; Orbalian, s.227; Seyyad, *age*, I, s.130-132.

¹⁰⁷ Hazar gölü içinde küçük bir adadır. Nesevî bu adanın ismini "Ab-ı Sukun" (Nesevî/Asım, s.36), Cüveynî "Abeskûn-ابيسكون" (Kazvînî,s.), İbnü'l-Esîr "Bab-ı Sükûn-باب سکون" (İbnü'l-Esîr, X, s.407; Türkçe terc., XII, s.329), Ebu'l-Fidâ "Baskûn-بيسكون" (Ebu'l-Fidâ, II, s.222), Devletşâh, "Âbisgûn-

1221 yılına girildiği zaman ise Cebe ve Sübüday komutasındaki bir Moğol müfrezesi, İran mülhakatında yer alan Mazenderan'a¹⁰⁹ girmiştir. Bizzat Çingiz Han'ın emri ile harekâta başlayan bu ordu, birçok koldan saldırıya geçerken önlerine geldikleri her yeri tahrip ederek ilerliyor, beyhude bir şekilde Harzemşahlardan gelen son mukavemet teşebbüslerini de kanlı bir şekilde ortadan kaldırıyorlardı. Nihayetinde Rey¹¹⁰ şehri cebren zapt ve yağma edildi. Bilahare Kum, Kazvîn¹¹¹ ve Zencân¹¹² da Moğollar karşısında anı akıbeta uğradı. Bunun yanında Hemedan ve arkasından İldenizoğullarının¹¹³ başkenti olan Tebrîz şehir halkının fidyesi karşılığında tahribat ve katliamdan kurtulmayı başardı. Aynı senenin kış aylarında ise Azerbaycan ve Kafkasya bölgeleri müthiş bir sarsıntıya uğratıldı; Derbend¹¹⁴ ve Şirvân¹¹⁵ şehirleri tahrip edildi. Ardından Moğollar Gürcistan'a¹¹⁶ doğru harekete geçtiler; ülkelerini müdafaa eden Gürcü birlikleri savaş meydanlarında çiğnenerek

”أبسگون” (Devletşâh, s.135) şeklinde kaydeder. Bunun yanında bkz: “Abesgûn-”أبسگون”,Makdisî, s.354; “Abiskûn”, Nâsır-ı Husrev, s.14; “Abeskûn-”أبسكون”,Yakut el-Hamavî, I, s.73; “Abeskûn-”أبسكون”, Dımaşkî, s. 147,226.

¹⁰⁸ Nesevî/Mînuvî, s.66–70,131–133; Nesevî/Houdas, s.76–82; Nesevî /Asım, s.35–37,60–61; Nesevî/Hamdî, s.89–90,170–173; Cüveynî/Öztürk, I,s.313; Ebu'l-Farac, II, s.514; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.222; İbnü'l-Verdî, II, s.139; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.199; Suyutî, s.368; Safedî, II, s.201; Devletşâh, s.135–136; Seyyad, age, I, s.121–123. Muhammed Harzemşah devrinde Moğol-Harzemşah mücadelesi için bkz: Anatoly M. Khazanov, “Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building”, *CSSH*, XXXV, S.3 (1993), s.461-479.

¹⁰⁹ Mâzendarân “مازندران”, Bu İran toprakları içerisinde yer alan bir bölgedir. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: Yakut el-Hamavî, V, s.41; Cüveynî/Kazvînî, s.208 vd.

¹¹⁰ Rey “ري”, Mazenderan bölgesinin güney kısmında, Firuzguh ile Kazvin arasındadır. Ortaçağ'daki durumu hakkında bkz: İbn Hurdazbih, s.20 vd; Yakut el-Hamavî, III, s.116–122

¹¹¹ Kazvîn “قزوین”,bu gün İran sınırları içerisinde yer alır. Elburz dağlarının güney eteğinde kurulmuştur. Tahran'ın 150 km. kuzeybatısında ve denizden 1290 m. yükseklikte kanalların suladığı bağlar, bahçeler arasında yer alır. İbn Hurdazbih, s.21 vd; Yakut el-Hamavî, IV, s.342–344; Cl. Huart, “Kazvin”, *IA*, VI, 527–528.

¹¹² Zencân “زنجان”,Azerbaycan ile Kazvin arasında yer alır. Yakut el-Hamavî, III, s.152–153; İbnü'l-Abdülhak, II, s.671; Cüveynî/Kazvînî, s.432 vd.

¹¹³ 1148–1225 yılları arasında Arrân-Azerbaycan-Cibâl topraklarında hâkimiyet kuran bir beyliktir. Bkz: Hüseyin Alyarî, *Azerbaycan Atabegleri (İldenizoğulları) 1146–1225*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul tezi 1966, ilgili yerler; Erdoğan Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *DGBİT*, İstanbul 1988, VIII, s. 81–110; C. E. Bosvorth, “İldefuzids or El-digüzids”, *EP*, III, s. 1110–1113.

¹¹⁴ Derbend “دربند”, bu gün İran mülhakatında kervanlara hizmet etmek amacıyla inşa edilmiş bir mevki olup Ortaçağ boyunca ahalsinin çoğu Kürtlerden oluşmaktaydı. Bkz: Yakut el-Hamavî, II, s.449.

¹¹⁵ Şirvân “شروان”, Fars bölgesinde Hazar denizine yakın bir yerde bulunmaktadır. Bkz: Yakut el-Hamavî, III, s.339; İbnü'l-Abdülhak, II, s.794.

¹¹⁶ Ortaçağ Arap kaynaklarında Kürc-Gürc “کرج” şeklinde geçen bu alan bu günkü Gürcistan topraklarına tekabül eder. Bölgenin Ortaçağ'daki sınırları bakımından bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.446.

dağıtıldı, Tiflîs¹¹⁷ üzerinden Ermenistan hudutları işgal edildikten sonra, İran'ın geri kalan kuzeybatı kısmının çoğunu kanlı bir şekilde ele geçirdiler. Bu olayı 30 Mart 1221'de de Meraga'nın ele geçirilmesi izledi. Aşağıda da anlatılacağı gibi Muzafereddin Gökborü¹¹⁸ hâkimiyetinde olan Erbil'i¹¹⁹ ele geçirerek şehirde büyük bir insan kıyımına imza attılar. Bunun yanında her ne kadar Tebrîz¹²⁰ şehrine dokunmasalar da gösterdikleri mukavemet nedeniyle İldenizoğullarına bağlı Baylakân'ı¹²¹ işgal ederek burası yerle bir ettiler.¹²²

Moğollar bir süre sessiz kaldırsa da 1223 yılının başlarında Kıpçak¹²³ sahrasına yer alan Alanlar'a¹²⁴ karşı harekete geçtiler.¹²⁵ Kendilerine karşı gönderilen

¹¹⁷Tiflis, (Ermenice Dêph'khis-**Տիփլիս**, Kiragos/Dulaurier, s.198; Arapça-Farsça:Tiflis -تفليس-, Nesevî/Mînuvî, s.113 vd; İbnü'l-Esîr, X, s.460 vd), Bu gün Gürcistan sınırları içinde yer almakta olup, söz konusu devletinde başkenti durumundadır. Şehir Ortaçağ boyunca önemli olup sık sık Müslüman devletlerin eline geçmiştir. Ortaçağ'daki lokalizasyonu hakkında bkz: Yakut el-Hamavî, II, s.35–37; Kalkaşandî, IV, s.361–365; Zekeriyâ Kâzvinî, s.518–519.

¹¹⁸ Hayatı hakkında bkz: İbnü'l Hallikân, IV, s.113–121. Keza bkz: Haldun Eroğlu, “Muzafferüddin Kökbörü (1156–1232):Yetimlere Sütanneler Tayin Eden Devlet Adamı”, *ÇSHD*, S.46, 2003, s.80–82

¹¹⁹ Erbil-İrbil “اربل”, bu gün Kuzey Irak sınırları içerisinde yer alır. İsmi m.ö. III. binyıldan itibaren çivi yazılı tabletlerde Uru Arba'il (Akkadca “dört tanrı şehri”) şeklinde rastlanan Erbil, Zağros dağlarının batı eteklerinde kurulmuş olup, Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasındadır. Ayrıca Musul-Bağdad yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği askerî ve ticarî açıdan önemli bir noktada yer alır. Bkz: Belazurî, s.479; Dımaşki, s.96,190; Yakut el-Hamavî, I, s.137–140; Zekeriyâ Kâzvinî, s.290; İbnü'l-Müstevfi, *Târihu Erbil*, Bağdad 1980, ilgili yerler; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 92; R. Hartmann, “Erbil”, *IA*, IV, s. 285; D. Sourdel. “İrbil”, *EF*, IV, s.76–77.

¹²⁰ Tebriz “تبريز”, Azerbaycan bölgesinde yer almakta olup, Ortaçağ boyunca müstahkem bir görünümündedir. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.339–340; Kalkaşandî, IV, s.357–358

¹²¹ Baylakân “بيلقان”, Arran bölgesinin önemli şehirlerinden birisidir. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: Yakut el-Hamavî, I, s.533; Zekeriyâ Kâzvinî, s.513

¹²² İbnü'l-Esîr, X, s.408-410,439; Türkçe terc., XII, s.331-345,379-380; Cûzcânî, s.341; Hayton, s.125-131; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 6; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 124–125; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.222-223; İbnü'l-Verdî, II, s.138; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.199-202; İbnü'l-İmâd,VII, s.129-130,166; Suyutî, s.368; Mustevfi, II, s.140–141; Devletşâh, s.135; el-Diyarбекрî, II, s.367; Yuvalı, *age*, s.23.

¹²³ Arap-Fars kaynaklarında “قبيجاك-قبيچاك”, Ermeni kaynaklarında “Khoutchakh-**խուշահ**” (Kiragos/Dulaurier, s.200), şeklinde yazılan bu alanın sınırlarını tam olarak vermek mümkün değildir. Nitekim değişik dönemlerde farklı hudutlar içerisinde gözükmektedir. XI. asrın başında İrtiş boylarındaki İşim-Tobol vadilesi iken XII. Asırdan itibaren Kıpçak bölgesi Orta Asya, İtil-Yayık, Don-Donets, Aşağı Dinyepr ve Tuna adlı beş bölgeye ayrılmıştı. Kıpçakların Moğol istilasını sırasında Kafkas topraklarının önemli bir kısmına yayılmışlardı. Bölgenin değişik zamanlardaki sınırları hakkında bkz: *Hudûdü'l-Alem*, s. 315–317, 453; Fahrettin Kırzıoğlu, Yukarı-Kürve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar, Ankara 1992, ilgili yerler; L. Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, *Belleten*, CXI, S.11–12, (1939), s. 401–422, ilgili yerler; R. R. Arat, “Kıpçak”, *IA*, VI, 713–716; G. Hazai, “Kıpçak”, *EF*, V, 125–126.

Gürcü birliklerini dağıtıldı. Bunun yanında Kiev, Galiç, Çernigov ve Smolensk hükümdarlarının ordularından müteşekkil müttefik Rus ordusu, Azak Kalesi yakınlarındaki Kalka mevkinde firara mecbur bırakıldı. Bu savaşı Sudak (Soldaia)'ın ele geçirilmesi izledi. Süratli bir ilerleyişinin akabinde Bulgar bölgesine¹²⁶ girdikleri gibi orduları da çiğnendi; Volga Bulgarlarının memleketleri ise yakıp yıkıldı. Ardından muzaffer iki komutan Cebe ve Sübüday arkalarında harabe olmuş birçok şehri bırakarak ana yurtlarına, Çingiz Han'ın kuvvetlerine katıldılarsa da dönüş yolunda Bulgarların baskımına uğrayıp bir hayli zayıf verdiler.¹²⁷

Çingiz Han ömrünün son dönemlerini fetihlerle geçirdi. Harzemşah Devleti'nin askeri kuvvetlerinden kalan artıklarını temizlemek¹²⁸ ve civar beldelerdeki henüz ele geçirilmemiş bölgeleri fethetmek için bir takım askeri seferler düzenledikten sonra, son günlerini Moğolistan'da geçirmek istedi. Bu nedenle bir daha Batı Asya işlerine müdahale etmedi ve hasta yatağında son günlerini geçirdi. Tarihler 4 Ramazan 624/ 24 Ağustos 1227 gösterdiğinde de Moğolistan'da öldü. Kaynaklarda naaşının gizlice gömüldüğü yazılıdır. Bu nedenle günümüzde bile mezarının yeri hala belirlenmemiştir. Öldüğünde arkasında Kore'den İran'a ve Hind Okyanusu'ndan

¹²⁴ Ortaçağ kaynaklarında isimleri “el-Lân-اللان” şeklinde geçer. Bkz: Makdisî, s.362; İbn Rüsteh, s.148-149; Mesudî, *Muruc*, II, s.42-44; *Hududu'l-Âlem*, s.160-161; Gerdizî, s.273-274; Dımaşkî, s.21 vd.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.416; Türkçe terc., XII, s.345; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 128 ; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.224; İbnü'l-Verdî, II, s.139; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.202; İbnü'l-İmâd,VII, s.155;Suyutî, s.368-369.

¹²⁶ Bulgar “بلغار”, Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzeyinde uzanan bölgelerde yerleşmiş Türk kavminin ikamet ettiği alana verilen addır. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: Makdisî, s.360-365; Mesudî, *Muruc*, II, s.7-26; İstahrî, s.225; İbn Rüsteh, s.141-142; Yakut el-Hamavî, I, s.485-488; Zekeriyâ Kâzvinî, s.612-614; Gerdizî, s.278-279.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, X, s.416-419; Türkçe terc., XII, s.345-349; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 6; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 124; İbnü'l-Cezerî, s.118; Ebu'l-Fidâ, II, s.224; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.133; İbnü'l-Verdî, II, s.139; İbnü'l-Kesîr, XIII, s. 202; İbn Sibât, I, s.283; Makrizî, I, s.215; İbnü'l-İmâd,VII, s.130,140,166; Mustevfî, II, s.140; Howorth, *age*, II, s.1 vd; Jeremiah Curtin, *The Mongols in Russia*, Boston 1908, s.226-230; Ivana Kukuljevica Sakcinskoga, *Borba Hrvatah s Mongoli i Tataru*, Zagreb 1863, s.5; Alfred Rambaud, *Russia*, I, New York, tz, s.114-115; A.N.Kurat, *IV-XIII. yy. 'de Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s.117; a.mlf, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s.64; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976,s.16 ;a.mlf, “Deşti Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İÜEFTD*, XXV, İstanbul 1971, s.185.

¹²⁸ Süreç öncesi ve sonrası hakkında genel bir değerlendirme için Mehmet Ali Çakmak, “Moğol İstilas ve Harzemşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, *Türkler*, c.IV, Ankara 2002, s.904-916

Sibirya'ya kadar uzanmakta olan bir devlet ile çoğu İslam memleketlerinde olmak üzere yerle bir edilmiş birçok şehir ve Moğol kılıçları altında can veren ölü bıraktı.¹²⁹

Çingiz Han öldükten sonra büyük imparatorluğun başına Oktay Han¹³⁰ geçti.¹³¹ Yeni hükümdar babasından aldığı mirası çok iyi koruyarak devletin sınırlarını genişletme politikasına devam etti. Bu dönemde Moğollar, Kafkas topraklarını müthiş bir istilaya uğrattılar.¹³² 1231 tarihinde Carmogan Noyan komutasında güçlü bir Moğol ordusu ile İran'a girdi. Kuzey İran ve Azerbaycan'ın tamamını hâkimiyet altına aldıktan sonra 1236 tarihinde yönlerini tekrar Ermenistan ve Gürcistan'a çevirdiler. Nihayetinde uzun süren akımlar sonucunda 1243 tarihinde Gürcü Krallığı tamamıyla Moğolların vassalı konumuna geldi.¹³³

Kafkas topraklarında kesin hâkimiyet için Moğol atlıları fazla durmadılar. Nitekim Ermenistan ve Gürcistan'daki şiddetli seferden bir yıl sonra, yani 1237 tarihinde, Batu¹³⁴ komutasında güçlü bir Moğol ordusu, yeniden Rus topraklarına

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, X, s.419; Türkçe terc., XII, s.349; Ebu'l-Farac, II, s.522-523; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 136; İbnü'l-İmâd, VII, s.199; Mustevfî, II, s. 141; Seyyad, age, I, s.136-138. Bu çalışmanın amacını aşmamak için Çingiz Han'ın kişiliğine ve konumuzla fazla bir ilgisi olmayan bir takım icraatlarına yer vermedik. Bunun yanında Çingiz Han'ın hayatı ve icraatları hakkında geniş bilgi için bkz: Howorth, age, I, s.27-115; Seyyad, age, I, s.39-159; Roux, age, s.29-245; B. Vladimirtsov, *Gengis-Khan*, Paris 1948, türlü yerler; A.Temir, *Cengiz Han*, Ankara 1989, türlü yerler; Jacob Abbott, *Genghis Khan*, London tz, türlü yerler; H. Lamb, *Genghis Khan The Emperor of All Men*, London tz ; Türkçe terc., *Moğollar'ın Efendisi Cengiz Han*, Çev. A.Göke Bozkurt, İstanbul 2007; Zeki Velidî Togan, *Moğollar, Cengiz ve Türkler*, İstanbul 1941; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", *TD*, V/8 (1953), s. 105-136; P. Ratchnevsky, *Cinggis-Khan Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden 1983; J. A. Boyle, "Cingiz-Khân", *EP*, III, 41-44.

¹³⁰ Bu isim bilimsel neşriyatta "Ögeday Han" şeklinde kullanılmaktadır. Biz ise bu ismin "Oktay Han" şeklinde yazılmasının daha uygun olacağı kanısındayız. Nitekim Arap-Fars kaynaklarında "اوكتای", (Nesevî/Mînuvî, s.123), "اوكتای" (Cüveynî/Kazvînî, s.277 vd), Okday "اوكتای" (Kalkaşandî, IV, s.308) ; Çince "窩闊台" (Reşîdu'd-dîn/Blochot, II, Özet, s.6), Ermeni kaynaklarında "Ogotai-Տողթայ" (Kiragos/Dulaurier, s. 211) şeklinde yazılan bu ismin gerçek halinin Farsça karşılığı olan Oktây "اوكتای" olması gerektiğini düşünmekteyiz. Keza isim ne yazık ki dilimize tam karşılığı transkripsiyon edilmemiştir. Bu isim Avrupalı tetkikçiler tarafından doğru bir şekilde okunmamış veya dillerinin gerektirdiği harflere tekabül eden vokallarla işaretlendirip transkripsiyon etmişlerdir. İsim harekeli olarak "اوكتای" şeklinde yazılmıştır (Reşîdu'd-dîn/Blochot, II, s.1 vd). Bu nedenle ismin "Ögeday" yerine Farsça yazımının transkripsiyon karşılığı olarak "Oktay" şeklinde kullanılması gerekmektedir.

¹³¹ Oktay Han devrinde Moğol İmparatorluğu hakkında bkz: d'Ohsson, II, s.1-186; Seyyad, age, I, s.163-194

¹³² Ebu'l-Farac, II, s.525-526; Reşîdu'd-dîn/Blochot, II, s.43 vd; Orbèlian, s.227; Mustevfî, II, s. 141; Kalkaşandî, IV, s.308.

¹³³ Samuel d'Ani, s.460

¹³⁴ Batu "باتو", Çuçi'nin en büyük oğludur. Doğum tarihi tam olarak belli değilse de tahminen XIII. Asrın başında dünyaya gelmiştir. Çingiz Han'ın ölümünden sonra (1227) teşekkül eden Altın-orda

girdi. Bulgar toprağı büyük bir sarsıntıya uğrattıldı. Birçok mevki yağma edilip ahaliden birçok kişiyi de doğrandı. Aynı yıl içinde Ryazan ¹³⁵, bir yıl sonra da Vlademir şehri cebren zapt edildi: akabinde de şehrin tüm komutan ve tebaası kılıçtan geçirilmekten kurtulamadı. 4 Mart 1238’de Vlademir hükümdarı Yuri, Sitti ırmağının kenarında mağlup edilerek katledildi. Arkasından bunu Moskova, Yuryev, Galiç, Pereslavl, Rostov, Yaroslavl, Tver ve Torşok’un ele geçirilişı izledi. ¹³⁶

Batu, aldığı emir mucibince 1240 sonlarına doğru yeniden Rus topraklarına karşı hücumla geçti. Bu günkü Ukrayna topraklarında yer alan Çernigov ve Pereyaslav şehirleri yağmalandı. Aynı yıl içinde Kiev sert bir kuşatmadan sonra ele geçirildi ve filvaki ahalisi son ferdine kadar boğazlandı. Bilahare ordunun bir kısmı Çağatay’ın oğlu Baydar komutasında Polonya topraklarına yönelerek başta Sandomir ve Krakau olmak üzere birçok şehir tahrip edildi. Moğollar, Polonya kralının yardımı çağırıldığı güçleri 9 Nisan 1241’de Wahlstadt adlı bir bölgede imha etmeye muvaffak oldular. ¹³⁷ Bu kesin zaferden sonra Moğol ordusu güney istikametinde harekete geçerek, Silizya’yı tahrip edip Moravya üzerinden Macaristan içlerine akınlar düzenlediler. Bunların yanında Batu ve Sübüday, 1241 tarihinde Karpatlar’ı geçerek Macaristan sahrasına girdiler ve Kral Bela’nın kendilerine karşı çıkardığı ordu büyük bir bozguna uğrattılar. Batu, ardından Adriyatik kıyılarına kadar devam edecek bir akın düzenledi; Macaristan’da bir süre kaldıktan sonra Oktay Han’ın

Devleti’nin kurucusu ve ilk hükümdarı kabul edilmektedir. 1256 yılında vefat etmiştir. Annesi, Konkurat’lardan Elçi Noyan’ın kızı Erkin Kuçin (Ögey Kuçin) Hatun’dur. Bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s.191; Reşidu’-d-dîn/Kerimî, I, s.474 vd; Reşidu’-d-dîn/Bloch, II,92 vd; Kalkaşandî, IV, s.309; A. Y. Yakubovsky, *Altınordu ve İnhitatu*, (Çev. Hasan Eren), İstanbul 1955, s. 41–42; Kafalı, *age*, s.49-53; a.mlf., “Cuçl Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları”, *TD*, XXV, 1970, s. 59-68; Barthold, *age*, s. 484 vd; a.mlf., “Batu”, *İA*, II, 351-353; a.mlf. — J. A. Boyle, “Batu”, *EF*, I, s.1105–1106; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s. 371 vd. Bunun yanında Çuçi’nin Batu dışında adlarını bildiğimiz Tukâye-timur “توقاي تیمور”, Şinkekur “شېنکفور” ve Şângum “شانگوم” ile birlikte on yedi oğlu daha bulunmaktadır (Reşidu’-d-dîn/Bloch, II,92).

¹³⁵ Bu konu hakkında bkz: Altay Aykut, “Batu Han’ın Rusya Seferiyle İlgili «Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi»”, *DTCFD*, XXXI/1–2, Ankara 1987, s.1–13

¹³⁶ Reşidu’-d-dîn/Bloch, II, s.46–47,107; Ch. Halperin, *Russia and The Golden Horde*, Bloomington 1985, s.21–32; Rambaud, *age*, I, s.116–117; Sackinskoga, *age*, s.6–7; Jeremiah Curtin, *The Mongols in Russia*, s.231–240.

¹³⁷ Yunînî, eserindeki 1241 olaylarını anlattığı bölümde, 1260–1277 yılları arasında Memlûk sultanlığı yapan Baybars’ın 14 yaşında olduğu halde bu sefer sırasında Moğollara esir düştüğünü kaydeder (Yunînî, III, s.240).

ölümü üzerine Karakurum'a dönmek zorunda kaldı. Bu gelişme ile Avrupa büyük bir felaketin eşiğinden döndüğü ehlince şüphe götürmez.¹³⁸

1.2. Güneybatı Asya Topraklarında Moğol Akınları ve Celâleddin Harzemşah

Yukarıda Moğolların Horasan, Meveraünnehr, Gürcü, Kafkas ve Avrupa topraklarında yaptıkları akın ve tahribatlara kısaca değinmiştik. Bu bölümde ise Celâleddin Harzemşah'ın Anadolu hudutları ve Moğollarla mücadelesi ile özellikle Moğolların Güneybatı Asya ve el-Cezire topraklarında yaptıkları istila hareketleri üzerinde duracağız. Bu vesile ile Moğolların Diyar-ı Bekr bölgesine geliş süreçlerini daha iyi bir şekilde ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Moğollar Hemadan'ı ele geçirdikten sonra güney istikametinde yollarına devam ettiler. Kaynaklarımız aracılığıyla istila güzergâhlarını takip etme fırsatı bulduğumuz Moğol ordusu, Azerbaycan üzerinden Erbil önlerine gelerek şehri ele geçirip halkının çoğunu kılıçtan geçirdiler. İbnü'l-Esîr şehir sakinlerinin çoğu büyük bir kıyıma uğradığını, şehirlerinin de Moğolların elinde harabeye dönene kadar yağmalandığını kaydeder¹³⁹. Bunun yanında Moğolların Hemedan'dan çıktıklarını duyan Özbek b. Pehlivan¹⁴⁰, İldenizoğullarının başkenti Tebriz'den ayrılarak Nahçıvan taraflarına gittiği gibi eş ve çocuklarını da Hoy¹⁴¹ taraflarına göndermiştir. Tebriz önlerine gelen Moğollar, şehir halkının Şemseddin et-Tuğraî etrafında birleştiğini ve şehrin de tahkim edilerek halkının şehirlerini müdafaa hazırlığında olduklarını haber alınca, elçi vasıtasıyla haber göndererek elbise ve para karşılığında Tebriz'e dokunmayacaklarını dile getirdiler. Şehir halkı da olası bir muhasara karşılığında başlarına gelebileceğinden korkacaklar

¹³⁸ Yunîni, III, s.239–240; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.2; Orbèlian, s.227. Karşılaştırmak için bkz: F.Eckhart, *Macaristan Tarihi* (Çev. İbrahim Kafesoğlu), Ankara 1949,s.64–66; G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 2006, s. 406; Runciman, *age*, III, s. 216; Rambaud, *age*, I, s.116–118; Sakcinskoga, *age*, s.7 vd; Jeremiah Curtin, *The Mongols in Russia*, s.240 vd. Bunun yanında Moğolların Avrupa'daki tesiri hakkında bkz: J.A.Boyle, "The Mongols and Europe", *HT*, S.5, IX, (1959),s.335–343; a.mlf, "The Last Barbarian Invaders: of the Mongol Conguests upon East and West", *The Mongol Word Empire 1206–1370*, London 1977, s.1–15.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, X, s.414; Türkçe terc., XII, s. 341.

¹⁴⁰ Hayatı hakkında bkz: V. Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, s.488–490

¹⁴¹ Hoy "خوي", bugünkü Azerbaycan topraklarında yer almakta olup Ortaçağ boyunca memur bir şehir görünümündeydi. Bkz: İbn Hurdazbih, s.119–121, 123, 213; Yakut el-Hamavî, II, s.408–409; Zekeriyâ Kâzvinî, s.527–528.

ki, teklifi makul bulup istediklerini verdiler. Bunun üzerine Moğol ordusu kuşatmayı kaldırıp geri çekildi. Fakat ardından ordu, Serâv¹⁴² üzerine yürüyerek şehri ele geçirip halkının çoğunu da katletmişlerdir. Bunun akabinde Baylakan önlerine geldikten sonra gönderilen elçinin şehri sakinleri tarafından öldürülmesi üzerine şehri sert bir muhasara altına almışlar ve zapt ettikten sonra ahalsinin çoğunu da boğazlamışlardır (Ekim-Kasım 1221).¹⁴³

Sıranın kendilerine geleceğini iyi bilen Gürcüler, Özbek'le temasa geçerek Moğollara karşı ittifak yoluna gitmek için girişimde bulundular. İbnü'l-Esîr ve ondan nakleden İbnü'l-Vâsıl, Özbek de Moğolları fidyelerle durduramayacağını bildiğinden, teklifi makul bulup ittifakı daha da güçlendirmek için Eyyûbîler'in el-Cezire hâkimi el-Meliku'l-Eşref'e¹⁴⁴ haber gönderdiğini söylerler. İşin vahametini anlamayan el-Meliku'l-Eşref, hâlihazırda Haçlılarla uğraştığından ittifaka dâhil olamayacağını söyledi. Bunun yanında bazı tekliflerde bulunarak bu yolla faydalı olmak istemiştir. Bundan öyle anlaşılıyor ki Özbek'in bu isteğini geri çevirmemek için bu fikirleri ortaya atmıştır.¹⁴⁵ İttifakın oluşmaması üzerine yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi Moğollar 1221 yılının baharında önemli bir mukavemetle karşılaşmadan Gürcü beldelerini müthiş bir istilaya uğratmışlardır.

Moğollar Asya'nın güneybatı topraklarına vasil oldukları sırada İslam dünyasının merkezi kabul edilen Bağdad yönetimi telaşa düşmüştür. Nitekim Abbasi halifesi Nâsır-Lidinillah¹⁴⁶, Moğollar Meraga şehrini ele geçirdikten sonra, bunların

¹⁴² Serâv “سراو”, Erdebil, Azerbaycan ve Tebriz arasında yer alır. Yakut el-Hamavî, III, s.204; Yakut el-Hamavî, II, s.459; İbnü'l-Abdulhak, II, s.702.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, X, s.414-415; Türkçe terc., XII, s.341-342; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 6; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 124-125; İbnü'l-Cezerî, s.118; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.133; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.222-223; İbnü'l-Verdî, II, s.138; İbn Sibât, I, s.283; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.199-202; Makrizî, I, s.215; İbnü'l-İmâd, VII, s.130; Suyutî, s.368; Mustevfî, II, s.140-141; Devletşâh, s.135.

¹⁴⁴ Asıl adı Ebü'l-Feth el-Meliku'l-Eşref Muzafferüddîn Mûsâ b. el-Meliki'l-Âdil Muhammed b. Eyyûb (Ö. 635/1237)'dür. Eyyûbîler adına 1200-1237 yılları arasında el-Cezîre ve Dimaşk kolunun hükümdarlığını yapmıştır. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz: İbnü'l Hallikân, V, s.330-336; Önder Kaya, *Anadolu'da Eyyubiler*, türlü yerler; a.mlf, “el-Melik Eşref Musa”, *DİA*, XXVII, s.64; a.mlf, “Eyyubi Meliklerinden el-Eşref Musa'nın Artuklu Melikleri ile İlişkileri”, *Artuklular*, I, Mardin 2007, s.121-144.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.424; Türkçe terc., XII, s. 359; İbnü'l-Vâsıl, IV, s. 47-48.

¹⁴⁶ Nâsır-Lidinillah 1180-1225 yılları arasında Abbasi halifeliği yapmıştır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Suyutî, s.361-364. Keza bkz: Angelica Hartman, *an-Nâsır li-Din Allah (1180-1225)*, Berlin 1975, türlü yerler.

Bağdad¹⁴⁷ üzerine yürüyeceklerini hesaba katarak, aynı tehlike ile karşı karşıya olan Bekteginler¹⁴⁸ hükümdarı Muzafareddin Gökbörü¹⁴⁹, Musul¹⁵⁰ hâkimi Bedreddin Lu‘lu‘¹⁵¹ ve el-Meliku‘l-Eşref’e mektuplar yazıp yardım talebinde bulundu. İbnü‘l-Esîr, halifenin bu cihetle süratli bir şekilde asker toplamalarını ve Bağdad ile Erbil arasında yer alan Dakûkâ’’da¹⁵² buluşmalarını istediğini ve bunun yanında da kendilerine asker takviyesi göndereceğini vaat ettiğini yazar.¹⁵³ el-Meliku‘l-Eşref, yine aynı şekilde Mısır’a muhtemel bir Haçlı saldırısı riski olduğunu dile getirip Halifeden affını dileyerek gelemeyeceğini söyler. Buna mukabil halife ile aynı tehlike ile karşı karşıya olan Muzafareddin Gökbörü ve Bedreddin Lu‘lu‘ bu çağrıya olumlu cevap verdiler. Bunun yanında İbni Bîbî, Anadolu Selçuklularının Halifenin bu talebine karşılık 5.000 kişilik bir askeri yardım kuvveti gönderilmesi konusunda karar verildiklerini kaydeder ki Arap kaynakları, bizi söz konusu kaydı yalanlamaya

¹⁴⁷Bağdad “بغداد”, bu gün Irak sınırları içersinde bulunup söz konusu devletin de başkenti konumundadır. Dicle nehri üzerinde kurulmuş olup İslâm dünyasının önemli tarih, ilim ve kültür merkezlerinden birisidir. VIII. Yüzyılda Abbasi Halifesi Ebü Ca’fer el-Man-sûr tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan Abbasî Devleti’nin yıkılışına dek (1258) hilâfet merkezi olarak kalmıştır. Bkz: Makdisî, s. 119–121; İbn Miskeveyh, I, s. 74–75; Yakut el-Hamavî, I, s.456–467; Ebubekir el-Zâhirî, s.53 vd; Zekeriyâ Kâzvinî, s. 313–328; Müstevfi/Le Strange, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 44–47; İbn Tayfur, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908, ilgili yerler; İbnü‘l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd*, Bağdad 1921, s.7 vd; İbn Batuta, I, s.152–154; Kalkaşandî, IV, s.330–332; Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, ilgili yerler.

¹⁴⁸ 1144–1232 yılları arasında merkezi Erbil olmak üzere Şehrîzur, Hakkâri, Tikrît, Sincar, Harran, Urfa ve civarında hüküm süren bir beyliktir. Brylik hakkında geniş bir mülahaza için bkz: Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler (Erbil’de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000; Coşkun Alptekin, “Erbil’de Bir Türk Beyliği-Beyteginliler”, *TAD*, S. 3, İstanbul 1988, s. 1–10; a.mlf, “Begtiginliler”, *İA*, II, s.449–450; Cl. Cahen. "Begte-ginids", *EF*, I, s.1160–1161

¹⁴⁹ Begteginliler’in son hükümdarıdır. 27 Muharrem 549 (13 Nisan 1154) tarihinde Musul’da dünyaya gelmiş ve 630/1233 tarihinde ölmüştür. Hayatı hakkında bkz. İbnü‘l-Halikan, IV, s.113–121; İbrahim Kafesoğlu, “Kökbörü”, *İA*, VI, s.885–892

¹⁵⁰ Musul “موصل”, Dicle nehrinin batı (sağ) kıyısında kurulmuş olup Ortaçağ’da el-Cezîre bölgesinin doğu kısmını meydana getiren Diyar-ı Rebîa’nın bir dönemde merkezi olmuştur. Bkz: İbnü‘l-Fakîh, s. 29 vd; İbn Havkal, s. 214–220; Makdisî, s. 138–139; Yakut el-Hamavî, V, s.223–225; Ebubekir el-Zâhirî, s.54,56; İbn Batuta, I, s.160–162; Saîd ed-Dîvecî, *Târîhu'l-Musul*, Musul 1982, türlü yerler; E. Honigmann, “Musul”, *İA*, VIII, s. 738–74.

¹⁵¹ Asıl adı Ebü‘l-Fezâil el-Meliku‘r-Rahîm Bedrüddîn Lu‘lu‘ b. Abdillâh en-Nürî el-Atabekî’dir (Ö. 657/1259). Kaynaklarda ismi Bedreddin Lu‘lu‘ “بدرالدين لؤلؤ” şeklinde geçer. 1211–1259 yılları arasında Musul hükümdarlığı yapmıştır. Hayatı ve Musul’da Lu‘lu‘ hâkimiyeti hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Hallikân, I, s.94 vd; Douglas Patton, *Badr al-Din Lü’lü Atabegs of Mosul (1211–1259)*, Seattle 1991; Adnan Eskikurt, *Lü’lü’ Hanedanının Musul Hâkimiyeti*, MÜTAE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; K.V.Zetterstgen, “Lü’lü”, *İA*, VII, 108-109;Cl. Cahen, “Lu’lu”, *EF*, V, 821. Keza adına basılan sikkeler hakkında bkz: Mirh’ond, *Tarih-i Atabek*,s.xxv-XXVII, XII.-XVI. sikkeler.

¹⁵² Dakûkâ’ “دقوقاء”, Erbil ile Bağdad arasında yer alır ve özellikle Moğol istilası esnasında sık sık el değiştirmişti. Bkz: Yakut el-Hamavî, II, s.459; İbnü‘l-Abdulhak, II, s.530

¹⁵³ İbnü‘l-Esîr, X, s.412; Türkçe terc., XII, s. 337; İbnü‘l-Kesîr, XIII, s.201.

neden olmayacak şekilde, bundan bahsetmezler.¹⁵⁴ Daha önce birbirlerine düşman olan Muzafareddin Gökbörü ve Bedreddin Lu‘lu‘ ortak düşman karşısında kalabalık bir askerle Dakuka‘ya doğru hareket ettiler. Fakat Gökbörü komutasındaki müttefik ordu söz konusu yere gelince tam bir hayal kırıklığına uğradı. Nitekim halife söz verdiği halde kalabalık bir yardım ordusu yerine sadece sekiz yüz asker göndermekle yetinmişti. Öyle anlaşılıyor ki halife tüm güçlerini Bağdad‘tan çıkarmak istememiştir. Bunun yanında İbnü‘l-Esîr, zor duruma düşen Gökbörü, elinde az kuvvetle Moğollara mukavemet gösteremeyeceğini bildiğinden, saldırı yerine savunma savaşı için Dakuka‘ya mevzilendiğini kaydederler.¹⁵⁵ Bunun yanında kaynaklarımız, Moğolların Dakuka‘da bir müttefik ordunun kendilerini beklediğini öğrenip geri döndüklerini yazarlar ki bu gelişmenin neticesinde bölge büyük bir felaketin eşiğinden döndüğü şüphesizdir.¹⁵⁶

Moğollar, Güneybatı Asya topraklarında fırtına gibi eserken Asya topraklarında da önemli hadiseler vuku buluyordu. Nitekim kaynakların geniş bir şekilde üzerinde durduğu gibi Celâleddin Harzemşah, babasının acı akıbeti üzerine tahta geçmek için bir süre kardeşleri ile mücadele etmiş, topladığı askerlerle Moğollar önünde iki defa başarı göstermiş ve en nihayetinde düşman birliklerinin önünde duramamış, ordusu ile Sind nehrini geçmek niyetinde olduğu halde Hindistan yolunu tutmuştu. Kaynaklarımız Çingiz Han‘ın Sind nehri civarında Celâleddin Harzemşah‘a yetişerek, tüm çabasına rağmen kendisine karşı savaşta üstünlük kurmaya muvaffak olduğunu dile getirirler. Bunun yanında savaşta Celâleddin Harzemşah‘ın oğlu Çingiz Han‘ın eline geçerek katledildi. Biçare ne yapacağını bilemeyen Celâleddin Harzemşah, Moğolların eline geçmemesi için askerlerine içlerinde annesinin de bulunduğu haremینی nehre atılmasını emrettiği gibi arkasından

¹⁵⁴ İbni Bîbî, I, s.277. Anadolu Selçuklu askerleri Dakûkâ‘ya varmadan Moğol askerlerinin çekildiklerini öğrenince geri dönmüşlerdir.

¹⁵⁵ İbnü‘l-Esîr, Muzafareddin Gökbörü‘nün ağzıyla olayı şu şekilde anlatır: “ Halife bana Tatarlara karşı yürümemi emreden mektubunu ulaştırdığında ona böyle güçlü bir düşmana karşı savaşabilmek için elimde askerinin olmadığını ifade ettim. Böyle düşmana karşı da en azından on bin süvarinin olması gerektiğini, bunlar toplandığı takdirde düşmana karşı koyup aldığı şehirleri kurtarabileceğimi ifade etmiştim. Halife bana yine düşmana karşı yürümemi emrederek bana yardımcı kuvvet ulaştıracağını vaat etmişti. Düşmana karşı hareket ettiğimde halife bana sekiz yüz kişiden oluşan bir Tevaşi grubu gönderince yerimde durdum, kendi nefsim ve Müslümanlara acıyarak bu askerleri tehlikeye atmaktan vazgeçtim” (İbnü‘l-Esîr, X, s.413; Türkçe terc., XII, s. 338).

¹⁵⁶ İbnü‘l-Esîr, X, s.413; Türkçe terc., XII, s. 338; İbnü‘l-Vâsıl, IV, s. 48; Reşîdu‘d-dîn/Kerimî, I, s.381; İbnü‘l-Kesîr, XIII, s.201

da kendisi atıyla birlikte nehre atladı. Çingiz'in oğullarından Çağatay, Celâleddin Harzemşah'ı takip etmekle memur edilmişse de sultana yetişememiş ve geri dönmek zorunda kalmıştır (1221).¹⁵⁷

Kaynakların verdiği kayıtlara göre, Celâleddin Harzemşah 1224 tarihine kadar Hindistan'da yaşamıştır. Başta Nesevî olmak üzere muasır kaynakların verdikleri kayıtlara göre sultanın hareket istikametini görebildiğimiz gibi sultan batı istikametinde Kirman¹⁵⁸ üzerinden hareket edip Azerbaycan, Arran¹⁵⁹ ve Irak-ı Acem'e hâkim olan kardeşi Gıyaseddin'i yenilgiye uğratarak hâkimiyetindeki yerleri ele geçirdi. Bundan kısa bir süre sonra İran'a sefer düzenledi ve bölgenin çoğunu ele geçirmesinin akabinde de Azerbaycan ve Arran'ı da topraklarına kattı. Bunları Horasan, Irak-ı Acem, Tebriz ve Mazenderan izledi(1225).¹⁶⁰ Celâleddin Harzemşah aynı yıl içerisinde Gürcistan'a yöneldi ve muhtelif yerlerde Gürcü birliklerini de ezdi.¹⁶¹ Arkasından bölgenin şehirlerinden Dvin'i, 1226 tarihinde de Tiflis'i aldı.¹⁶² 1228 yılında tekrar Gürcistan'a girdi ve Lori şehrini fethettikten sonra Ermeni, Alan,

¹⁵⁷ Nesevî/Mînuvî, s.116-117; Nesevî/Houdas, s.139-141; Nesevî /Asım, s. 55-56; Nesevî/Hamdî, s.158-159; Ebu'l-Farac, II, s.514-515; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 125-126; İbnü'd-Devâdârî, VII, s.290-291; Ebu'l-Fidâ, II, s.223; İbnü'l-Verdî, II, s.139; İbnü'l-İmâd,VII, s.140; Safedî, XI, s.153; Kalkaşandî, IV, s. 307; İbn Haldûn, V,s.619; Devletşâh, s.145-146; M.Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, (Çev. Tansu Say), Tercüman 100 Temel Eser, b.y.t.y, s. 112. Kaynaklar, Celâleddin Harzemşah'ın bu savaştaki azmi ile Çingiz Han'ın takdirini kazandığı ve onun için "Böyle bir adamın babası olmak ne şereflidir" dediğini kaydederler.

¹⁵⁸ Kirmân "کرمان",İran'ın orta bölgesindeki Deştülül çölünün güneybatısını çevreleyen dağlık kesimde yer alan bir şehirdir. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.247-248; Kalkaşandî, IV, s.349-351

¹⁵⁹ Errân-Arrân'ın "آران", Kür ve Aras nehirleri arasında yer almakta olup, Şirvan'ın güneyi ile Urmîniye ve Azerbaycan kuzey kesiminde, Mugan'ın kuzey batı hududunda bulunmaktadır. Bkz: *Hudûdu'l-Alem*, s. 67, 77, 142, 156; Dîmaşkî, s.189, 265; Yakut el-Hamavî, I, s.136; Mesudî, *Muruc*, I, s.5, V, s.231, VI, s.225, VII, s.123, 125; Zekeriyâ Kâzvinî, s.493; G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, s. 176-179; A. Zeki Velidi Togan, "Arân", *İA*, I, s.596-598.

¹⁶⁰ Nesevî/Mînuvî, s.142-148; Nesevî/Houdas, s.167-185; Nesevî/Asım, s. 66-70; Nesevî/Hamdî, s.187-196;İbnü'l-Esîr, X, s.443-445; Türkçe terc., XII, s.385-394; İbnü'l-Vasıl, IV, s.149-155; Cüveynî/Öztürk, II, s.128; İbnü'l-Cezerî, s.119-121; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.28,34-35; Orbélian, s.225; Mhithar, s.106; Zehebî/Tedmurî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.5, 9-10; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 127,129;Yafî'î, IV, s.38-39; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.229,231; İbnü'l-Verdî, II, s.141; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.225; İbn Haldûn, V,s.620-621; Devletşâh, s.146; P. M. Sykes, *History of Persia*, II, London 1915, s.164-165.

¹⁶¹ Bu süreç hakkında bkz: Ahmet Toksoy, "Celal ed-Din Harezşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri" *EEFD*, XIX, S.1, 2007,s. 137-150

¹⁶² Nesevî/Mînuvî, s.149-159; Nesevî/Houdas, s.185-204; Nesevî /Asım, s. 70-76; Nesevî/Hamdî, s.196-212; İbnü'l-Esîr, X, s.449-450,460-462; Türkçe terc., XII, s. 394-396,412-415; Cüveynî/Öztürk, s.354-356; K'art'lis C'xovreba, I, s.356 vd; Vardan, s.223-224; Orbalian, s.225-226; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 8; Yafî'î, IV, s.40,43; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.231; İbnü'l-Verdî, II, s.144; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.225,234-235; d'Ohsson, I, s.255-259

Sabir, Laz ve Kıpçaklarla takviye edilmiş 40.000 kişilik bir Gürcü ordusunu Betak gölü civarında kesin bir hezimete uğrattı.¹⁶³ Aynı yılda yaptıkları taşkınlıklar nedeniyle İsmaililer¹⁶⁴ üzerine başarılı bir sefer düzenledi.¹⁶⁵

Filhakika Celâleddin Harzemşah'ın kazandığı bu başarılar İslam dünyasında sevinçle karşılanıyor, Gürcüler ve Moğollarla mücadelesiyle Müslümanların nezdinde bir kahraman olarak karşılanıyordu. Bunun yanında Moğollarla yaptığı mücadelelerde asker ihtiyacını karşılamak için Abbasi halifeliğinde asker takviyesi istedi. Bu istek Nâsır-Lidinillah tarafından reddedilince Celâleddin Harzemşah, Abbasi Halifeliği üzerine yürüdü. Savunma amaçlı gönderilen Erbil birliklerini de hezimete uğratmasının yanında Bağdad yakınlarına kadar da devam eden bir istila hareketinde bulundu.¹⁶⁶

Moğollar ise hasımları olan Celâleddin Harzemşah'ı takip ediyor, yer yer sıkıştırıyorlarsa da netice alamıyorlardı¹⁶⁷. Bu kovalamaca Anadolu hudutlarına dayanınca, Moğolların nazarını el-Cezire hudutlarına çekmesi neden teşkil etti.¹⁶⁸ Bu

¹⁶³ Nesevî/Mînuvî, s.223–225; Nesevî/Houdas, s.292–296; Nesevî /Asım, s. 111–113; Nesevî/Hamdî, s.291–293; Cüveynî/Öztürk, s.362 vd; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.28–29; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 19; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.136; K'art'lis C'xovreba, I, s.356–357; Taneri, age, s. 47–51.

¹⁶⁴ İsmaililer (Arapça-Farsça “إسماعيلية” Kalkaşandî, IV, s.309; Ermenice “Melahidé-Մուհամմադյան”, Kiragos/Dulaurier, s.206) Şianın müfrit bir koludur. Cafer el-Sadık'ın 765'te ölmesi ile yerine oğlu İsmail'in geçmesi gerekirken küçük oğlu Musa'nın geçmesi sonucu Şiiler arasında büyük bir ihtilaf çıkmıştır. İşte bu ihtilaf neticesinde İsmailin'in yakın arkadaşlarından Ebu'l-Hattab bir öğreti hazırlamış ve öğreti daha sonra yaygınlaşmıştır. Fırkanın çıkışından yaklaşık bir buçuk asır boyunca propagandalarını gizli tutarak Güney Irak, Basra Körfezi ve İran bölgesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Fakat bunların açık tarihi 1090 yılında Hasan Sabbah'ın Alamut'u (bkz: not 580) ele geçirmesiyle başlar. Bunun yanında İran'da yaşayan ve Şebenkaraların bir kolu olan İsmaililer fırkası ile (İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, Neşr. G.Le Strange-R.A.Nicholson, London 1921, s.164–165) karıştırılmamalıdır. Bunun yanında İsmaililer hakkında geniş bilgi için bkz: Osman Abdu'l-Hamid Aşrî, *İsmailiyyun fi Bilâdu's-Şâm ala Asru'l-Hurûbu'l-Salibiye*, Kahire 1982–1983, ilgili yerler; M. G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, The Hague 1955, ilgili yerler; Bernard Lewis, *Haşîşiler*, İstanbul 2005, ilgili yerler; a.mlf, “İsmaililer”, *İA*, V/II, s. 1120–1124

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.415; Türkçe terc., XII, s.432; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.22; K'art'lis C'xovreba, I, s.356–358; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.241.

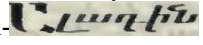
¹⁶⁶ Cüveynî/Öztürk, II, s.124; İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.458; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.34; Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 130; Yafi'i, IV, s. 23–24,40; Ebu'l-Fidâ, II, s.231; İbnü'l-İmâd, VII, s.171; Sykes, age, II, s.165.

¹⁶⁷ Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.20–21; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 135,138; Devletşâh, s.146.

¹⁶⁸ Herbert Jansky, “Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1955, s. 120–121.

sırada Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad¹⁶⁹ uzun bir süreden beri muhtemel bir Moğol istilasına karşı, bir nevi Doğu Anadolu bölgesinde bir ileri savunma hattı oluşturuyordu. Bu nedenle Artuklulardan sırasıyla Kahta¹⁷⁰, Çemizkezek¹⁷¹ ve Erzincan'ı¹⁷² alıp askeri mühimmat yığıldığı gibi halihazırda elinde bulunan Sivas¹⁷³ ve Kayseri¹⁷⁴ kalelerini tahkim yoluna gitmiştir.¹⁷⁵

Celâleddin Harzemşah'ın Moğollar önünde kaçıp, Anadolu hudutlarına kadar gelmesi üzerine, Alâeddin Keykubad kendisi ile temasa geçerek iyi ilişkilerde bulundu. Düşmanlarına karşı giriştikleri fetih politikalarında birbirlerine destek veriyorlardı. Hatta bir dönem Eyyûbilere karşı ittifak yapmaya bile kara vermişlerdi. Bunların yanında Celâleddin Harzemşah Moğollarla savaşlarında ihtiyacı olan asker ve mühimmatı Alâeddin Keykubad'ın nezdinde karşılayacağı gibi, Celâleddin Harzemşah da Moğollarla Anadolu arasında bir nevi set görevi görüyordu. Bu

¹⁶⁹ 1220–1237 yılları arasında Anadolu Selçuklu sultanlığı yapmıştır. Ermeni kaynaklarında “Alaeddin- (Kiragos/Dulaurier, s.207),” şeklinde geçer. Hayatı hakkında bkz: E.Uyumaz, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Ankara 2003, ilgili yerler; Osman Turan, “Keykubad I”, *İA*, VI, 653–655; Cl. Cahen, “Kay-kubâd”, *EP*, IV, 817–818

¹⁷⁰ Kâhta “القحطة”, bugün Adıyaman iline bağlı bir ilçe olup, dağlık bir alanda yer alır. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.290; Kalkaşandî, IV, s.120

¹⁷¹ Kaynaklarda ismi Çemişkâ “جمشقا” (İdrisî, II, s.813–814), Şemişkâzâd “شمشكازاد”, (Yakut el-Hamavî, II, s.222) geçen bu yer bu gün Çemizgezek ismi ile zikredilmekte olup Tunceli'ye bir ilçe halinde bağlıdır.

¹⁷² Erzincân “أرزنجان”, Fırat (Karasu) nehrinin yukarı havzasında, Erzincan Ovasının ortasında yer alır. Şehir kuzeyde Esense (Keşiş) Dağı, kuzeydoğuda Kop Dağı, doğuda Karasu-Aras Dağlarının batı uzantıları, güneyde Munzur ve Mercan Dağları, batıda Kızıldağ ve Dumanlıdağ ile çevrilidir. Bkz: ed-Dımaşkî, s.228; Yakut el-Hamavî, I, s.150; Ebü'l-Fidâ, *Takvimul-Büldân*, s. 392–393; Zekeriyâ Kâzvinî, s.493–494; Müstevfi/Le Strange, *Nüzhetu'l-Kulub*, s. 110; Tanır Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi*, I-II, Erzincan 1985–1987, ilgili yerler; Besim Darkot “Erzincan”, *İA*, IV, s. 338–340

¹⁷³ Sivas “سيواس”, günümüzde Doğu Anadolu bölgesinde yer almakta olup Antik ve Ortaçağ boyunca Anadolu'ya giriş güzergâhında yer aldığından stratejik önemi daima korumuştur. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.537–538; Osman Turan, “Selçuklular Devrinde Sivas Şehri”, *AÜDTACFD*, IX, S.4, Ankara 1951, s. 447–457

¹⁷⁴ Kayseri “قيصريّة”, Erciyes dağının kuzey eteklerinde kurulmuştur. Doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yolları üzerinde yer aldığından tüm çağlar boyunca büyük bir gelişme göstermiştir. İsmi antik dönemde “Mazaka”, Roma zamanında “Caesarea”, Selçuklular döneminde ise “Kaysâriye”, “Kayseriye”, Cumhuriyet döneminde ise bu günkü şekliyle “Kayseri” biçiminde yazılmıştır. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.553–554; Besim Darkot, “Kayseri”, *İA*, VI, 484–491

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.423; Türkçe terc., XII, s.458–459; İbn Nazif/Dudu, s. 130–131; İbnü'l-Vâsıl, IV, s.202–203; İbni Bîbî, I, s.292–305; İbni Bîbî-*Muhtasar*, s. 91–94.

nedenle vaziyet, Alâeddin Keykubad'ın uzun bir süredir engel olmaya çalıştığı Moğol istilası karşısında menfi bir durum arz etmekteydi.¹⁷⁶

İki hükümdar arasında bir süre karşılıklı iyi niyet mektupları gelip gittiye de¹⁷⁷ Celâleddin Harzemşah'ın Eyyûbilere bağlı Ahlat'ı¹⁷⁸ kanlı kuşatma sonrasında ele geçirmesi bütün dostane ilişkilerin seyrini altüst etti.¹⁷⁹ Şehrin düşmesi üzerine Alâeddin Keykubad, Eyyûbiler yanına alıp Celâleddin Harzemşah'a karşı cephe olarak el-Meliku'l-Eşref Musa ile ittifak yoluna gitti. Alâeddin Keykubad'ın çabaları sonucu hazırlanan müttefik ordu¹⁸⁰, Celâleddin Harzemşah'ı Yassıçemen¹⁸¹ bölgesinde büyük bir bozguna uğrattı (25–28 Ramazan 627/7–10 Ağustos 1230).¹⁸²

¹⁷⁶ Bu konu hakkında bkz: Refik Turan “I.Alâeddin Keykubad'ın Doğu Anadolu Siyaseti”, *SÜSAMSD*, S. 3, Konya 1988, s.79–87; İlhan Erdem, “ XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadelesi”, *TA*, XIX, S. 30, Ankara 1997, s.359–378

¹⁷⁷ Bu mektupların bir kısmı merhum Prof. Dr. Osman Turan tarafından neşredilmiştir. Bkz: O.Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988, s.82–101.

¹⁷⁸ Ortaçağ coğrafya eserlerinde söz konusu şehrin ismi Hılât “خلط” veya Ahlât “أخلط” şeklinde geçer. Antik çağlardan beri varlığını devam ettirmekte olup, Van gölünün kuzeybatı kıyısında kurulmuştur. Bkz: İbn Fâkih, s.287 vd; Mesudî, *Tenbih*, s.98 vd; İbn Hurdâzbih, s. 122 vd; ed-Dımaşkı, s.93; Yakut el-Hamavî, II, s.380–381; Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s.42 vd; Zekeriyâ Kâzvinî, s.524

¹⁷⁹ Nesevî/Houdas, s.302-340 ; Nesevî /Asım, s. 115-130; Nesevî/Hamdî, s.297-328; İbn Nazif/Gryaznevitch, vr.193a-198b; İbn Nazif/Dudu, s. 186-202; Cüveynî/Öztürk, II, s.143-144; İbnü'l-Esîr, X, s.484-485; Türkçe terc., XII, s.450-452; İbnü'l-Adîm, s. 477; Ebu'l-Şâme, s.159; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.436-437; İbnü'l-Vâsıl, IV, s.294-295; Ebu'l-Farac, II, s.527; a.mlf, *Tarih-i Muhtasarü'l-Duvel*, s.245; İbn Sibât, I, s.298; Samuel d'Ani, s.460; İbnü'l-Hallikân, V, s.332; Yafî'î, IV, s.52; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.29-30; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s. 245; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.145; İbnü'l-Verdî, II, s.150; Zehabî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 34-35; a.mlf, *Divelü'l-İslam*, II, s. 139; İbnü'l-Kesir, XIII, s.256; Makrizî, I, s.236; İbnü'l-İmâd, VII, s.216; İbn Haldûn, V, s.420; Tagrıbirdî, VI, s.270-271. Karşılaştırmak için bkz: Turan, *Türkiye*, s. 384-389; Şeşen, *Salahaddin'den*, s.116-119. Bunun yanında Ahlat şehri ve Celâleddin Harzemşah'ın Ahlat siyaseti hakkında bir mülâhaza için bkz: Faruk Sümer, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Belleten*, L, S. 197, (Ağustos 1986), s. 447–493; Hasan Geyikoğlu, “Harezmşah Celaledin Mengüberti ve Ahlat”, *AÜGSED*, S.6, Erzurum 2000, s. 29- 33

¹⁸⁰ Savaşa iştirak eden orduların sayısını kaynaklar farklı gösterir. Nitekim İbnü'l-Esîr-makul kabul edebileceğimiz bir şekilde-Eyyûbî ordusunu 15.000, Selçuklu ordusunu da 20.000 olarak verir (İbnü'l-Esîr, X, s.482-483; Türkçe terc., XII, s.454). İbnü'l-Vâsıl ise Selçuklu ordusunun sayısı konusunda İbnü'l-Esîr ile hemfikirken Eyyûbî ordusunu sadece 5.000 süvari olarak vermekle yetinir (İbnü'l-Vâsıl, IV, s.298). İbn Nazif ve Ebu'l-Farac ise Selçuklu hükümdarının 15.000 kişilik bir orduyu Erzincan'a, 10.000 kişilik bir başka orduyu ise Malatya'ya gönderdiği konusunda bir kaydı vermeyi tercih ederler (İbn Nazif/Gryaznevitch, vr.199a; İbn Nazif/Dudu, s. 196; Ebu'l-Farac, II, s.527). Şayet mezkûr kaynakların verdiği bilgileri doğru kabul edersek müttefik ordusunun sayısını 30.000 ile 35.000 arasında olduğu konusunda bir tahminde bulunabiliriz. Bunun yanında Harzemşah ordusunun sayısı konusunda ise İbni Bîbî'nin mübalağalı bir şekilde verdiği 100.000 rakamını bir kenara bırakığımızda (İbni Bîbî, I, s.) başta Nesevî olmak üzere-ki bunun vereceği rakam hayati önem taşıyacaktı-diğer muasır kaynaklar suskun kalır. Sadece Ebu'l-Farac ve muahhar kaynaklardan Ahmed b. Mahmud'ta geçen bir kayıta Celâleddin Harzemşah'ın komutasında 40.000 kişilik bir ordunun olduğunu söylemelerine rağmen (Ebu'l-Farac, II, s.528; Ahmed b. Mahmud, II, s.151), Moğollar önünde bile önemli başarılar elde eden Harzemşah ordusunun, müttefik Selçuklu ve Eyyubi

Celâleddin Harzemşah savaştan sağ kurtulduysa da ordusunun imhasına mani olamadı.¹⁸³ el-Meliku'l-Eşref ise muzaffer bir şekilde Ahlat'a girdi ve şehri tekrar geri aldı. Harzemşah hükümdarı ise yenilgiye uğradıktan sonra perişan bir halde Hoy şehrine çekildi ve barış yapmak için el-Meliku'l-Eşref'e elçiler gönderdi. Nihayetinde elçiler vasıtasıyla herkesin elinde bulundurduğu toprakların mülkünde kalması koşulu ile bir antlaşma imzalandı. Bunun yanında da birbirlerine sadık kalacaklarına dair de yemin ettiler. Antlaşma imzalandıktan sonra el-Meliku'l-Eşref, Sincâr¹⁸⁴ üzerinden Dımaşk'a¹⁸⁵ döndü.¹⁸⁶

ordusu önünde kısa bir sürede dağılması, ordunun sayısının azami 20.000 civarında olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Ayrıca İbnü'l-Esîr, el-Hakkariyye Kürtlerinden cesaretiyle meşhur İzzeddin Ömer b. Ali adında bir komutanın Halep ordusunun başında olduğu halde Selçuklu ordusunun bünyesinde savaştığını kaydeder (İbnü'l-Esîr, X, s.486; Türkçe terc., XII, s.454).

¹⁸¹ Kaynaklarda Yâsî-Çimen "ياسى چمن" (Aksarayî/Turan, s.33; Zekeriyâ Kâzvinî, s.568; Tihranî, s.94, 390), Yâsî-Cimân "ياسى جمان" (Nesevî/Mînuvî, s. 221 vd) "ياسى حمار" Bâsî-Himâr (İbnü'l-Esîr, X, s.486; Türkçe terc., XII, s.454) şeklinde yazılan söz konusu mevki bu günkü Erzincan ile Ahlat arasında, Urum Sarayı'nın batısında yer almaktadır. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.568

¹⁸² Nesevî/Houdas, s.342-347; Nesevî/Asım, s.131-132; Nesevî/Hamdî, s.329-332; İbn Nazif/Gryaznevitch, vr.199a-202b; İbn Nazif/Dudu, s. 196–210; İbni Bîbî, I, s.388-410; İbni Bîbî - Muhtasar, s. 124-129; İbnü'l-Esîr, X, s.486-487; Türkçe terc., XII, s. 453-454; Cüveynî/Öztürk, II,s.143-149; İbnü'l-Adîm, s. 477-478; Ebu'l-Şâme, s.159; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.437-438; İbnü'l-Vâsıl, IV, s. 298; İbnü'l-Amîd, s.17; Ebu'l-Farac, II, s.527-529; Samuel d'Ani, s.460; İbnü'l-Hallikân, V, s.332; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.30-31; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.245-247; İbnü'l-Verdî, II, s.150; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s. 36,38-41; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 139; Yafî'i, IV, s.52; İbnü'l-Kesir, XIII, s.256-257; İbnü'l-İmâd,VII, s.216; İbn Haldûn, V,s.420-421; Tagrîbirdî,VI, s.271; Aksarayî/Turan,s.33; Aksarayî/Öztürk,s. 25; Devletşâh, s.147; Ahmed Eflâkî,I, s. 49-52; Ahmed b. Mahmud, II,s.151-152. Ayrıca bkz: H.L.Gottschalk, "Der Bericht des İbn Nazif al-Hamawi über die Schlacht von Jasyceimen (25-28 Ramadan/ 7-10 August 1230)", *WZKM*, Vien 1960, S.56, s.55-69; Turan, *Türkiye*,s. 390-395; Taneri, *age*,s.72; Şeşen, *Salahaddin'den*,s.121-126; Uyumaz, *age*, s.47-64; Kaya, *age*,s.207-215; Hasan Geyikoğlu, "Harezşahlar ve Doğu Anadolu", *Türkler*, c.IV, Ankara 2002, s. 917–925; Ali Muhammed Ali el-Hamidî, *Biladü Şam fi Kablü'l-Gazvü'l-Moğoliye*, Mekke 1985-1986, s.357-361

¹⁸³ Yakınoğlu'daki Harzemşah varlığı için bkz: Abid b.Abdur'rezak b.Abdullah el-Arabî, *Alakatü'l-Devleti Harzemiye fi Biladü's-Şam*, Suudi Emme el-Kurî Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Mekke 1996, ilgili yerler; Mustafa Kılıç, "Celaleddin Harizmşah'tan Sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler", *CÜİFD*, c.V, S.2, Sivas 2001,s.415–427; Hasan Geyikoğlu, "Harezmlilerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *TK*, S. 373, Mayıs 1994, s.275- 285; a.mlf, "Anadolu'da Kalan Harezmliler (Horzumular)", *TK*, S. 410, Haziran 1997, s. 371- 380.

¹⁸⁴ Sincâr "سنجار", el-Cezire sınırları içerisinde Musul şehrine yakın bir yerde, Dicle nehri ile Habur şehri arasında bulunmaktadı. Yakut el-Hamavî, III, s.262–263; Canard, *age.*, I, s.75-76.

¹⁸⁵ Dımaşk "دمشق", Bu gün Şam ismi ile anılan, Suriye sınırları içinde bulunup söz konusu devletin de başkenti konumundadır. Tarih boyunca Orta Doğu'nun en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Yakut el-Hamavî, II, s.463–470; Zekeriyâ Kâzvinî, s.189–192; Kalkaşandî, IV, s.108–109; Linda Şilşer, *Dımaşk*, (Arap. Terc. Emru el-Felah-Dina el-Felah), Dımaşk 1998, ilgili yerler.

¹⁸⁶ Nesevî/Mînuvî, s.223-225;Nesevî/Houdas, s.347-349; Nesevî/Asım, s.132-133; Nesevî/Hamdî, s.333-335; İbnü'l-Esîr, X, s.486; Türkçe terc., XII, s.455; İbnü'l-Adîm, s.473.

İbnü'l-Esîr'in kaydettiğine göre İsmaililer, Moğollara Celâleddin Harzemşah'ın yenilgiye uğradığını, içine düştüğü zaafı anlatarak, el-Cezire toprakları üzerine sefer düzenlemeye teşvik etmişlerdi.¹⁸⁷ İsmaililer'den gelen mektup, Moğolların eline geçer geçmez harekete geçerek Rey ve Hemedân üzerine yürüyüp civar bölgeleri de tahrip ettiler. Kaynakların dehşet içinde kaydettikleri gibi Moğollar, bilahare Azerbâycan istikametinde yollarına devam ederek önlerine gelen her şeyi yakıp yıktılar; civarda yaşayan ahalinin mallarını yağmalayıp esir ettikleri herkesi öldürmüşlerdir. Kısa bir süre sonra da Meraga'yı cebren ele geçirmişlerdir. Celâleddin Harzemşah ise her hangi bir mukavemet gösteremediği gibi çok güvendiği veziri de kalabalık bir kitle ile yanından ayrılması üzerine Moğollar karşısında büsbütün nazik bir duruma düştü.¹⁸⁸

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, X, s.490; Türkçe terc., XII, s.458. Bunun yanında bkz: Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s. 42-43; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.258; İbn Haldûn, V,s.621.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, X, s.490-491; Türkçe terc., XII, s.459-460; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.259; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.43.

2. DİYAR-I BEKR BÖLGESİ'NDE İLK MOĞOL AKINLARI

2.1. Moğolların Diyâr-ı Bekr Bölgesine Girişleri

Moğollar, 1231 tarihinde Celâleddin Harzemşah'ı takip amaçlı Kürdistân¹, Azerbâycan, Ermenistan ve Gürcistan'da bir hayli mevkiyi yakıp yıktıktan sonra

¹ Kürdîstân “کردستان”, XII. asırdan itibaren (Muhammed el-Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, Neşr. E. G. Browne, II, Leyden 1903, s.395) Irak'-ı Arap, Irak-ı Acem ile Huzistan, Diyar-ı Bekr ve Azerbaycan'la çevrili alana verilen addır. Burada yoğun bir Kürt nüfusu bulunduğu Kürtlerin bölgesi anlamına gelen Kürdistan adı verilmiştir. Önemli şehirleri Alani, Alistar, Huftilan, Derbend, Dizbil, Dinever, Sultanabad-ı Cemcemal, Şehrizar, Kirmanşah, Kangüvar, Meydeşt, Hersin ve Vatsan'dır (Bkz: Mustevfi/Le Strange, s.102–105; Le strange, *Mesopotamia and Persia*, s.55–58).

Bu tarihten önceki dönem için Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın çoğunluğunu İran bölgesinde mülhakatındadır. Kürtler hakkında en eski bilgileri veren Mesudî, kökenleri hakkında bir takım tespitlerde bulunur ki ilmen bunları kabul etmek imkânsızdır. Bunun yanında Dinever ve Hemadân'daki Mahey bölgesinde Şuhcanların, Azerbaycân'daki Kenkever bölgesinde Macurdanların, Hazbani, Şurat, Cibal bölgesinde Şadencân, Lurrî, Madencân, Mezdane-kân, Barisan, Celalili, Cabarki, Cavani ve Mustekânların, Şam bölgesinde Debabil ve diğer aşiretlerin yaşadıklarını söyler. Ayrıca dikkate şayan bir kayıta daha bulunarak Musul ve Cudi civarlarında Hıristiyan olan Curkanların yaşadıklarını kaydederek, Kürtlerin Yakubi mezhebinden olanların yanında Harici fırkasına tabi olanlarında olduğunu söyler (III, s.249–254). Bunun yanında müellifimiz aynı eserinde Kürtler hakkında dağınık ama önemli bilgiler verir (Mesudî, *Murucu'z-Zeheb*, II, s. 222–223; III, s.239, 246, 387; V, s.231, 287; VI, s.223; VII, s.307; VIII, s.90, 375).

İbn Hurdazbih, Mesudî'nin söylediklerinin bir kısmını doğrulayacak şekilde İran bölgesinde Kürtlerin yaşadığı bölgeye Zemmûm “زوم” denildiğini ve söz konusu bölgenin Hasan b. Cîluyye (Bâzencân), Erdâ b. Cânâh, Kasım b. Şehraberâz (Kuveri-yân) ve Hasan b. Salih (Sûrân) gibi kısımlardan oluştuğunu söyler (İbn Hurdazbih, s.47). Muahhar kaynaklardan İbn Haldûn da söz konusu bölge için İbn Hurdazbih'in Zimmûm tabirine benzeyen el-Rumûm “الرموم” kelimesini kullanır (İbn Haldûn, I, 67). İbn Belhî ise İbn Hurdazbih doğrulayacak şekilde bu kaydı biraz daha tafsil eder ve söz konusu bölgede yaşayan Kürtlerin beş gruba ayrıldığını ve her bir topluluğun yüz bin çadır olduğunu dile getirir. Söz konusu grupların isimlerini ise Rem-i Cilaveyn, Rem-i ez-Zeyyan, Rem-i el-Levalhân, Rem-i Karyan, Rem-i Bazencan olduğunu ve Fars (İran) ordusunun tüm kudretini bu Kürtlerden aldığı kaydederek (İbn Belhî, s.168). Bir diğer coğrafyacımız İbn Havkal ise tıpkı İbn İbn Hurdazbih gibi Fars'taki Remum bölgesinin Kürtler'e ait olduğunu ve buranın Rem-i Cileveye (Remicân), Rem-i Mâzencân (Rem-i Şehriyâr), Rem-i Eldivan (Hüseyn b. Salih), Rem-i el-Levâlicân (Ahmed b.el-Leys), Rem-i el-Kâryân gibi kısımlardan müteşekkil olduğunu ve ayrıca burada Kürtlerin el-Kirmâniyye, el-Râmâniyye, el-Bakiliyye, el-Bundâmehziyye, el-Sebâhiyye, el-İshâkiyye, el-Ederkâniyye, el-Seherkiyye, el-Temâdheniyye, el-Zebâdiyye, el-Şehreviyye, el-Bundâkiyye, el-Heseviyye, el-Zenciyye, el-Seferiyye, el-Şehyâriyye, el-Meherkiyye, el-Mübârekiyye, el-Estamheziyye, el-Şâhûniyye, el-Feratiyye, el-Selmûniyye, el-Seyriyye, el-Ezâdedhetiyye, el-Berâzedhetiyye, el-Muttelebiyye, el-Memâliyye, el-Şâhekâniyye, el-Celiliyye ismindeki aşiretler müteşekkil beşyüzbin hane olduklarını söyler (s. 185–187). Bunun yanında Ceziretü'l-Arab mülhakatında yer alan Musul ve çevresini anlatırken bölgede yoğun bir Kürt nüfusundan bahsederek Hakkâriyye, Celiliyye, Hamidiyye ve Lâveyye adında dört büyük Kürt kabilenin yaşadığını ve Kürtlerin burada birçok hane tuttıklarını belirtir. Hatta ilginç bir kayıta daha bulunarak Musul şehrinin içinde bir Kürt Çarşısı “سوق اكراد” bulunduğunu kaydederek. Ayrıca kitabın çeşitli kısımlarında Kürtlerin yaşadıkları yerler hakkında kısa da olsa önemli kayıtlarda bulunur (İbn Havkal/Goeje, s.144,

145, 216,239-240, 245, 248). Yine Ortaçağ coğrafyacılarından Yakubî, Kürtlerin yoğun bir şekilde yaşadığı yerlerden birisi olarak da İsfahan'a bağlı Fehmen, Beran, Mirabin ve Kamidan kasabalarını ve Hulvan'ı gösterir (Yakubî/Goeje, s.46, 51). Nitekim ilk dönem İslam tarihçilerinin kaydettiği bilgiler (Belazurî, s.444 vd; Halife b. Hayyat, s.288) ve İbn Ali el-Hüseynî'nin verdiği bir kayıt da Yakubî'nin mezkur bilgisini destekler mahiyettedir (İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye*, Çev. Netaci Lugal, Ankara 1999, s.24).

Ortaçağ'ın en büyük coğrafyacılarından biri olarak kabul edilen Yakut el-Hamavî'de dağınık ama önemli kayıtlar bulunmaktadır. Müellif Azerbaycan bölgesini anlatırken burada el-Belâscân, Seblân, Meyânürdân, Şeyz ve Zefen'de Kürt varlığından bahseder (I, s.129). Bunun dışında Zozan'a bağlı Beşir'de (I,s.429) Belûs adında Fars ve Kırmân arasındaki bir Kürt dağında (I, s.491-492), Hemadân'a bağlı Cûzkân'da (II, s.184), Deşt isminde İsfahan'a bağlı bir köyde (II, s.456), Huzistan bölgesine bağlı Duru'l-Rasî'de (II, s.481-482), Fars bölgesinde yer alan Dikdân adında bir yerdeki Remu'l-Kâryân'da (II, s.543-544), Ermenistan ve Ahlat ile Diyar-ı Bekr ve Musul arasında kalan Zozân bölgesinde (III, s.158), Hemadân ile Huzistân arasındaki Sermâc kalesinde (III, s.215), Hemadân'a nağlı Sîser'de (III, s.297), Nihavend yakınlarındaki Silmâh kalesinde (III, s.337), Hemedan ile Erbil arasında yer alan Şehrüzûr bölgesinin tümünde (III, s.375-376), Erzen'e bağlı 'Alûs'ta (IV, s.147), Fars (İran) bölgesinde (IV, s.226-227), Hemedân'a yakın Ferhân'da (IV, s.258), Ceziretu'l-İbn Ömer (Cizre) bağlı Fenek Kalesi'nde (IV, s.278), Kufs'ta (IV, s.380), İsfahân ile Hûzistân arasında yer alan Lur'da (V, s.16) yaşadıklarını söyler. Bunun yanında Yakut el-Hamavî verdiği bu dağınık kayıtların dışında tıpkı İbn Hurdazbih'in verdiği ve Fars bölgesinde beş kısma ayırdığı Remûm adında Kürtlerin yaşadığı bir mahalden bahseder. Söz konusu bölgeler içinde Rem el-Hasan Cileveye (Rem Bâzencân), Rem Erdam b. Cevânâ, Rem Kâsım b.Şehriyâr (el-Kûryân), Rem el-Hasan b. Sâlih (Rem el-Sûrân), Rem el-Ekrad, Rem Ahmed b. Sâlih (Zizân), Rem Cileveye (Zenîcân), Rem Ceyl, Rem Zeyhân Ahmed b. el-Leys, Rem Kâyrân olduğunu kaydeder (III, s.71).

Bir diğer müellifimiz olan Dîneverî de eserinde antik döneme dair verdiği bilgilerde Fars bölgesindeki Kürt varlığını destekleyen bir takım kayıtlar verir (Dîneverî, s. 7, 33 vd). Gazneliler devri tarihçilerinden Utbî de eserinde aynı bölgedeki Kürt varlığı ile ilgili dağınık ama önemli bilgiler verir (Utbî, s.254,298-299,301,424). Bir diğer tarihçimiz olan İbn İsfendiyâr, Taberistan bölgesini anlattığı eserinde de bölgedeki Kürt varlığından sık sık bahseder (İbn İsfendiyâr, s.182,226,228-229). Bunun yanında Dimaşkî de yine bu konuya değinir ve Musul civarında yoğun bir Kürt varlığından bahseder (Dimaşkî, s.190). İbni Bîbî ve İbn Haldûn, Horasan bölgesi hakkında bir kayıt verirken burada Farsça Kürt Dağları anlamına gelen Kurd-Kûh “کردکوه” isminde bir yerden bahsederler ki şüphesiz burası Arap kaynaklarının bahsettiği Cebelü'l-Ekrâd ile aynı yerdir (İbni Bîbî/Houdsma-*Muhtasar*, s.205; İbn Haldûn, IV, s.113, V, s.155). Ebu'l-Fida da Musul bölgesini anlatırken burada yaşayan Kürtlerin varlığını zikreder. Ayrıca söz konusu müellif Huzistan ve Kirman bölgelerini ele alırken söz konusu yerde yoğun bir Kürt nüfusunun olduğu ve Kirman ile Fars arasındaki bölgeye Cebelü'l-Ekrâd “جبل اللاتراد” denildiğini belirtir. Ebu'l-Fida, Kürtler hakkında dağınık verdiği bu bilgilerden sonra Kürdistan bölgesinin batı kısmına karşılık gelen alana “Biladu'l-Cebel-بلادالجبيل” adı altında bir başlık atarak sözkonusu bölgeyi uzun uzun anlatır ve önemli şehirleri olarak da Erbil, Şehrizûr, Kasr-ı Şîrîn, Samîre, Karmîsîn (Kırmanşâh), Dînur, Sîrvân, Mâsbezân, Kasr-ı Sûs, Sehrverd, Esdâbâz, Zencân, Nihâven, Hemedân, Bervecerd, Ebher, Sâve, Kazvîn, Âv, Cerbâzkân, Kum, Eltâlkân, Kâşân, Cebel-i Dinbâvend, Rey, Esbahân (İsfahan), Gurc Ebi Dulef, Erdistan ve H'ar'i gösterir (Ebu'l-Fida, *Takvimu'l-Büldan*, s.274, 313, 335, 408-424). Reşîdu'd-dîn, el-Yûsufî ve İbn Haldûn da tıpkı Ebu'l-Fida'da olduğu gibi sözkonusu bölgeyi Cebelü'l-Ekrâd olarak tesmiye ederler (Reşîdu'd-dîn/Seyyad, s.155; İbn Yahya el-Yûsufî, *Nuzhetu'n-Nâzir fî Siretu'l-Meliku'n-Nâsir*, Tah. Ahmed Hatit, Beyrut 1986, s.374; İbn Haldûn, I, s.67, IV, s.379).

Cebelü'l-Ekrâd hakkında ise en geniş bilgiyi Kalkaşandî verir. Bunun yanında aynı müellif Kürdistan bölgesinin ismini zikretmeden söz konusu bölgeyi Biladu'l-Cebel “بلادالجبيل” olarak dördüncü iklim kuşağında gösterir. Kürtlerin burada yaşadıkları yerlerin sayısının da yirmi yer olduğunu bildirerek buraların Diyâveşt, Derântek (?), Dânterek ve Nihâvend ile Şehrüzur'un yakınındaki yerler, Becâber, Şehrüzur'un nahiyeleri, Şehrüzur ile Azerbaycan arasındaki yerler, Biskâd, Kerkâr, Derbend-i Karâyer, Kerhîn ve Dakuku'n-Nâke, Erbil, Mâzencân, Şeğlâbâd ile Huftiyân, Mâzkir ve Ristâk, Cûlmerk, Merguvân, Kevârdât, Dinâr, İmadiye ile Harun Kalesi, Kameraniye ve Kehf Davud olduğunu söyler. Kürtlerin dağınık olarak yaşadıkları yerleri de yirmi beş olduğunu kaydederek isimleri olarak da Bercû, Belhîse, Keremlîs, Endeşt, Herdekîl, Sekrâk, Kablîs, Cermûk, Şenkûs,

Anadolu'nun doğu kısmına bir askeri sefer düzenlemişlerdir. Bu sefer her ne kadar yağma amaçlı olsa da Anadolu ve el-Cezire hudutlarında iyice hissedilen Moğol İstilasının ilk fiili merhalesi olmuştur.

Behermân, Hisn-ı Arrân, Sûnc, Ekerîsâ, Yezârkerd, el-Zâb, el-Zeytiye, el-Derbendâtü'l-'Irâbliye, Kalağatü'l-Cebeleyn, Seydkân, Sahib-i Râmâdan, Şağbâniyye, Nemeriyeye, Hamidiye ve Kezelik olarak verir (Kalkaşandî, IV, s.373–379). Diğer bir coğrafyacılarımızdan olan Ebubekir Zâhirî de İran bölgesini anlatırken Kürtlerin yaşadığı bölgeye ait bir başlık açar ve Kürtlerin yaşadığı bölge için Biladu'l-Kûrd “بلاد الكورد” tabirini kullanarak yaşadıkları şehirlerden biri olarak Cacil “جاجل” ve kasabaları ile Deylem'i gösterir (Ebubekir Zâhirî, s.65,67, 133). İbn Fâkih de aynı tabiri kullanarak Kürtlerin yaşadığı yerler için “Biladu'l-Ekrad” ismini zikreder. Bunun yanında İbn Hurdazbih'e dayanarak Kürt gruplarından bahsederken yaşadıkları yerleri Bazincan ve Havencan bölgesi olarak ikiye ayırır (İbn Fâkih/Beyrut, s.128,204).

İlk dönem coğrafyacılarımızdan İstahrî de diğer coğrafyacılarımızda olduğu gibi Fars bölgesini anlatırken buradaki Kürt varlığını doğrulayacak bir takım kayıtlarda bulunur. Yine aynı şekilde Fars bölgesinde Rem el-Levâlicân, Rem Kâyrân, Rem Bâzencân (Şehriyâr) gibi Kürt bölgelerinden ve Cibâl bölgesinde de Kürtlerin kurduğu veya yaşadığı bir takım şehirlerden bahseder (İstahrî/Goeje, s.99,125–126,136–137,145, 200). Makdisî de İran'ın batı kısmını anlatırken dağlık bölgede Kürt varlığına dair kayıtlar verir ve burada Rem-i Ekrâd'tan bahseder. Bunun yanında Fars bölgesini anlatırken burada Kürt gruplarının üzerinde durarak bunların el-Kirmâniyye, el-Râmâniyye, el-Sağlebiyye, el-Bendâmehriyye, el-Sabâhiyye, el-Eshâkiyye, el-Ederkaniyye, el-Seherkeyye, el-Tahmâdheniyye, el-Zabâdiyye, el-Şehrûyye, el-Meherkiyye, el-Bundâkiyye, el-Hasrûyye, el-Zenceyye, el-Saferiyye, el-Mubârekiyye, el-Estâmheriyye, el-Şâhûniyye, el-Fırâtiyye, el-Selmûniyye, el-Seyriyye, el-Ezâd-dahteyye, el-Mutlebiyye, el-Memâliyye, el-Şâkâniyye, el-Celîliyye olduğunu ve her birinin beş yüz bin evden müteşekkil olduğunu söyler. Ayrıca ellerinde bir zamanlar beş bin kalenin olduğunu ve yaşadıkları yerlerin beş büyük gruptan oluştuğunu ve bunların da Rem Ahmed b. Sâlih (Bâldivân), Rem Şehriyâr (Rem Bazencân), İsfafan'a bağlı Kum nahiyesi, Rem Ahmed b. Hasan (Rem el-Kâriyân), Rem Erdeşîrîrre olduğunu kaydeder (Makdisî, s.377, 408, 435, 446–447).

XI.asır müverrihlerinden İbn Abdülaziz el-Endülisî ve muahhar tarihçilerden Makrîzî, kendi devirlerinde Mısır'ın halkı arasında Kürtlerin ismini de zikrederler (İbnü'l-Abdülaziz el-Endülisî, *Mısır Risâlesi, Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Çev. Abdülhalik Bakır, Ankara 2008, s.248; Makrîzî, *el-Hittat*, II, s.14). Timurlular devri tarihçilerinden Yezdî, Timur'un seferlerini anlatırken İran'ın batı kısmı ile Irak'ın kuzeydoğu kısmı için Kürdistan tabirini kullanmıştır (Yezdî, I, s.640–642). Yine aynı şekilde Timur ve Akkoyunlu devri tarihçilerinden Ebu Talip el-Hüseynî, Nizameddim Şamî ve Ebubekir el-Tıhrânî de bölgedeki Kürt varlığını destekleyecek bir kayıt verir (Ebu Talip el-Hüseynî, s.106; Nizameddim Şamî, s.119, 158–159, 293,332,115, 185; Ebubekir el-Tıhrânî, I, s.55 vd.). 1403 tarihinde İspanya kralı tarafından Timur'a gönderilen Ruy Gonzâles de Clavijo, Nişabur yakınlarında göçebe bir şekilde siyah çadırlarda yaşayan Elavari Kürtlerinden 400 çadır ailenin yaşadığını, ellerinde yüksek miktarda hayvan bulunduğunu ve sadece develerin sayısının 20.000 olduğunu söyler. Ayrıca vergi olarak senelik Timur'a 3.000 deve, 15.000 koyun verdiklerini, Timur'un da bunun karşılığında kendilerinin serbest bir şekilde dolaşmalarına izin verdiği belirtir (Ruy Gonzâles de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Çev.Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s.115) . Kaşgarlı Mahmud, meşhur sözlüğünün sonuna koyduğu haritada, Kürtlerin yaşadığı yeri “Arzû'l-Ekrâd” olarak tesmiye ederek, yazılı kaynakları doğrulayacak şekilde burayı İran'ın batı kısmı ile Azerbaycan'ın güney kısmında gösterir. Bkz: Harita 7.

Bunun yanında Kürdistan'ın yakın tarihteki müşahadesi için bkz: W. A.Wigram-Edgar T. A. Wigram, *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan*, London 1914, ilgili yerler; Austen H. Layaed, *Nineveh And Babylon With Travels in Armenia, Kurdistan, And The Desert: Being The Result of A Second Expedition*, New-York 1853, ilgili yerler; Eduard Nolde, *Innepiaubiex, Kurdistan, Armenien*, Braunschweig 1895, ilgili yerler; E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Boston 1914, ilgili yerler; W.R.Hay, *Two Years in Kurdistan Experiences of a Political Officer (1918–1920)*, London 1921, ilgili yerler; Ernest Ayscoghe Floyer, *Mekran, Bashkurd, Persia, Kurdistan and Turkey*, London 1882, ilgili yerler; Garnik Asatrian, “Prolegomena to the Study of the Kurds”, *Iran and the Caucasus*, S.13, (2009), s. 1–58.

Celâleddin Harzemşah payitahtı Azerbaycan'ı Moğollara kaptırması üzerine kaçarak Ahlat'a gelmiş ve el-Meliku'l-Eşref'ten yardım istemiştir.² İbnü'l-Esîr, Celâleddin Harzemşah'ın Ahlat önüne geldikten sonra şehre naibini göndererek “ *Biz sizinle ne savaşmaya ne de size eziyet vermeye geldik. Biz maalesef şu şehrimize giren, bize doğru gelmekte olan büyük düşmandan korkumuzdan dolayı buralara gelmiş bulunuyoruz*” haberini iletmiş olduğunu kaydeder.³ Bunun yanında bizzat mezkur müellifin dediğine göre Celâleddin Harzemşah, Ahlat üzerinden yoluna devam edip Diyar-ı Bekr ve el-Cezire bölgesine gitmeyi kararlaştırmıştı. İbnü'l-Esîr, bu münasebetle buradan da Bağdad'a gidip halifeden Moğollara karşı yardım talep etmeyi düşündüğünü kaydeder.⁴ Fakat el-Meliku'l-Eşref, Celâleddin Harzemşah'ın bu teklifine yanaşmamıştır.⁵ Bunun yanında Celâleddin Harzemşah, Ahlat'a vardığı vakit Moğolların kendisini yakalamak için süratle bir şekilde ilerledikleri haberini almıştır. Kendisi de Amid yolunda iken muhtemel bir gece baskınının önüne geçmek için bir takım hazırlıklar yaptı. Moğollar ise Ahlat'a civarını yağmalayıp⁶, Celâleddin Harzemşah'ın Amid civarına doğru çekildiğini duyar duymaz o tarafa doğru harekete geçmişlerdir.⁷

Celâleddin Harzemşah, Amid yakınlarındaki Hanî'ye vardığında emir ve komutanlarını çağırarak onlarla ne yapılması gerektiği konusunda istişarede bulundu. Ardından büyük bir muvazenesizlik göstererek geceyi içki içerek geçirdi. Nitekim Nesevî de sultanın o gece çok içki içtiğini söyler. Bunun yanında aynı gecenin

² İbnü'l-Esîr, X, s.492; Türkçe terc., XII, s.460-461; İbn Haldûn, V,s.622.

³ İbnü'l-Esîr, X, s.492; Türkçe terc., XII, s.461.

⁴ İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s.461; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s. 31. Bu bilginin sahipliği noktasında şüphelerimiz bulunmaktadır. Nitekim Celâleddin Harzemşah'ın hem babası hem de kendi döneminde Bağdad halifesi ile sürekli çatışma durumundaydı. Bu şekil bir hadise karşısında tutup Halife'den yardım bekleyeceğini beklemek güçtür. Zaten yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Celâleddin Harzemşah yardım için ilk olarak Meliku'l-Eşref'e başvurmuştur.

⁵ Nesevî/Mînuvî, s.267;Nesevî/Houdas, s.397; Nesevî/Asım, s.151; Nesevî/Hamdî, s.370-371. Meliku'l-Eşref'in bu teklifi kabul etmemesindeki en büyük sebebin, Celâleddin Harzemşah daha önceki muvazenesiz siyaseti olsa gerek. Nitekim Celâleddin Harzemşah çok iyi bir asker olmasına rağmen bir hükümdarda bulunması gereken birçok siyasi meziyetten yoksun birisiydi. Keza Celâleddin Harzemşah'ın şahsiyeti hakkında bkz: Hasan Geyikoğlu, “Harezmşah Celaleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti”,TK, S. 410, Haziran 1997, s. 371- 380

⁶ İbn Dokmak, s.50

⁷ İbnü'l-Esîr, X, s.492; Türkçe terc., XII, s.461; Cûzcânî, s.387. Celâleddin Harzemşah nereye giderse gitsin amansız düşmanları Moğolları da peşinden sürüklüyordu. Nitekim Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'ın ısrarla Harzemşah hükümdarını Anadolu hudutlarından uzak tutmasının sebebi kanaatimizce bu olsa gerek.

sabahına doğru bir Türkmen gelip yakınlarda bir yerde bir ordunun olduğunu ihtar etmesine rağmen sultan buna inanmamış ve tedbir alacağına, haberin asılsız olduğunu söylemekle yetinmiştir. Fakat sabah olduğunda, sultanın çadırının etrafını Moğol askerleri sarmış olacaktır.⁸

Moğol ordusu tarafından çembere alınan sultanın imdadına Orhan⁹ isminde komutanlarından biri yetişmiştir. Sultan ise o arada sızmış bir şekilde yatmaya devam ediyordu. Muhafız askerlerden biri sultanı çadırından sürükleyip atına bindirerek oradan hızlı bir şekilde uzaklaştırdı. Nesevî, olaya bizzat şahit olduğundan baskın anını şu şekilde anlatır: “*Ben geceyi vesikalar yazmakla geçirmiştım. Sabaha doğru beni uyku bastırmış, yeni dalmıştım. Uşağım geldi ve beni uyandırdı: uyanınız, kıyamet günü doğuyor dedi. Çabucak giyindim. Titreyerek çıktım, ne varsa hepsini çadırımda bıraktım. Ata bindim, Moğol askerinin sultan otağını sardığını gördüm. Sultan sızmıştı. Askerlerinden Orhan ve arkadaşlarıyla yetişti, düşmana hücum etti, otağı kurtardı. Diğer taraftan da sultanın mukarriplerinden birisi içeri girdi, sultanın elinden tutup dışarıya sürükledi. Sultanın başında takke vardı. Bu adam sultanı bir ata bindirdi, önüne kattı*”.¹⁰

Bunun yanında Celâleddin Harzemşah, bu ani Moğol taarruzunu geri püskürttükten sonra, tek başına kaçabilmek için komutanlarının çoğuna yanından ayrılmasını emretti ve Amid’e sığınmak için şehre doğru hızlıca at koşturdu. Fakat sultan şehir ahalisinin çoğundan kötü bir muamele gördüğü gibi şehrin yanından ok ve taşlarla kovulmuştur. Sultan şehre girebilmek ümidini kestikten sonra kendisine yetişen yüz askeri ile şehirden uzaklaşmak mecburiyetinde kalmıştır.¹¹

⁸ Nesevî/Mînuvî, s.274;Nesevî/Houdas, s.403–404; Nesevî/Asım, s.155; Nesevî/Hamdî, s.377; İbn Dokmak, s.48; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.43; İbn Haldûn, V,s.622; İbnü'l-İmâd, VII, s.222. En yakın adamlarından olan Nesevî sultanın içkiye meraklı birisi olduğu dile getirir. Nitekim Moğollar gibi çetin bir düşmanın peşinde olduklarını bilmesine rağmen o gece sarhoş olacak kadar içmesi de bunun göstergesidir.

⁹ Otrhân-Orhân “او ترخان”, Nesevî/Mînuvî, s.204 vd; İbn Haldûn, V,s.622

¹⁰ Nesevî/Mînuvî, s.274–275;Nesevî/Houdas, s.404–408; Nesevî/Asım, s.155–156; Nesevî/Hamdî, s.377–379.

¹¹ Nesevî/Mînuvî, s.275–276;Nesevî/Houdas, s.407–408; Nesevî/Asım, s.156; Nesevî/Hamdî, s.379–390; Cüveynî/Öztürk, II, s.154; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 462; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.43; Zekeriyâ Kâzvinî, s.492; İbnü'l-İmâd, VII, s.222. Amid halkının Celâleddin Harzemşah'ı şehre alamamalarındaki asıl nedenin yukarıda da dile getirdiğimiz gibi sultanın peşinden Moğolları da sürüklemesidir. Bu nedenle şehir Moğolların gazabından korkacaklar ki sultanı şehre almamışlardır.

Celâleddin Harzemşah, Amid halkından gördüğü kötü muameleden sonra Meyyâfârikîn yakınlarında bulunan bir kasabaya geldi. Burada bir harman yerinde geceyi geçirdikten sonra şafak söktüğünde Moğolların ani baskınına uğradı. Askerleri dağıtılıp hepsi katledildiyse de baskın alanından kaçmaya muvaffak oldu. Kendisini kovalayan yaklaşık on beş Moğol askerini öldürdükten sonra acı akıbetini yaşayacağı Meyyâfârikîn'in bir dağına sığındı. Nitekim bir rivayete göre bu sırada sultan, Meyyâfârikîn'de Kürtler tarafından soyulmuş ve öldürülmek istenmiştir. Sultan, orada bulunan birisine kendisinin Celâleddin Harzemşah olduğunu ve şayet Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî'ye haber verirse kendisine ihsanlarda bulunacağını vaad etmiş, söz konusu kişi de sultanı evine götürüp Şehabeddin Gazî'ye doğru hareket ettikten sonra evine gelen ve Ahlat'ta yakınına kaybeden birisi tarafından öldürülerek cesedi de gizli bir yere gömülmüştür. Şehabeddin Gazî, bunu duyar duymaz asker göndermişse askerler yolda iken sultan öldürülmüştür. Bunun yanında sultanın naşı ve eşyaları askerleri tarafından kendisine ait olduğu tasdik edildikten sonra mezarı tahrip edilmesin diye gizli bir yere gömülmüştür.¹²

Böylece Celâleddin Harzemşah'ın bütün çabalarına rağmen diriltmeye çalıştığı Harzemşah Devleti-ki her ne kadar birçok tarihçi bu dönemi Harzemşah tarihi içine almasalar da- kendisi ile birlikte tarihe karışmış oluyordu. İslam tarihinde en talihsiz olaylardan biri olarak kabul edilen Yassıçemen savaşı ile birlikte Moğol istilasını durdurmak için İslam dünyası içinde teşekkül edecek olası bir ittifak ümitlerini

¹² Nesevî/Mînuvî, s.278-280; Nesevî/Houdas, s.408-414; Nesevî/Asım, s.157-158; Nesevî/Hamdî, s.381-383; İbn Nazif/Dudu, s. 227-230; İbnü'l-Esir, X, s.490-492; Türkçe terc., XII, s.460-461; İbni Bîbî, I, s.394; Cüveynî/Öztürk, II,s.156; Cüveynî/Öztürk-1999, s.372-377; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.439-440; İbnü'l-Vâsıl, IV, s. 314-318, 321-322; İbnü'l-Amîd, s.17-18; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s. 462-464; Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s. 31-33; Ebu'l-Farac, II, s.529-530; Vardan, s.224; Kiragos, s.9-10; K'art'lis C'xovreba, I, s.358-359; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.247-253; İbnü'l-Verdî, II, s.150; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s.46; İbn Haldûn, V,s.622; İbnü'l-Tagribîrdî, VI, s.275-276; İbnü'l-İmâd,VII, s.228-230; Sykes, age, II, s.166. Merhum Osman Turan, naşın Meyyâfârikîn'de yer alan Sultan Türbesi'ne gömdüğünü söylese de (*Türkiye*, s.393) muasır kaynaklarda bunu doğrulayacak her hangi bir kayda rastlamadık. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî, sultanın öldürülmesini iki farklı rivayete anlatır ki her iki rivayette de naşın gizlice gömüldüğü yazılıdır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.442-444). Nesevî ise naşın nerede olduğunu söylemez; sadece kemiklerin gömüldüğünü yazmakla yetinir (Nesevî/Mînuvî, s.279-280;Nesevî/Houdas, s.413-414; Nesevî/Asım, s.158). Bunun yanında bir gazetede çıkan haberde sultanın Sultan Türbesi'nde gömülü olduğunu söyler ki (İsmail Avcı, "Güneydoğu'da Keşfedilen Son Manevî Hazine: Kubbetüssultan", *Zaman*, 6 Kasım 2009 Cuma, s.36) bizzat mezarlıkta yaptığımız araştırmalarda bunu doğrulayacak herhangi bir ize rastlamadık. Kaldı ki kaynakların kifayetsizliği nedeniyle sultanın o tarihte öldüğü veya öldürüldüğü de şüpheli olduğundan, hâlihazırdaki kaynaklara bakıp naşın yeri hakkında bir tespitle bulunmak-en azından şimdilik-mümkün gözükmemektedir.

tamamıyla bitiriyordu. Moğollarla Anadolu arasındaki en büyük engelin ortadan kalkması neticesinde Moğollar kısa bir süre içinde Anadolu ve el-Cezire bölgesini işgal edeceklerdir ki bu konu ile alakalı malumatı aşağıda yeri geldiğinde üzerinde duracağız.

Celâleddin Harzemşah'ı takip amaçlı giriştikleri bu seferle birlikte Moğollar, civar beldelerle uzun bir süre ilgilenmelerine rağmen Diyar-ı Bekr bölgesine ilk kez ayak basmışlardır. Celâleddin Harzemşah'ın Moğollar önünden Amid tarafına çekilmesi üzerine Moğollar Diyar-ı Bekr bölgesine büyük bir hışımla girmişler ve yukarıda da dile getirdiğimiz gibi ani bir baskınla sultanın ordusunu dağıtmışlardır. Celâleddin Harzemşah'ın baskın alanından firar etmesi üzerine Moğollar istilalarını Amid, Mardin, Erzen ve Meyyâfârikîn'i içine alacak şekilde genişletmişlerdir. İbnü'l-Esîr, o sıralarda Amid yakınlarında geçen birisinden naklettiğine göre, şehir yakınlarında öldürülen insan sayısının 15.000 kişi olduğunu kaydeder ki söz konusu kayıt mübalağalı görünse de bölgedeki Moğol vahşetini anlamamız için dikkate şayandır.¹³

Moğollar, Erzen ve Meyyâfârikîn havalisine girip buraları yağmaladıktan sonra Siird¹⁴ şehrine doğru hareket ettiler. Şehrin önüne geldiklerinde Siird halkı, Moğollara karşı büyük bir mukavemet gösterdi. Şehrin emiri annesinin tüm telkinlerine rağmen Moğollara karşı bir çıkış hareketinde bulduysa da oğlu ve düşman safına hücum eden annesi ile birlikte savaş alanında maktul düşmüştür. Beş günlük muhasaradan sonra şehrin alınamayacağını anlayan Moğollar, halka aman vererek şehirlerine dokunmayacaklarını vaat ettiler. Fakat Siird halkı Moğollara kanıp şehri teslim ettiklerinde düşman güçleri verdikleri sözü bir kenara bırakarak

¹³ İbnü'l-Esîr, X, s.492-493; Türkçe terc., XII, s.462; İbn Dokmak, s.48; İbnü'l-Kesir, XIII, s.259; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s.43; Yafi'î, IV, s.53; İbn Haldûn, V,s.622; İbnü'l-İmâd,VII, s.222. Kaynaklarımız Moğolların bu seferi sırasında Kürtlerden birçok kişinin öldürüldüğünü kaydederler.

¹⁴ Bu gün Siirt ismi ile bilinmekte olup el-Cezire bölgesinin en önemli altıncı şehri durumundadır. Ortaçağ coğrafya kaynaklarında umumiyetle ismi Es'ard "السعد" şeklinde geçer. Bkz: Dımaşkî, s.192; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.249; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.288; B. Darkot, "Siirt", *İA*, X, s.619-621; Canard, *age.*, I, s.85.

şehirden tam bir kıyıma imza attılar. İbnü'l-Esîr, şehirden kaçan küçük bir grubun dışında halkının tümünün öldürüldüğünü söyler.¹⁵

Moğollar Siird'i tarumar ettikten sonra Tanza¹⁶ üzerine yürüyerek etrafı da yağmalayıp şehir yakınlarındaki el-Kureyşiyye Vadisi'ne girdiler. Kaynaklarımız, vadi yolunun dar ve sarp olması sayesinde bölge halkının Moğolların içeri sokulmadıklarını söylerler. Moğollar, halktan bir hayli zayıf verdimişlerse de emellerine ulaşmadan geri çekildiler. Bilahare Moğollar, herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan bölgedeki birçok ahaliyi yağmalamışlardır.¹⁷ Bunun ardından yollarına devam edip Mardin ahalisine girdiklerinde ise Artuklu hükümdarı Artuk Arslan maiyeti ile birlikte Düneysîr¹⁸ şehrinin iç kalesine çekildi. Mardin şehrinin etrafı ise yağma edilerek birçok yer tahrip edildi (628/1231).¹⁹

Mardin çevresinde fırtına gibi estikten sonra Moğollar, Nusaybin istikametinde hareket ederek şehir etrafında yağma hareketlerinde bulunup ahaliden birçok kişiyi boğazlamışlardır. Halk şehrin içine vardıklarında Moğollar burada fazla kalmanın manasız olacağını düşünecekler ki Sincar'a doğru hareket ettiler. O ana tanıklık eden İbnü'l-Esîr ve ondan nakil yapan Zehebî ile İbnü'l-Kesîr, Moğolların Sincar'a bağlı

¹⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s.462; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s.43; İbnü'l-İmâd,VII, s.222. Es'ard (Siird)'in Moğollar tarafında yağma edilmesi ve bu yağma sırasında gösterdikleri acımasız hareketleri bölge hükümdarları ve halkı üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bu nedenle Moğollar bu tarihten itibaren bölgede giriştikleri birçok seferde kimseden her hangi önemli bir mukavemetle karşılaşmamışlardır.

¹⁶Tanza “طنزة”, Günümüzde Siird'in Eruh ilçesine bağlı Kavaközü köyüne tekabül etmektedir. Dicle nehrinin güney kısımlarında, Tell-Fâfân'ın doğusunda yer kurulmuştur. Bkz: İbn Havkal, s. 219; el-İdrisî, II, s.681; Yakut el-Hamavî, IV, s.43-44;.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, bu hususta verdiği kayıt dikkate şayandır. Buna göre müellif “...onları engelleyecek, onlara mani olacak, onlara dur deyip karşılıklarına dikilebilecek hiç kimse yoktu” demekle dönemin İslam dünyasının halet-i ruhiyatını gözler önüne serer. Bkz: İbnü'l-Esîr, Türkçe terc., XII, s.462-463.

¹⁸ Bugün Mardin iline bağlı Kızıltepe ismi ile bilinen ilçe olup Ortaçağda hayli müstahkem bir şehir hüviyetindeydi. Tarihte şehir ismi ekseriyet Düneysir “دنيسر” şeklinde bilinse de (İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/I, s.249; İbn Hurdazbih, s.95-96; el-İdrisî, II, 661-662; İbn Cübeyr, s. 216-217; İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s. 463; İbn Nazif el-Hamavî/ Gryaznevitch,vr.147b,210b) bir dönem Koçhisar şeklinde de kaydedilmiştir (Yakut el-Hamavî, II, s.478). Bunun yanında Ortaçağda Düneysîr'de canlı bir kültür ortamı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bkz: İbn İlahmiş, *Kitabü't-Tarihi Düneysîr*, (Tah. İbrahim Salih), Dimaşk 1192. Bu konu hakkında umumi bir mülahaza için bkz: Cengiz Tomar, “İbn İlahmiş'in Hilyetüs-Seriyyin min Havadissi'd- Düneysîriyyin Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysîr'de İlim Hayatı”, *Artuklular*, II, Mardin 2007, s.1-8.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s.462-463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s.43. Kaynaklarda Mardin'in yağma edildiği kayıtlı ise de buradaki kasıt söz konusu şehrin çevresindeki yerleşim yerleri olması gerek. Nitekim dönemin kaynaklarınca da doğrulandığı gibi şehir o dönemde Artuklular eliyle büyük bir gelişme göstermiş ve şehir kale ile dağ eteğinin dışına taşacak kadar büyüme göstermiştir.

dağlarda yaşayan halkın mallarını yağmalamanın akabinde Habur'dan Araban'a kadar alanı yağmalayıp birçok kişiyi de katlettikten sonra geri çekildiğini kaydederler. Bu birlikten bir kısmı ana kuvvetten ayrılarak Musul istikametinde yollarına devam etmiş ve Nusaybin ile Musul arasında yer alan el-Mu'nise adında bir köyü yağmalamışlardır. Halkın çoğu yakınlarda bulunan kervansaraya çekilmişlerse de Moğollar tarafından katledilmekten kurtulamamışlardır.²⁰

İbnü'l-Esîr aracılığıyla öğrendiğimiz üzere Moğol vahşetinden kurtulabilen birisi o günü şöyle anlatır: “ *Köyde bir samanlıkta saklandım, beni görmediler. Fakat ben onları o samanlığın küçük bir penceresinden görmekte idim. Onlar birine saldırıp öldürmek istediklerinde « Allah için, Allah için!» diye bağırıp durduğu halde mutlaka yine öldürüyorlardı. Bu köyün halkını tamamen kılıçtan geçirdikten sonra bütün mallarını alıp götürmüş, kadınlarını esir almışlardı. Atları üzerinde oynayıp dururken kendi dilleriyle şarkı söylüyorlar, bu arada « Allah için, Allah için!» lafını arada tekrar edip durarak bu kelimelerle alay ediyorlardı ”.*²¹

Bunun yanında küçük bir Moğol müfrezesi daha Fırat nehri üzerinde olup Amid şehrine yakın “Rum Nusaybin” adıyla bilinen şehre vararak etrafı yakıp yıktıktan sonra ahalinin çoğunu boğazlamışlardır. Ardından tekrar Amid'e dönerek şehir üzerinden Bitlis²² istikametinde atlarını sürmüşler; halk sarp dağlara çekildiğinden büyük çoğunluğu kurtulabilmiş, fakat şehirlerin ateşe verilmesine mani olamamışlardır. Yine aynı şekilde İbnü'l-Esîr aracılığıyla Bitlis halkından biri olay gününü şu şekilde anlatır: “ *Şayet yanımızda beş yüz kadar süvari grubu olsaydı, biz bu Moğol sürüsünü orada yok ederdik; Çünkü bu sarp dağların arasından daracık vadiler geçmekte idi ve buralarda az bir grup, çok kalabalık bir kitleyi rahatlıkla yok edebilir”.*²³

²⁰ İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s. 463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s.43; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.259.

²¹ İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s. 463; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.259.

²² Bedlis-Bidlis“بدليس”, bugün Bidlis ismiyle il hüviyetinde olup, Kürdistan bölgesinde Dicle'nin kollarından biri olan Botan suyuna karışan Bitlis çayının açtığı dar ve derin bir vadiye yer almaktadır. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: Yakut el-Hamavî, I, s.358–359; Dımaşkî, s.71, 189

²³ İbnü'l-Esîr, X, s.493; Türkçe terc., XII, s. 463. Söz konusu kayıt bile bölge hükümdaralarının Moğollardan ne derece korktuğunu gösterir. Düşman birliklerinin bölgede bu rahat davranmalarına rağmen her hangi bir mukavemette bulunmamaları Moğol korkusunun ne boyutta olduğunu gözler önünde serer.

Bitlis önlerinden çekilen Moğollar, Ahlat'a bağlı Bergiri'ye saldırarak şehri muhasara altına almışlar, ardından şehri almaya muvaffak olmuşlardır. Şehirde umumi bir katliam yaptıktan sonra Erciş²⁴ istikametinde birçok sahayı yağmalayıp şehir önlerine geldikten sonra burayı sert bir muhasara altına alarak, yine aynı şekilde şehri ele geçirmelerinin akabinde yerleşim yerlerinin büyük bir kısmını yağmalamışlar ve ahaliden birçok kişiyi katletmişlerdir (Eylül-Ekim 1231).²⁵

Moğolların Diyar-ı Bekr bölgesinde yaptıkları büyük kıyım, başta bölge halkı olmak üzere birçok kimsenin dehşet içinde kalmasına neden olmuştur. Korku öyle bir hal almış ki halk, Moğollar önünde herhangi bir mukavemet gösterememiştir. İbnü'l-Esîr bir kişiden duyduğu bir rivayeti şöyle anlatır: “*Moğollardan birisi adamın birini yakalamış, fakat bu Moğol askerinin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı için adama: « başını şuraya koy ve sakın hareket etme» demiş, adam hiç yerinden hareket etmeksizin başını yere koyup beklemiş, Moğol askeri de gidip bir yerden kılıç bulup getirerek adamı öldürmüştü*”. Başka birisi de yine aynı şekilde Moğol korkusunu ilginç bir hikâye ile anlatır: “*Ben on yedi arkadaşım ile birlikte bir yolda seyrediyordum. Moğollardan bir atlı gelip karşımıza dikildi ve bize bazı şeyler söylemeğe başladı, o emir verdikçe arkadaşlarım da bu emirlere uymağa başladılar. Onlara «Bu tek başına bir adamdır, neden bunu hemen öldürüp kaçmıyoruz? » deyince bana: «ondan korkuyoruz » dediler. Bunun üzerine ben de « Bu adam bizi şu anda öldürmek istiyor; iyisi mi biz onu öldürelim ve olabilir ki öldürdükten sonra Allah bize bir kurtuluş yolu açar» diye karşılık verdim. Allah'a yemin ederim ki, hiç kimse cesaret edip de buna girişemedi. Sonunda ben elime bir bıçak alıp adama saldırarak onu öldürdüm ve hep birlikte kaçıp kurtulduk*”.²⁶

Moğollar, Diyâr-ı Bekr bölgesine müthiş bir sarsıntıya uğrattıkları sıralarda başka bir Moğol birliği Azerbaycan üzerinden Erbil üzerine yürümüş, yolda karşılaştıkları Yıva Türkmenleri²⁷, el-Cevzakân Kürtleri²⁸ ile bölge ahalisinden

²⁴ Erciş “ارجش”, bugün Van iline bağlı bir ilçe halinde olup Ortaçağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde bir hayli müstahkem bir şehir durumunda olduğu muasır kaynaklardan anlaşılmaktadır. Şehir hakkında bkz: Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.42,394

²⁵ İbnü'l-Esîr, X, s.494; Türkçe terc., XII, s. 464; İbni Bîbî, I, s.420.

²⁶ İbnü'l-Esîr, X, s.494; Türkçe terc., XII, s. 464.

²⁷ Yıva Türkmenleri hakkında umumi bir mülâhaza için bkz: Faruk Sümer, “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, *TM*, IX, İstanbul 1951, s.151–166.

birçok kişiyi katledip geçtikleri çevre köylere bir hayli zayıf verdirmişlerdi. İbnü'l-Esîr, Erbil yakınlarına kadar sokulan Moğollara mukavemet edebilmek için Muzafareddin Gökbörü'nün Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu'dan yardım istediğini söyler. Buna karşılık Musul hükümdarı olumlu cevap vererek seçkin askerlerden oluşan bir ordu göndermiştir. Söz konusu müellif bizzat söylemese de bölge hükümdarlarının panik halinde oldukları ve Moğollar karşısına çıkmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Vâsıl, İbnü'l-Fuvâtî ve diğer muahhar kaynaklar hemen hemen aynı fikirde oldukları üzere, müttefik güçler harekete geçtikleri sıralarda Moğol askerleri de Dakuka çevresinde yağada bulunup birçok kişiyi de katlettikten sonra geri çekildiklerini haber alan Muzafareddin Gökbörü'nün ilerleme yerine olduğu yerde beklemeyi tercih ettiğini söylerler. Moğollar ise arkalarında birçok tahrip edilmiş şehir ve ölü bırakarak Azerbâycan'a geri dönmüşlerdir. Bunun yanında kısa bir süre sonra başta Tebrîz olmak üzere tüm Azerbâycan sahası şartsız Moğolların hâkimiyetine girmeyi tercih etmiştir.²⁹

2.2. Moğolların Diyar-ı Bekr Bölgesinden Çekilmesi ve Bölgede Selçuklu-Eyyûbî Hâkimiyet Mücadelesi

Selçuklular ve Eyyûbîler, Yassıçemen savaşından sonra tekrar birbirlerine karşı cephe almışlardır. Buna göre Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad muhtemel tüm olumsuz şartları göze alarak eski müttefiki el-Meliku'l-Eşref'e bağlı Ahlat'a saldırdı. Her ne kadar Turan, Ahlat'ın Selçuklular tarafından zaptını Moğollara karşı I. Alâeddin Keykubad'ın oluşturduğu müdafaa hattının bir parçası olduğunu söylese de³⁰ bu mesele, tam da Moğolların bölgeye ile ciddi ciddi ilgilendikleri sırada, bölgedeki iki büyük İslam devletini tekrar karşı karşıya getirmiştir.

Yukarıda el-Meliku'l-Eşref'in Yassıçemen savaşının akabinde Ahlat'a gittiğini söylemiştik. Fakat el-Meliku'l-Eşref şehrin harap olduğunu görünce, şehrin bir daha imar edilmeyeceğini düşünecek ki, burada fazla kalmamış ve yanına tüm ordusunu alarak Dımaşk tarafına geçmişti. Nitekim şehir Celâleddin Harzemşah'ın kuşatması

²⁸ “اكرادالجوزقان”, İbnü'l-Esîr, X, s.494; Türkçe terc., XII, s. 465; İbn Haldûn, V,s.623

²⁹ İbnü'l-Esîr, X, s.494-496; Türkçe terc., XII, s. 464-467; İbnü'l-Vâsıl, IV,s.324-329; İbnü'l-Fuvâtî, s.27-30; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s. 46; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.264; İbn Haldûn, V,s.622-623; Makrizî, I, s.242-243; İbnü'l-İmâd,VII, s.228.

³⁰ Turan, *Doğu Anadolu*, s.198

sırasında büyük oranda tahrip olmuş, ardından Moğolların da işgaliyle şehrin siyasi, iktisadi, sosyal inhitatı daha da derinleşmiştir. Bunların yanında Moğol vahşeti ve Yassıçemen savaşından sonra etrafa dağılan Harzemşah askerlerinin çevrede yarattıkları terör nedeniyle başta ticari faaliyetleri sekteye uğratmaları, İbni Bîbî'nin de ifade ettiğine göre, Ahlat fazıl, zahid ve alimlerin şehri iken vahşi hayvanların yuvası olmuştu.³¹ el-Meliku'l-Eşref, Dımaşk'a gittikten sonra Ahlat şehri ile fazla ilgilenmemesi üzerine şehir büsbütün kötü duruma düşmüştür.

Ahlat şehrinin düştüğü bu duruma Selçuklu sultanı fazla göz yumamazdı. Nitekim yukarıda da zikrettiğimiz gibi I. Alâeddin Keykubad Moğollara karşı Anadolu'da bir savunma hattı oluşturuyor ve bu nedenle Ahlat gibi kilit öneme sahip bir şehrin bu durumu, Selçuklu sultanının politikasına ciddi bir tehdit oluşturuyordu. İbni Bîbî, bu nedenle 1232 yılında Selçuklu sultanı, Eyyûbileri karşısına alma pahasına Kemaleddin Kamyâr'ı sefere memur ettiğini yazar. Bunun yanında Selçuklu sultanı vezirine Ahlat, Bitlis ve havalisinin topraklarına katılmasını ve şehirlerin hem erzak hem de silah stoklarının artırılmasını istemiştir.³²

Kemaleddin Kamyâr, ordusunun başında Kayseri, Erzincan ve Erzurum'u³³ geçerek Ahlat yakınlarına indi. Moğolların ve Celâleddin Harzemşah'ın istilası sonrasında şehir bir hayli harap olmuştu ve bu nedenle burada çok az kişi yaşıyordu. Geride kalan halk da Selçuklu ordusunun geldiğini görünce şartsız itaat edip Cuma gününde de hutbeyi Selçuklu sultanı adına okudular. Bunun üzerine ordu Van Gölü kenarında konuşlandı. Kemaleddin Kamyâr, ordusunu kısımlara ayırarak birlikleri

³¹ İbni Bîbî, I, s. 425.

³² İbni Bîbî, I, s.425–426. Söz konusu bilgi sadece İbni Bîbî'de bulunmaktadır. Buna mukabil Arap ve Süryani kaynakları bundan söz etmezler. Sadece Selçuklu (Rum) sultanının Ahlat'a saldırdığı kaydını vermekle yetinirler. Bkz; İbn Nazif/Dudu, s.255; İbnü'l-Adîm, s. 482; Ebu'l-Farac, II, s.532; İbn Haldûn, V,s.422; Makrizî, I, s.247

³³ Erzurum- Er-zenü'r-Rûm “ارزن الروم”, Erzurum ovasının güneydoğu kenarında, bu ova ile Palandöken dağının temas sahasında kurulmuştur. Antik çağlardan beri varlığını devam ettirmektedir. Ortaçağ tarihçileri ve coğrafyacıları İsmi Erzen şehrinde ayırmak için bu isminin sınına “Rum” kelimesini ekleyerek “Er-zenü'r-Rûm”, “Erzen-i Rûm” ve “Erz-i Rûm” şeklinde yazmışlar, daha sonra bu ad “Arz-ı Rûm” olarak zikredilmiş, nihayet bugünkü “Erzurum” şeklini almıştır. Bkz: İbnü'l-Havkal, s. 343; ed-Dımaşkî, s.116 vd; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.51, 384; Zekeriya Kazvînî, s. 494; Müstevfi/Le Strange, *Nüzheti'l-Kulûb*, s. 97 vd; Besim Darkot “Erzurum”, *İA*, IV, s.340–357; Halil İnalçık, “Erzurum”, *EI*², II, s.712

Van, Adilceviz, Bitlis ve Sürmârî'ye³⁴ gönderdi. Şehirlerin tümü direnmeden Selçuklu askerine itaat ettiler. Dönemin tüm kaynaklarının ittifak ettikleri üzere, şehirler olası bir Moğol istilasına karşı tahkim edilerek başta kaleleri olmak üzere şehirde önemli onarım işine girişildiğini kaydederler. Bunun yanında şehirlere önemli atamalar yapılmıştır. Böylece Ahlat ve çevresi Selçuklu Devletine ilhak olmuştur.³⁵

Ahlat, Selçuklu toprağına katıldığı esnada Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil³⁶ ise Artuklulara ait Amid'e saldırarak şehri zapt etti; şehir ile birlikte Amid'e bağlı diğer şehir ve kasabaları da mülküne kattı.³⁷ Bunu el-Meliku'l-Eşref'in Hısn-ı Keyfa'yı cebren ele geçişi izledi.³⁸

Ardından Eyyûbî ordusu yanlarında Hısn-ı Keyfa hükümdarı ve birçok ganimet olduğu halde şehri terk ederek Dımaşk'a doğru geri çekilmişlerdir.³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî ve onu doğrulayan diğer muasır kaynaklar, Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan'ın, el-Meliku'l-Kâmil'in Mısır'a dönmesini fırsat bilip Selçuklu sultanına haber göndererek kendisini bölge üzerine sefere teşvik ettiğini yazarlar. Nitekim hâlihazırdaki durumu endişe ile izleyen I. Alâeddin Keykubad, 1232 yılı içerisinde

³⁴ Bugün Sürmeli ismi zikredilir. Kaynaklarda ismi Sürmârî “سرمارى”, (Yakut el-Hamavî, III, s.215; İbn Ali el-Hüseynî, s. 24), Sürmanrâyî “سرمن راي” (İbn Nazif/Gryaznevitch, vr.49a vd; Ebu'l-Fidâ, *Takvimu'l-Büldan*, s.54-56), “Sürmârâ” (İbnü'l-Ezrak, *Tarih Meyyâfârikin ve Amid*, Çev. Mehmet Savran, Erzurum 1992, s.116, 140) , “Surmanrai”, (Ebu'l-Farac, II, s.538) şeklinde yazılır. Yakut el-Hamavî ve ondan naklettiği anlaşılan İbnü'l-Vâsıl, kalenin Ahlat ve Tiflis arasında bir yerde olduğunu söylerler ki (Yakut el-Hamavî, III, s.215; İbnü'l-Vâsıl, V,s.245) gerçekte bu günkü Kars yakınlarında Gökçe gölünün güney kısmında yer alır (Bkz: Ebubekir el-Tihranî, I, s.97, not. 3). Bunun yanında kale hakkında geniş bir tasvir için bkz: Ebu'l-Fidâ, *Takvimu'l-Büldan*, s.54-56.

³⁵ İbni Bîbî, I, s.426-427; İbn Nazif/Dudu, s.255-256; İbnü'l-Adîm, s. 482; Ebu'l-Farac, II, s.532; İbn Haldûn, V,s.422; Makrizî, I, s.247; Müneccimbaşı, s.101.

³⁶ Hayatı hakkında bkz: İbnü'l-Hallikân, V, s.78-92; H.L.Gottschalk, *al-Malik al-Kamil von Egypten und seine Zeit*, Weisbaden 1958, türlü yerler. Ermeni kaynaklarında ismi “Sultan Kemal-” şeklinde geçer (Kiragos/Dulaurier, s.207).

³⁷ İbn Nazif/Gryaznevitch, vr. 215a; İbn Nazif/Dudu, s. 236-237; Sıbt İbnü'l-Cevzî , VIII, s.446; İbnü'l-Amîd, s.16-17; Ebu'l-Farac, II, s.532; İbnü'l-Cezerî, s.145-146; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.268; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV,s. 48-49; İbnü'l-Hallikân, V, s.81; Yafi'î, IV, s.55; Nüveyrî, XXVII, s.288; Makrizî, I, s.243-244; İbnü'l-İmâd, VII, s.237; Gottschalk, *age*, s.206-207; Şeşen, *Salahaddin'den*, s.130-133; el-Hamidî, *age*,s.362

³⁸ İbn Nazif/Gryaznevitch, vr.220a; İbn Nazif/Dudu, s.246-247; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.447; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.534; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s.48; İbnü'l-Hallikân, V, s.81; el-Aynî, I, s.59; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1993, s. 206.

³⁹ İbnü'l-Vâsıl, V,s.17-18; İbnü'l-Cezerî, s.145.

Artuklu askerleri ile birleşerek Harran⁴⁰, Rakka⁴¹ ve Ruha'yı⁴² muhasara ettikten sonra el-Cezire bölgesini yağmalayıp geri çekilmiştir.⁴³

Selçuklu sultanının bu seferinden sonra Eyyübîler ile Selçuklular arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmiştir. Nitekim tarihçilerimizin ortak kayıtlarına göre iki yıl sonra, yani 1234'ün yazında, el-Meliku'l-Kâmil ve el-Meliku'l-Eşref, saldırı niyetinde oldukları halde Selçuklulara karşı birleşmişlerdir.⁴⁴ İttifaka Mardin ve Harput Artuklularını dâhil ettikten sonra birçok⁴⁵ Eyyübî melikini de sefere memur edip Bire'de⁴⁶ toplandılar. Ebu'l-Farac müttefik ordunun sayısının 100.000'i geçtiğini söyler ki her ne kadar verilen rakam mübalağalı görünse de bu kayıttan bir

⁴⁰ Harran “حران”, günümüzde Şanlıurfa'ya bağlı bir ilçedir. Burası, İlkçağ'dan beri Anadolu-Suriye-Mezopotamya kervan yollarının, Ortaçağ'da ise İpek yolunun Musul-Sincar-Re'sü-layn-Halep yolu Irak ve Şam'ı Urfa'ya ve İç Anadolu'ya bağlayan ana yolların kesiştiği noktada ve Belih ırmağının kollarından Cüllâb ile Deysan'm suladığı verimli ovanın ortasında önemli bir ticaret ve ziraat merkezidir. Ortaçağ'daki durumu hakkında bkz: İbn Hurdâzbih, s. 73 vd; Mesudî, *Tenbih*, s.79 vd; İbn Havkal/Beyrut, s. 210; İbn Havkal/Goeje, s.138; Makdisî, s. 54; ed-Dımaşkî, s.191; Yakut el-Hamavî, III, s.236; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/I, s.40–45; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s. 5-11, 12-21, 22-23; Ramazan Şeşen, “Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri”, *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167; a.mlf., *Harran Tarihi*, Ankara 1993, ilgili yerler; T. H. Weir, “Harran”, *İA*, VI/I, s. 299-300; G. Fehervâri, “Harran”, *EP*, III, s.233-237

⁴¹ Rakka “رقة”, Fırat nehir üzerinde inşa edilmiş olup, nehrin doğu kısmı ile Harran şehri arasındadır. Ebubekir el-Zâhirî, s.110; Yakut el-Hamavî, III, s.58–59

⁴² Ruha “رهاء”, bu gün Şanlıurfa ismi ile zikredilen şehir olup Ortaçağ boyunca bölgenin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Ortaçağ'daki durumu hakkında bkz: İbn Havkal/Goeje, s.138; ed-Dımaşkî, s.191; Yakut el-Hamavî, III, s.116–117; Kalkaşandî, IV, s.138–139.

⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.448; İbnü'l-Cezerî, s.147; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLV, s. 50–51; Yafî'î, IV, s.55. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Selçuklu askerlerinin bölgede bir hayli zarar verdikleri ve Moğolların bile yapmadıkları kötülüklerde bulduklarını kaydeder.

⁴⁴ İbnü'l-Adîm, s.482; İbnü'l-Amîd, s.19; İbnü'l-Vâsıl, V,s.74; Ebu'l-Farac, II, s.533.

⁴⁵ Sefere tam olarak kaç melikin katıldığı konusunda kaynaklara farklı sayılar verirler. İbnü'l-Adîm (s.482), İbnü'l-Vâsıl (V,s.75), Ebu'l-Fida (/Deyyub, II, s.255), İbnü'l-Ahmed Askalanî (s.314) bu sayıyı on altı olarak vermişlerse de İbn Dokmak on sekiz (s.57), İbnü'l-Amîd (s.19) on üç Eyyübî melikin sefere katıldığını kaydetmiştir.

⁴⁶ Ortaçağ coğrafya eserlerinde ekseriyet ismi Bire “بيرة” şeklinde geçer. Bu gün Şanlıurfa'ya bağlı Birecik ismiyle bilinen bir ilçe olup şehrin batısında, Fırat nehrine kenarında yer almaktadır. Kuzey Suriye'den Mezopotamya'ya giden ana yollardan biri buradan geçtiğinden tarihte Yakındoğu'nun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Nehrin sol kıyısında yükselen yalçın bir kaya üzerindeki kalesi, yüzyıllarca şehrin savunmasında önemli rol oynamış ve bu sebeple devamlı olarak tahkim edilmiştir. İsmi Ârâmîce Bîrsâ kelimesinden türeyen ve Arapça el-Bîre (kale, hisar), mahallî Halep dilinde Bârâcık, halk dilinde Berecik şeklinde kullanılmıştır. Bkz: Yakut el-Hamavî, I,s.526; İbnü'l-Abdulhak, I, s.240–241; Ebu'l-Fidâ, *Takvimu'l-Büldan*, s.51,268; Kalkaşandî, IV, s.137–138. Ayrıca bkz: M. Streck, “Birecik”, *İA*, II, 629–632

hayli kalabalık bir ordu toplandığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde ordu Halep-Kayseri yolu⁴⁷ ile Anadolu toprakları üzerine harekete geçmiştir.⁴⁸

Başlarında el-Meliku'l-Kâmil olduğu halde müttefik Eyyûbî ordusu, Nehr'ül-Êzrak'a⁴⁹ geldiğinde bütün yolların Selçuklu ordusu tarafından tutulduğunu gördüler. Nitekim muasır kaynaklar, I.Alâeddin Keykubad Eyyûbîler'in güçlü bir ordu topladıklarını öğrendiğinde Rum, Harezm, Rus ve Frenk askerleri ile takviye edilmiş bir ordu hazırlayıp Eyyûbîler'in muhtemel güzergâhları üzerine ordusunu konuşlandırarak müdafaa pozisyonu aldığını kaydederler.⁵⁰ Kaynaklarımızın hülasa ettikleri üzere geçiş esnasında derbendlerde sıkışan Eyyûbî ordusu, tüm çıkış hareketlerine rağmen bir netice alamamıştır. Bunun yanında orduda yiyecek takviyesi yapılamadığı için de askerlerin bir kısmı açlıktan kırılmıştır. Bunların yanında Selçuklu-Eyyûbî askerleri arasında meydana gelen küçük çatışmalardan da bir netice alınamıyordu. Nihayetinde Eyyûbî ordusu arasında çıkan bir dedikodu, mücadelenin gidişatını bir anda değiştirmeye yetti. Buna göre, savaşa katılan bir kısım Eyyûbî meliki şayet el-Meliku'l-Kâmil'in savaştan galip çıkması üzerine ellerinde tüm topraklarında hâkimiyetlerinden çıkacağını iddia etmeleri ve bu dedikodunun da el-Meliku'l-Eşref tarafından da ciddiye alınması üzerine, durumdan endişe eden Eyyûbî melikleri, el-Meliku'l-Kâmil'e karşı gizlice Selçuklu sultanı ile anlaşmak için mektup gönderdiler. Savaşın tüm şiddeti ile sürdüğü bir esnada mektup bir şekilde el-Meliku'l-Kâmil'in eline geçince bir hıyanetle karşı karşıya olduğunu anlayarak

⁴⁷ Bu yol Orta Doğu ile Anadolu'yu birbirlerine bağlayan tarihi bir güzergâh olup bu iki bölge arasında en önemli bağlantı özelliğindedir. Tarihte karşılıklı yapılan birçok askeri seferlerde bu yol kullanılmıştır. Örneğin 1277 yılında Anadolu'da Moğollar üzerine yürüyen Memlûk sultanı I. Baybars da yine aynı şekilde bu güzergâhı takip etmiştir. Bu yol hakkında geniş bir tasvir için bkz: İbn Abdüz'zahir, *Risale (Rihle-Gazavatname)*, (Çev. Faruk Sümer), "Yabanlu Pazarı", *TDA*, S.37, İstanbul 1985, s. s.64–95. Keza bkz: İbrahim Güneş, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *FÜSBD*, 20, S.2,Elazığ 2010, s.343–360.

⁴⁸ Ebu'l-Farac, II, s.533.

⁴⁹ Arap kaynaklarının çoğunda Nehr'ül-Êzrak "النهر الأزرق" şeklinde geçen söz konusu yer bu günkü Maraş mülhakatında yer alan Göksu'dur. Bkz: Yakut el-Hamavî, V, s.317.

⁵⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.452; İbnü'l-Adîm, s.483; İbni Bîbî, I, s.435; İbnü'l-Vâsıl, V,s.76–77; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.255; İbn Dokmak, s.58; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.5; el-Hamidî, age, s.364.

ordusunu savaş alanından geri çekti. Bunun yanında Eyyûbî ordusu yiyecek sıkıntısı nedeniyle Hısn-ı Mansûr'dan⁵¹ geçerken şehir müthiş bir şekilde yağmalandı.⁵²

Hısn-ı Mansûr'un Eyyûbî askerleri tarafından yağmalandığı esnada Harput⁵³ hükümdarı Nureddin Artukşah, el-Meliku'l-Kâmil'in yanına varmış ve kendisini Harput üzerinden Anadolu'ya saldırmasını önermişti. Eyyûbî hükümdarı Selçuklu sultanına kızgın olduğundan bu teklifi kabul edip en güvendiği Eyyûbî meliklerinden Hama hükümdarı, el-Meliku'l-Muzaffer'e haber göndererek seçkin askerlerden oluşan yaklaşık 5000 süvari⁵⁴ ile Harput üzerinden Anadolu'ya girmekle memur etti. Eyyûbî ordusu Harput'a geldiği zaman 12.000 kişilik⁵⁵ bir Selçuklu ordusu ile burun buruna gelmiştir. Selçuklu ordusunun şiddetli taarruzu neticesinde iki ordu arasında savaş patlak verdi ve savaş aynı gün büyük kayıplara rağmen Selçukluların zaferi ile neticelendi. Mağlup olan Eyyûbî askerlerinden başta Nureddin Artukşah olmak üzere birçok kişi, tam bir hezimet halinde Harput Kalesi'ne⁵⁶ çekildiler.⁵⁷

Savaştan sağ kurtulan Eyyûbî askerleri çoğu perişan bir halde ribat ve kale içine sığındılar. Bunun üzerine Selçuklu askerleri Harput Kalesini sıkı bir muhasara

⁵¹ Hısn-ı Mansûr “حصن منصور” bu günkü Adıyaman ilidir. Şehir Güneydoğu Toroslar'ın Malatya Dağları'nın güney eteklerinde, yaklaşık olarak 725 m. yükseklikte kurulmuştur. Şehrin Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: Yakut el-Hamavî, II, s.265–266.

⁵² Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.452; İbnü'l-Adîm, s.483; İbni Bîbî, I, s.437; İbnü'l-Vâsıl, V,s.77–79; İbnü'l-Amîd, s.19; İbnü'l-Cezerî, s.148; Ebu'l-Farac, II, s.533–534; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.5; İbn Dokmak, s.58; el-Hamidî, age, s.364–365.

⁵³ Ortaçağ kaynaklarında Harput ismi Hertebirte “حرتبرت” şeklinde geçer. Şehir Denizden 1280 m. yükseklikte ve Elazığ'ın 9 km. kadar kuzeyinde, Uluova'ya hâkim birbirinden ayrı bloklar halinde yer alan stratejik önemi sahip sarp kayalıklar üzerinde inşa edilmiştir. Bkz: İbn Havkal, s.196 vd; Yakut el-Hamavî, II, s. 255–256; Müstevfi/Le Strange, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s.96; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.453; İbnü'l-Adîm, s.483; İbn Dokmak, s.58; Kalkaşandî, IV, s.319. Ayrıca bkz: Nureddin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964, ilgili yerler; Besim Darkot, “Harput”, *İA*, V/1, s. 296–299

⁵⁴ İbnü'l-Vâsıl sefere 2500 seçkin Selçuklu askerinin katıldığını söylese de (İbnü'l-Vâsıl, V,s.79) bizim için Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbni Bîbî'de geçen 5000 asker rakamı daha gerçekçi gelmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.453; İbni Bîbî, I, s.437). Bunun yanında Ebu'l-Farac ise asker sayısını 6000 verir ki (Ebu'l-Farac, II, s. 534) bununla yaklaşık olarak da Eyyûbî asker sayısı hakkında fikir sahibi olabiliriz.

⁵⁵ İbnü'l-Vâsıl'ın verdiği 12.000 sayısını bir kenara bırakırsak Selçuklu ordusunun sayısı hakkında muasır kaynaklar sessiz kalır. Bu nedenle tek kaydımız olan İbnü'l-Vâsıl'ın verdiği rakamı-gerçek olmaması ihtimaline rağmen-kabul edebiliriz (İbnü'l-Vâsıl, V,s.79).

⁵⁶Bu günkü Elazığ şehrinin kuzeybatısındaki 260 m. Harput Dağının üstüne inşa edilmiştir. Bu kale hakkında umumi bir mülahaza için bkz. Lütfü Parlak, *Yukarı Fırat'ta Tarihî Eserler*, Elazığ 2004, s.25–40

⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.453; İbni Bîbî, I, s.437; İbnü'l-Adîm, s.483; İbnü'l-Vâsıl, V,s.79; Ebu'l-Farac, II, s. 534; İbn Dokmak, s.58.

altına aldılar. Selçuklu ordusu ribatları kolayca ele geçirmesine mukabil kalenin müstahkem olması nedeniyle bütün tazyikleri geri püskürtüldü. Fakat kale içindeki yiyecek stoklarının tükenmesi üzerine kale kuşatıldığı yirmi dördüncü gününde muhasara güçlerinin eline geçmekten kurtulamadı. Harput hükümdarı Artukşah ve kale içine sığınan Eyyûbî ümerasının yanlarına hiçbir şey almamaları şartıyla kaleden çıkmalarına müsaade edildi. Kalenin Selçuklular tarafından alınması üzerine şehre bağlı yedi kale daha ele geçirildi. Her ne kadar Artukşah, I.Alâeddin Keykubad tarafından Alaşehir tarafını ikta almışsa da Harput'un Selçuklulara teslim olması üzerine 60 yıllık Artuklu hâkimiyeti böylece sona ermişti. el-Meliku'l-Kâmil ise ordusunun Harput önünde yenildiğini haber alır almaz, Anadolu'dan geri çekilerek memleketine geri dönmüştür.⁵⁸

el-Meliku'l-Kâmil'in Anadolu'ya düzenlediği ve Eyyûbîler açısından tam bir prestij kaybı olan bu seferin öcünü almak için I.Alâeddin Keykubad fazla sessiz kalamazdı. Bu nedenle 1234 yılında Kemaleddin Kamyar'ı sayısı 50.000'i bulan Selçuklu ordusunun başına geçirerek kendisini Eyyûbîler'e bağlı Harran, Ruha ve Rakka'yı ele geçirmekle memur etti. Bunun yanında Sıbt İbnü'l-Cevzî ve diğer bazı kaynaklarımız Mardin Artuklularının da Selçuklu ordusunu desteklediklerini kaydederler.⁵⁹ Kısa bir süre içinde Ruha önlerinde görünen Selçuklu ordusu şehir kalesini muhasara altına aldı. Selçuklu mancınıklarının sert bombardımanına rağmen müdafiler şehrin müstahkem olması nedeniyle direndiler. Kaynaklarımız bir türlü mukavemeti kıramayan Selçuklu birliklerinin bir süre sonra şehri müdafaa eden Eyyûbî askerlerinin alay konusu haline geldiklerini kaydederler. Duruma mukabil Eyyûbî askerlerinin hakaretleri karşısında Selçuklu askerleri tazyiki daha da sertleştirdiler. Buna ek olarak mancınıklardan atılan taşlarla deliklerin açılması sonucu kale içine girme fırsatı bularak şehri ele geçirmeye muvaffak oldular. Bunun yanında aynı kaynaklar Selçuklular'ın, el-Meliku'l-Kâmil'in Anadolu'dan dönerken şehirde bıraktığı servetini de ganimet olarak ele geçirdiğini kaydederler.⁶⁰ Selçuklu

⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.453; İbni Bîbî, I, s.441; İbnü'l-Adîm, s.483; İbnü'l-Vâsıl, V,s.80-81; İbnü'l-Amîd, s.19; İbnü'l-Cezerî, s.149; Ebu'l-Farac, II, s. 534; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.5-6; İbn Dokmak, s.58-59.

⁵⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.459; İbni Bîbî, I, s.443-444; İbn Dokmak, s.59-60.

⁶⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.459; İbnü'l-Adîm, s.484; İbnü'l-Vâsıl, V,s.99; İbnü'l-Amîd, s.19;Ebu'l-Farac, II, s. 535; İbn Dokmak, s.60; Makrizî, I, s.250. Arap kaynaklarının gayet geniş bir şekilde

ordusu daha sonra Rakka üzerine yürüdü. Kısa bir süre sonra şehir Selçukluların eline geçti. Bunu Harran'ın uzun bir muhasaradan sonra ele geçirilmesi izledi. Yine aynı şekilde şehirde önemli bir ganimet ele geçirildi.⁶¹

Selçuklular ile Eyyûbîler arasında başlayan ve gittikçe tırmanan gerilim, el-Meliku'l-Kâmil'in Anadolu seferi ve buna cevap olarak kabul edebileceğimiz Ruhâ, Rakka ve Harran'a yapılan Selçuklu seferi, iki devlet arasındaki husumetin iyice derinleşmesine neden teşkil etti. Nitekim el-Meliku'l-Kâmil, Selçukluların yaptığı ve birçok müstahkem şehrin kaybına neden olan seferi öğrenir öğrenmez 1235 yılının başlarında el-Cezire bölgesine bir sefer düzenlemeye karar vermiştir. el-Meliku'l-Kâmil her ne kadar geçmişte ihanetlerini görmesine rağmen yanına kardeşi el-Meliku'l-Eşref ve Meyyâfârikîn hâkimi Şehabeddin Gazî olduğu halde bölge üzerine harekete geçmiştir.⁶²

Eyyûbî ordusu, 1235 yılının bahar aylarında tüm askeri kudreti ile Anadolu'nun güneydoğu kısmı üzerine yüklenmiştir. Nitekim ordu, Ruha'yı cebren ele geçirerek işe başladı. Şehir Selçukluların müthiş mukavemetine rağmen Eyyûbîler'in eline geçmekten kurtulamamıştır. Şehir kalesinin bir kısım burcu, Selçukluların şehre tekrar hâkim olmaları ihtimaline karşılık yıktırıldı. Ardından el-Meliku'l-Kâmil, Harran'a doğru hareket etti ve şehri sert muhasara altına aldı. Bunun yanında Eyyûbî ordusunun Harran'ı ele geçirmesi uzun sürmedi. Şehirde bulunan birçok zanaatkâr esir alınarak Mısır'a gönderildi.⁶³ Ardından el-Meliku'l-Kâmil, bu başarılı seferden sonra Selçukluların el-Cezire seferine destek veren Mardin Artukluların üzerine yürümüştür. Artuklulara bağlı Düneysîr önlerine gelen el-Meliku'l-Kâmil, şehri şiddetli bir şekilde yağmaladı. Yağma o kadar ağır tahribata

kaydettikleri Ruha muhasarası hakkında anlamadığımız bir nedenle Selçuklu kaynağı İbni Bîbî sessiz kalır.

⁶¹ İbni Bîbî, I, s.444-445; İbnü'l-Adîm, s. 484-485; İbnü'l-Vâsıl, V,s.99; İbnü'l-Amîd, s.19; İbn Dokmak, s.60; Makrizî, I, s. 250.

⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.460; İbnü'l-Adîm, s.488; İbnü'l-Vâsıl, V,s.109; İbn Dokmak, s.80.

⁶³ İbni Bîbî, I, s. 445; İbnü'l-Adîm, s. 488; İbnü'l-Vâsıl, V,s.110; İbnü'l-Amîd, s.19; İbn Dokmak, s.80; Ebu'l-Farac, II, s.535; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.15; İbnü'l-Kesir, XIII, s.280; Yafi'î, IV, s.67; Makrizî, I, s. 251.

neden olmuştur ki şehir başına gelen bu büyük felaket üzerine bir daha eski günlerine geri dönememiştir.⁶⁴

Selçuklular ve Eyyûbîler el-Cezire bölgesini kapışıp dursunlar, Moğollara ait bir kuvvet söz konusu bölgeye giriyordu. Bu sıralarda Duneysîr önlerinde bulunan el-Meliku'l-Kâmil ve kardeşleri, Bedreddin Lu'lu'dan bir mektup almışlardır. Sıbt İbnü'l-Cevzî ve onu destekleyen tarihçilerin kaydettiklerine göre, mektupta Moğolların güçlü bir ordu ile el-Cezire bölgesine girdikleri ile Dicle nehrini aştıkları ve Sincâr'a kadar sokuldukları yazılıydı. Eyyûbî ordusu el-Meliku'l-Eşref'in elinde olan Sincar'ın Moğol tehlikesi altında olduğunu öğrenir öğrenmez şehrin üzerine yürüdülse de geç kalmışlardı. Nitekim Eyyûbîler adına şehri yöneten Muineddin b.Kemaleddin b. Muhacir'in tüm müdafaasına rağmen şehir etrafı tahrip edilmekten kurtulamamıştır. Bunun yanında Muhacir de şehir yakınlarında Moğollarla tutuştuğu bir çatışmada savaş meydanında öldürüldü. Moğollar, bununla kalmayıp o sıralarda şehri yakınlarından geçen ve Suriye'ye mal götüren bir ticaret kervanını da yağmalayarak kervanda bulunan birçok kişiyi de katlettiler. Bu sırada Eyyûbî ordusu da tüm hızı ile Sincar istikametinde hareket ediyordu. Moğollar, el-Meliku'l-Kâmil ve kardeşi el-Meliku'l-Eşref'in Fırat nehrini geçtiklerini öğrenir öğrenmez, Eyyûbî güçleri bölgeye vasıl olmadan yanlarında birçok esir ve ganimet olduğu halde söz konusu yeri süratli bir şekilde terk ettiler.⁶⁵

Eyyûbîlerin Moğollar üzerine yürümesi, Selçuklular için bekledikleri fırsatı doğurmuştur. Nitekim Selçuklular, el-Meliku'l-Kâmil'in el-Cezire bölgesinden çekilmesini fırsat bilerek yanına Mardin Artuklularını da alarak Nusaybin'i kuşatmışlardır. Başta Sıbt İbnü'l-Cevzî olmak üzere dönemin Arap kaynakları Selçukluların şehirde büyük bir kıyıma imza attıklarını yazarlar. Bilahare Nusaybin'in talan edilmesinin akabinde Selçuklu ordusu, Amid şehrini muhasara

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.460; İbnü'l-Adîm, s.488; İbn Dokmak, s.80–81; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.14–15; İbnü'l-Kesir, XIII, s.280; Makrizî, I, s. 251. Meliku'l-Kâmil'in bu seferinden sonra şehrin birçok tarihi yapısı yıkıldı ve birçok mevki de talan edildi. Dönemin kaynakları bu memur şehirden sadece Duneysir Ulu Cami ayakta kaldı söylerler. Bunun yanında bu yapı günümüzde de varlığını korumaktadır. Bkz: İbrahim Artuk, "Dunaysir'da Artukoğullarının Ulu Camii", *Belleten*, X, Ankara 1946, s.167–169; Ara Altun, *Anadoluda Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 80–84; Ali Kılıcı, "Kızıltepe (Koçhisar) Ulu Camii ve Onarımları", *Makelelerle Mardin II, Ekonomi-Nüfus-Kentsel Yapı*, İstanbul 2006, s. 290–306.

⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.462–463; Ebu'l-Farac, II, s.536; İbn Dokmak, s.81; İbnü'l-Kesir, XIII, s.280; İbnü'l-İmâd, VII, s.278.

altına aldıysalar da bastıran kış nedeniyle muhasarayı bırakıp geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁶⁶

Selçuklu sultanı, Amid önündeki başarısızlığı üzerine yaz aylarında Eyyûbîlere bir sefer düzenleme hazırlığındayken vefat etti.⁶⁷ I.Alâeddin Keykubad ileriye gören zeki ve becerikli bir devlet adamı olmasına rağmen Eyyûbîlerle giriştiği mücadelede Moğollar karşısında yalnız kalmasına ve onun ölümü İslam dünyasının en güçlü devleti olan Selçukluların başsız kalmasına neden olmuştur. Nitekim sultanın ölümü üzerine aşağıda da kısaca değineceğimiz gibi Saadeddin Köpek⁶⁸ isminde bir vezirin elinde kukla olmaktan ileri gidemeyen ve babasının birçok meziyetini üstünde taşımaktan yoksun biri olan oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev⁶⁹ geçmiştir.⁷⁰

I.Alâeddin Keykubad'ın ölümünden kısa bir süre sonra el-Meliku'l-Eşref de vefat etti. Bunun yanında Erbil hükümdarı Muzafareddin Gökbörü'nün de aynı yıl içinde vefat etmesi üzerine Moğollar bunu fırsat bilip 1237 sonlarına doğru tekrar harekete geçtiler. Erbil istikametinde ilerleyen güçler şehri ele geçirerek etrafı da yağmaladılar. Bağdad yakınlarında yer alan Angabad yakınlarına sokuldukları gibi etrafı yine aynı şekilde talan ettiler. Bir diğer Moğol müfrezesi ise Sürmârî etrafına gelerek yakaladıkları ahaliden birçok kişiyi öldürmüşlerdir. Abbasi halifesi Moğolların Bağdad yakınına kadar sokulduğunu öğrenir öğrenmez Mücahiddin Davedâr komutasında bir müdafaa birliği gönderdi. Söz konusu müdafaa birliği, Moğollarla karşılaştıklarında yapılan savaşla düşmanı geri püskürtmeye muvaffak oldu.⁷¹

⁶⁶ İbni Bîbî, I, s.446–447; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.463; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.15.

⁶⁷ İbni Bîbî, I, s. 458–459; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.465; İbnü'l-Adîm, s.491; İbnü'l-Vâsıl, V,s.124; İbnü'l-Amîd, s.21; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.18; İbnü'l-Kesir, XIII, s.283; İbn Dokmak, s.96–97; Makrizî, I, s.254.

⁶⁸ Köbek-Gebek“ ككبك” unvanı günkü köpek anlamı ile birdir. Bunun yanında unvan o dönemde bir tür güçlülük timsali olduğundan buna benzer isimler kullanılmaktaydı. Bkz: İbnü'l-Ezrak/Savran, s.94 vd.

⁶⁹ Hayatı hakkında umumi bir mülahaza için bkz: Nejat Kaymaz, *II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2010, ilgili yerler.

⁷⁰ İbnü'l-Adîm, s. 491

⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.470; İbnü'l-Adîm, s. 492; Ebu'l-Farac, II, s.538; İbnü'l-Cezerî, 177; İbn Dokmak, s.83; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.22,25–26; İbnü'l-Kesir, XIII, s.282; İbnü'l-Hallikân, V, s.333; İbnü'l-İmâd, VII, s.284.

el-Meliku'l-Kâmil 1238 yılında vefat etti.⁷² Ölümü tam da Moğolların el-Cezire Bölgesine akınlarını şiddetlendirdikleri bir dönemde oldu. Onun vefatı ile birlikte Moğollara karşı koyabilecek son dirayetli hükümdar da ortadan kalkmış oluyordu. Nitekim Moğolların Bağdad yakınlarında aldıkları yenilginin öcünü almak için tekrar bölgeye girmeleri uzun sürmemiştir. Ebu'l-Farac, Moğolların Hanikîn⁷³ denilen yere kadar sokulduklarını kaydeder. Abbasi halifesi tekrar bir birlik göndermişse de bu müdafaa güçleri söz konusu düşman birliği tarafından feci bir şekilde imha edilmiştir. Abbasi askerlerinin çoğu savaş meydanında maktul düştükleri gibi, Moğollar da yüklü bir ganimetle geri çekilmişlerdir.⁷⁴

Yukarıda Amid üzerinde Selçuklu-Eyyübî nüfuz mücadelesini ele almıştık. Buna ek olarak Selçuklu sultanı ölmeden önce son arzusu Amid'i ele geçirmektir. Fakat bunu gerçekleştirmeden vefat etti. Yerine tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev ise babasının son gayesini, Selçuklular lehine halletmek için harekete geçmiştir. Bunun yanında el-Meliku'l-Eşref ve el-Meliku'l-Kâmil'in ölmesi üzerine istediği fırsatı elde etmiş oluyordu. Selçuklu sultanı bu nedenle orduyu harekete geçirdi. Selçuklu ordusu kısa bir süre sonra Amid önlerine geldi. Muhasara birlikleri, ihtiyaç duydukları alet ve sair malzemelerle kale önüne geldiğinde mancınıklarla surları dövmeye başladılar. Bunun yanında Selçuklular kaleyi askeri kudretleriyle değil de farklı bir yolla ele geçirmişlerdir. Nitekim bir rivayete göre muhasara tüm şiddeti ile devam ettiği sıralarda Nâsireddin Arslan, Amid'i müdafaa eden bir Kürt beyine 400.000 dirhem⁷⁵ vermek karşılığında şehri ele geçirmede kendilerine yardımcı olmasını, bunun karşılığında sultanın birçok lütfuna da mazhar olacağını dile getirmiştir ki bu çabası kısa bir süre içinde faydalı olmuştur. Kaynaklar, bu vesile ile Nâsireddin Arslan'ın bu vaatleri ile adamı kendi tarafına çektiğini söylerler.

⁷² İbnü'l-Vâsıl, V,s.153–171; İbnü'l-Ahmed el-Askalanî, s.299; İbn Dokmak, s.97–100; İbnü'l-Kesir, XIII, s.284, 288–299

⁷³ Hanikîn “خانقین”, Kürdistan bölgesinde, Hemedan ve Bağdad yolu ile Kasr-ı Şirin arasında bir yerdendir. Ortaçağ'daki konumu hakkında bkz: Yakut el-Hamavî, II, s.340–341; İbnü'l-Abdülhak, I, s.447

⁷⁴ Ebu'l-Farac, II, s.539; İbn Dokmak, s.89; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.38; İbnü'l-İmâd, VII, s.298.

⁷⁵ Gümüş madeni kullanılan paradır. Bkz: E. V. Zambaur, “Dirhem”, *IA*, III, s.94–95

Nihayetinde diğerk Amid emirleri de bir ihanetle karşı karşıya olduklarını anladıklarında Selçuklulara haber verip şehri teslim etmişlerdir.⁷⁶

2.3.Moğolların Anadolu'ya İkinci Girişleri ve Diyar-ı Bekr Bölgesinde Moğol Akınları

I.Alâeddin Keykubad'ın ölümü Selçuklular için felaket olmuş ve yukarıda dile getirdiğimiz gibi yerine birçok hükümdarlık vasıflarından yoksun II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmişti. Kendisi Sadeddin Köpek isminde bir vezirin elinde kukla olmuştur. Vezir kendisine rakip olarak kabul ettiği birçok değerli devlet adamını bertaraf ederek siyasi kudretini artırmakla beraber devletin kıymetli devlet adamlarında mahrum kalmasına neden olmuştur. Bunun yanında her ne kadar devlet siyasi inhitata uğramışsa da Amid gibi müstahkem bir şehri ele geçirerek bir nebze de olsa bu zaafını komşu memleketlere hissettirmemiştir. Lakin Moğollar'dan kaçan insanlar Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yayılmış ve göçlerle birlikte daha Müslümanlığı kabul etmemiş şaman Türkmenlerle⁷⁷ dolmuştu. İşte bu kalabalık içinde Baba İshak isminde biri ortaya çıkmış ve peygamberliğini ilan ederek kendisine tabi olan insanlarla birlikte isyan etmişti. Selçuklular ücretli Frenk askerleri ile birlikte isyanı zorla bastırması devletin zaafının ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁷⁸

Babaî İsyanı başladığı sıralarda bu isyandan faydalanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî Selçuklulara tabi olduğu halde Selçuklu toprağı olan Amid şehrine saldırdı. Ayrıca elindeki askeri mevcudiyeti daha da güçlendirmek için Celaleddin Harzemşah'ın yeğeni Yağan Tayşî ve komutasındaki askerlerle birlikte Kirmân Türklerini de ordusunun bünyesine kattı. Böylece ordusu iyice kuvvetlenen Meyyâfârikîn hükümdarı, Amid önlerine gelmek için harekete geçtiği sıralarda da

⁷⁶ İbni Bîbî, II, s. 43–48; İbnü'l-Adîm, s.496,498; İbnü'l-Vâsıl, V,s.295–296; İbnü'l-Cezerî, 178; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.42; İbn Dokmak, s.148; Makrizî, I, s.302–303.

⁷⁷ Burada Türkmen “ترکمان” kelimesini kullanmamıza rağmen okuyucunun bu ismi Müslümanlığı kabul edenlere verildiğini bilmelerinde fayda var. Nitekim Müslüman olmayanlara Oğuzlar denilmekteydi. Bunun yanında Oğuzlar veya Türkmenler hakkında geniş bir mülâhaza için bkz: Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1999, ilgili yerler; S.G.Agacenov, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N.Necf-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2004, ilgili yerler

⁷⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.485; İbnü'l-Cezerî, 177; Ebu'l-Farac, II, s.539–340; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.42; Makrizî, I, s.307–308; Eflâkî, I, s. 381. “Baba İshak” veya “Babai İsyanı” olarak bilinen bu isyan hakkında umumi bir mülâhaza için bkz: A.Y.Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1980, türlü yerler.

Selçuklu ordusu ile onlara tabi Halepliler de Turanşâh b. Salahaddin komuta ettiği ordu ile birlikte Amid önlerine geliyordu. Şehabeddin Gazî'nin şehir üzerine yürüyeceğini duyan Selçuklular, hemen yönünü Meyyâfârikîn'e çevirdi. Bölgeye vasil olan Selçuklular karşısında henüz şehirden uzaklaşma fırsatı bulamayan Meyyâfârikîn hükümdarı ve komutasındaki ordusu, Selçuklu ordusu ile savaşa tutuşarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Şehabeddin Gazî mağlup olup Meyyâfârikîn'e sığınması üzerine şehir Selçuklular tarafından muhasara altına alındı. Tam bu sırada iyice hissedilen Moğol baskısı nedeniyle bölgedeki Müslüman hükümdarları arasındaki ihtilaflara son vermek için dönemin Abbasi halifesi araya girdi. Ayrıca 1240 yılında Tûluy Han⁷⁹ Şehabeddin Gazî'ye İsfahânlı bir Müslüman aracılığıyla haber göndererek Moğollara itaatini ve bunun göstergesi olarak da Meyyâfârikîn'in surlarının yıkılmasını istiyordu. Kaynaklar, Meyyâfârikîn hükümdarının Moğol hanına kendi memleketinin Rum (Anadolu), Suriye ve Mısır'a nazaran bir kıymet arz etmediği, istedikleri şeylerin mezkûr yerlerde aramasını dile getirdiğini kaydederler.⁸⁰

Doğu Anadolu hudutlarında Moğol baskısının başlayınca Meyyâfârikîn hükümdarı Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e elçi göndererek Selçuklu tabiiyetinde kalacağını bildirdi. Bunun yanında bastıran yağmur nedeniyle Selçuklu ordusu da Meyyâfârikîn muhasarasında bir hayli zarar görmüştü. Buna ek olarak bir diğer Eyyübî meliki el-Meliku'l-Muazzam'ın da muhasarayı kaldırma taraftarı olması nedeniyle, Selçuklu komutanları Meyyâfârikîn hükümdarı ile anlaşma yapıp Amid şehrine geri çekildiler.⁸¹

Anlaşmaya pek de riayet etmediği anlaşılan Şehabeddin Gazî Selçukluların Meyyâfârikîn önünden çekilmesinin akabinde, yanına Harezmliler ve Mardin Artuklu askerlerini de alarak Musul'a bağlı birçok köyü yağmalayıp Habur⁸² civarına

⁷⁹ Kaynaklarda ismi Tuluy-Tuli Han “طولى” olarak geçen bu kişi Çingiz Han'ın en küçük oğludur. Bkz: Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.198-239; Reşîdu'd-dîn/Kerimî, I, s.399

⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.485; İbnü'l-Adîm, s.496 vd; İbnü'l-Vâsıl, V,s.310; Ebu'l-Farac, II, s.541; İbnü'l-Cezerî, 182; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.47; Makrizî, I, s.309; Turan, *Türkiye*, s.447-448.

⁸¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.485-486; İbnü'l-Adîm, s. 496-498; Ebu'l-Farac, II, s.541; İbnü'l-Cezerî, 182; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.47; Makrizî, I, s.309-310.;Turan, *Türkiye*, s.448.

⁸² Habur “خابور”, el-Cezire bölgesi mülhekati içerisinde yer almakta olup, Fırat nehri ile Rasu'l-Ayn arasında bulunmaktadır. Bkz: Yakut el-Hamavî, II, s.334-335

kadar ilerlemiştir. Ardından Rasu'l-Ayn⁸³ civarına kadar sokulup şehri de ele geçirmişlerdir. Buna mukabil Hıms⁸⁴ hükümdarı el-Meliku'l-Mansûr, Meyyâfârikîn hükümdarı ile Harezmlilerin yaptıkları bu seferi öğrenir öğrenmez harekete geçerek Amid civarına kadar ilerleyip söz konusu yerde Selçuklulardan gelecek takviye birliğini beklemeye başladı. Şehabeddin Gazî ise el-Meliku'l-Mansur'un ilerlediği öğrendiği zaman onunla savaşmayı göze almayarak Meyyâfârikîn'e geri çekilmek zorunda kaldı. el-Meliku'l-Mansur'un elinde de düşman birliği ile savaşabilecek kadar güç bulunmamaktaydı. Bu nedenle derhal şekilde Selçuklulardan yardım kuvveti alması gerekiyordu. Fakat yardım beklediği sıralarda aşağıda anlatılacağı gibi Moğollar Erzurum'u işgal etmeleri üzerine Selçuklular Amid'e askeri yardım gönderme fırsatı bulamadılar. Bunun üzerine el-Meliku'-Mansûr, durumun nazikleştiğini görünce ordusunu kaybatmamak amacıyla olacak ki askerleri ile Rasu'l-Ayn'a çekildi. Durumun farkına varan Şehabeddin Gazî, Harezmlî askerler ile birlikte Düneysîr'e saldırmak için ordusuna hareket emri verdi. el-Meliku'l-Mansûr ise yardım birliği gelmemesine rağmen karşı tarafın bu hamlesine cevap vermek için harekete geçerek süratli bir yürüyüşten sonra Cercep üzerinden Mecled'e vardı. Şehabeddin Gazî ise bu sıralarda Habur'a yeni vasil olmuştu. Nihayetinde iki ordu Mecled'de karşılaştı. Kısa bir süre içinde el-Meliku'l-Mansûr, Meyyâfârikîn hükümdarı ile Harezmlî askerlerini savaş meydanından firara mecbur bıraktı. Askerleri savaş meydanında bırakılan birçok ganimeti ele geçirdikleri gibi başta kadınlar olmak üzere birçok kişiyi köle olarak aldılar. Kaynaklar, savaş meydanında alınan ganimetlerin Musul, Halep, Hıms ve Hama pazarlarında ucuz fiyata satıldığını kaydederler. el-Meliku'l-Mansûr ise savaş meydanından muzaffer bir şekilde

⁸³ Rasu'l-Ayn "رأس عين" Diyar-ı Rebia sınırları içerisinde, Habur nehri kenarında yer almaktadır. Bkz: Kalkaşandî, IV, s.320

⁸⁴Hıms-Humus "حمص",Orta Suriye'de tarıma elverişli büyük bir ovanın ortasında, Lübnan dağı ile Ensâriye dağını ayıran alçak alanda yer almaktadır. Palmira ve Deyrizor vasıtasıyla İran körfezi-Akdeniz, Şam Halep yolları ile Halep-Humus-Ra-yak- Beyrut demiryolu üzerinde önemli bir irtibat noktasındadır. Bkz: İdrîsî, I, s. 374-375; Ebubekir el-Zâhirî, s.70; Zekeriyâ Kâzvinî, s.184-185; Kalkaşandî, IV, s.112-113

Halep'e dönerken Halep sultanı el-Meliku'l-Nâsır Selahaddin⁸⁵ tarafından karşılanarak birlikte bir kahraman edasıyla Halep şehrine girdiler.⁸⁶

Moğollar, Selçukluların Babaî isyanı karşısında çaresiz kaldıklarını görünce Selçukluların mukavemet gücünü tartmak nedeniyle Anadolu'nun doğu kısmına keşif amaçlı bir sefer düzenlemişlerdir. Buna göre yukarıda üzerinde durduğumuz Amid'in Selçuklular tarafından zaptı sırasında Moğollar, Carmogan Noyan⁸⁷ komutasında bir ordu ile Gürcistan'a girdiler. Kars ve Ani şehri büyük bir insan kıyımı eşliğinde cebren ele geçirildi. Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev bu haberi alır almaz Sinaneddin Yakût isminde bir adamını Erzurum'a gönderdiği gibi devletin doğu hududuna asker ve savaş malzemesi yığdırarak müdafaa tedbiri almak için bir takım icraatlarda bulundu. Devletin doğusuna Selçuklu askerinin konuşlandırıldığını duyan Moğollar, cesaretleri kırıldığından veya henüz bir çatışmayı göze alamadıklarından geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁸⁸

Bunun yanında Moğolların harekete geçmeleri pek de uzun sürmemiştir. Nitekim söz konusu durumla ilişkilendirebileceğimiz gibi tarihler 1241'i gösterdiğinde devletin doğu sınırında Moğol ordugâhında önemli bir tayin yapılarak, o sıralar felç geçiren⁸⁹ Carmogan Noyan yerine Baycu Noyan⁹⁰ getirildi. Yapılan bu tayin ile birlikte Moğolların Azerbaycan'daki askeri mevcudiyeti iyice kuvvet kazanıyor ve Anadolu için büyük bir tehlike arz ediyordu. Nitekim Baycu Noyan

⁸⁵ 1236–1261 yılları arasında Eyyubi sultanlığı yapmıştır. Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Kılıç, *Melik Nâsır II. Selahaddin Yusuf Devrinde Eyyubiler Devleti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2001

⁸⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.486–489; İbnü'l-Adîm, s.498–512; İbnü'l-Vâsıl, V,s.306, 310–311; İbnü'l-Amîd, s.32; Ebu'l-Farac, II, s.541; İbnü'l-Cezerî, s.182; İbni Bîbî, II, s.55–58; İbn Dokmak, s.149; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVI, s.47; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.170–171; İbnü'l-Kesir, XIII, s.320; Makrizî, I, s.310–311; İbn Sibât, I, s.327.

⁸⁷ Ermeni kaynaklarında ismi “Tcharmagh'an- **Չարմաղան**” (Kiragos/Dulaurier, s.212), Arap-Fars kaynaklarında “Carmâgûn-جرماغون” (İbni Bîbî/Houdsma-*Muhtasar*, s.205) şeklinde yazılır. Hayatı ve Moğol ordusundaki görevi hakkında kısa bir değerlendirme için bkz: Bahaeddin Ögel, “Alâeddin Keykubad Çağında Batı İran'da Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü”, *SÜSD*, S.3, Haziran 1988, s.13–17

⁸⁸ Turan, *Türkiye*, s.449.

⁸⁹ Kiragos, s.177.

⁹⁰ Baycu Noyan Anadolu tarihinde önemli bir Moğol komutanlardan birisidir. Binbaşı statüsünde olduğu halde Carmogan Noyan ile birlikte Azerbaycan'a gelmiş (Aknerli Grigor, s.12), Moğolların Bağdad muhasarasında Hülâgû tarafından öldürülmüştür. Kaynaklarda ekseriyet ismi Bacu Navin “باجو نوین” (Zehebî, *Düvelü'l-İslam*, II, s.172), Baycu Nuvin “باجونوین” (İbni Bîbî/Houdsma-*Muhtasar*, s.205) şeklinde geçer.

Anadolu üzerine sefer için fazla beklememiştir. 1242 yılının başlarında Gürcü ve Ermenilerle takviye edilmiş güçlü bir Moğol ordusunun başına Anadolu sınırlarını aşarak Erzurum’u abluka altına aldı. Her ne kadar İbni Bîbî, söz konusu Moğol ordusunun sayısını 30.000 olarak verse de bu rakam mübalağalı olmakla beraber yine de sayısının azımsanmayacak bir sayıda olduğu anlaşılmaktadır.⁹¹

Baycu Noyan, Erzurum önlerine geldiğinde, askerlerine mancınıkları kurup şehrin müstahkem kalelerini dövme emrini vermiştir. Nitekim Moğollar ordusunun bünyesinde güçlü mancınıkların yanında “arrade” denilen ateşli bir makine bulunduruyorlardı. Bu nedenle yapılan ilk saldırıda şehrin surları sarsılmaya başladı. Bunun yanında muhasaranın başlaması ve şiddetinin artması neticesinde, iyice zorlanan Selçuklu ordusu, üstün bir direnç göstererek Erzurum şehrini Selçuklular adına müdafaa eden Sinaneddin Yakût, Moğolların tüm tazyiklerini geri püskürtüyordu. Moğolların tüm gayretlerine rağmen şehrin düşmemesi üzerine bir an geri dönmeyi bile düşündüler. Fakat müdafilerin istedikleri asker takviyesinin bir türlü gelmemesi üzerine Selçuklu askerleri zor duruma düştü. Nihayetinde Moğolların son teslim olma talepleri de geri çevrilince Moğol hücumu şiddetini artırması sonucu müdafilerin mukavemetlerinin büsbütün kırılmasına neden oldu. Filhakika mancınıkların sert bombardımanı karşısında kale sur ve burçları fazla dayanamadı. Bunun üzerine Moğollar, mancınıklardan atılan taşlar nedeniyle açılan gediklerden içeriye sızdılar. Bu gelişme karşısında müdafilerin komutanı Sinaneddin Yakût ister istemez şehri düşmana teslim etmek zorunda kalmıştır. İbni Bîbî, müdafilerin dört gözle beklediği ve bir türlü gelmeyen takviye kuvvetler Erzincan’a vardığında, şehir Selçuklular adına büyük bir talihsizlik emsali olarak Moğolların eline düştüğünü kaydeder. Moğollar şehre hâkim olur olmaz insan kıyımına da başlamışlardır. Kaynaklar, işe yarayan sanatkâr ve kadınların köle niyetine alındıklarını, diğerlerinin de kılıçtan geçirdikleri konusunda ittifak ederler. Şehrin müdafaa komutanı Sinaneddin Yakut ise oğlu ve karısı ile birlikte Baycu Noyan’ın huzuruna çıkarıldıktan sonra boyunları vuruldu. Muhasara birlikleri şehri uzun bir

⁹¹ İbni Bîbî, II, s.62; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.20

süre yağmaladıktan sonra kalelerini yıkıp yanlarında bir hayli köle ve ganimet olduğu halde ordugâhları olan Mugan'a⁹² geri çekildiler.⁹³

Moğollar adına bu sefer Selçuklular aleyhine gelişecek ileri harekâtlar için cesaret verici olmuştu. Nitekim Erzurum gibi gayet müstahkem bir şehrin bile düşmesi Selçuklular için ise korku vericiydi. Bunun yanında Selçuklular, Moğolların kış nedeniyle Mugan'a çekilmelerini de söz konusu devlet için hazırlık yapma zamanı doğurmuştu. II. Gıyaseddin Keyhsürev devlet erkânının tümünü toplayıp Moğollar karşısında izlenecek yolu belirlemeye çalıştı. Nihayetinde yapılan istişare ile komşu ve vassal hükümetlere elçi gönderip Moğollar karşısında müşterek hareket edilmesi hususunda görüş birliğine gittiler. Bu vesile ile Selçuklular, karşı karşıya oldukları Moğol tehdidine karşı bölge memleketlere elçiler gönderdiler. Nitekim saltanat naibi Şemseddin İsfehanî yanına yüklü altın ve hediyelerle komşu memleketlerin kapısını çalıyor ve özellikle önceki yıllarda yaşadıkları uzun ve yıpratıcı mücadelelerle hasımları haline gelen Eyyûbîler'den yardım istiyordu. Bu vesile ile Selçuklu elçisi Meyyâfârikîn muhasarası nedeniyle Şehabeddin Gazî'den özür dileyip yaklaşık 10.000 dinar ve 100.000 dirhem ile Ahlât'ın da kendisine verileceğini vaadi ederek ittifak teklifinde bulundu. Yine aynı şekilde Selçuklu elçisi, 100.000 dinarla Dımaşk'a giderek ittifak teklifini sunduğu gibi Mardin Artuklularına Rasu'l-Ayn'ı ve Harezmîlere de Harput'u vermeyi teklif etti. Fakat Selçuklular bölge hükümdarları Moğol korkusu nedeniyle olacak ki Halep hükümdarı dışından kimseden beklediği yardımı görememiştir.⁹⁴

⁹² Mugan (Arap-Fars kaynaklarında “مغان-موغان” , Nesevî/Mînuvî, s.180 vd; Cüveynî/Kazvînî, s.44,209,487; Ermeni kaynaklarında “Mough'an--**Մաղան**” (Kiragos/Dulaurier, s.209) , Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden birisidir. Erbil ile Tebriz arasında bir yerde olup Ortaçağ boyunca gayet müstahkem bir şehir görünümündendir. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.564–565; Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.36,40.

⁹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.490; İbnü'l-Adîm, s.514; İbnü'l-Vâsıl, V,s.313-314; İbni Bîbî, II, s.62-63; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.20; Vardan, s.228; Aknerli Grigor, s.15; Kiragos, s. 46; Ebu'l-Farac, II, s.541;Brawt Odric, Ffordd Y Brawd Odrig, (Neşr. Stephen J. Williams, Caerdydd 1929, s.31; *Anonim Selçukname*, s. 48; İbn Dokmak, s.149; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.276; Makrizî,I, s.313; el-Aynî, I, s.118.

⁹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.491; İbni Bîbî, II, s.67; İbnü'l-Vâsıl, V,s.314; Ebu'l-Farac, II, s.541; Ebu'l-Fida/Deyyub, II, s.276; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s.7; Yafi'î, IV, s.81; Turan, *Türkiye*, s.451. Ebu'l-Farac, Meyyâfârikîn hükümdarının asker göndereceğini vaad ettiğini, fakat bu vaadini gerçekleştirmediğini söyler.

1243 yılının kış ayları geldiğinde Selçuklu sultanı, sayısı 80.000'i bulan ve bünyesinde Gürcü, Ermeni, Frenk ve Kıpçak ücretli askerlerinin de olduğu ordusunu Sivas'ta topladı. Bunun yanında verilen yardım sözü nedeniyle gönderilen Nasıheddin Faris komutasında Halep birliği de kısa bir süre sonra Sivas'a vardı. Selçuklu ordusu burada beklediği sıralarda Moğol komutanı Baycu Noyan ise ordusu ile birlikte harekete geçmişti. Her ne kadar Selçuklu ümerası ordusunun Sivas'ta bekletilmesini söyleseler de buna mukabil Selçuklu sultanı komutanlarını dinlemeyip askerlerine hareket emri verdi. Nihayetinde her iki ordu, Erzincan yakınlarındaki Köseadağ⁹⁵ mevkinde karşı karşıya geldiler. Moğollar sahte ricat ile Selçuklu ordusuna yenildiği izlenimini verdikten sonra ani bir hamle ile kendilerini kovalayan Halep ordusunu imha ettiler. Bu gelişme daha başlamayan savaşın gidişatını bir anda değiştirdi. Nitekim II. Gıyaseddin Keyhüsrev, askeri varlığının getirdiği avantajı bir kenara bırakarak, anlaşılması zor bir muvazenesizlik emaresi gösterdi: Filvaki savaşa girmeyi göze alamayarak savaş alanından firar etti. Bunun üzerine Selçuklu ordusunun ana kuvveti arasında panik yaşanmış ve askerlerin çoğu çareyi savaş meydanında kaçmakta bulmuşlardır. Böylece Selçuklu sultanı savaşmadan yenilgiyi kabul ediyor düşman askerlerinden iki misli büyüklüğündeki ordu, devletin muhtelif yerlerine kaçmayı uygun buluyordu. Moğollar başta Selçuklu ordusunun sahte ricat yaptıklarını düşündülse de gerçeği öğrendiklerinde, kısa bir şaşkınlıktan sonra, Selçuklu ordugâhını müthiş bir şekilde yağmaladılar. Böylece Köseadağ savaşı Anadolu tarihindeki en trajik hadiselerinden biri olarak kayda geçecek şekilde son buluyordu(3 Temmuz 1243/14 Muharrem 641). Moğollar ise kısa bir süre sonra Anadolu'nun birçok bölgesini tahrip edeceklerdir ki Anadolu'da bu tarihten itibaren siyasi erk büyük bir çöküşe geçecektir.⁹⁶

⁹⁵ Köseadağ "كوسه طاع" , Sivas'ın 80 km. kuzeydoğusunda yer alman bir mevkidir. Bkz: İbni Bîbî/Houdsma-Muhtasar, s.205; Aksarayî/Turan, s.33, 45.

⁹⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.491, İbnü'l-Adîm, s.514-515; İbnü'l-Vâsıl, V,s.326-327; İbnü'l-Amîd, s.32; İbni Bîbî, II, s.64-73; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.20-22; İbnü'l-Cezerî, 185; Hayton, s.158; Vardan, s.228; Aknerli Grigor, s.16-17; Kiragos, s.48-50; Samuel d'Ani, s.461; Sempad, s.649; Mhithar, s.107; Ebu'l-Farac, II, s.541-542; Aksarayî/Turan,s.45; Aksarayî/Öztürk,s. 35; *Anonim Selçukname*, s. 48-49; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s.7; İbn Dokmak, s.149; Makrizî, I, s.313; el-Aynî, I, s.120; Tagribirdî, VI, s.347; Rubruck, s.275; Turan, *Türkiye*, s.451-457; a.mlf., "Keyhusrev II", *İA*, VI, 624-627; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1969, s. 9-10; d'Ohsson, *age*, III, s.80. Keza Köseadağ Savaşı hakkında geniş bir bilgi için bkz: M.A.Çakmak, *Köseadağ Savaşı (1243)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.

Selçuklular, Köseadağ mevkiinde, tarihinin en feci mağlubiyeti almasının akabinde Moğolların tahakkümü altına girmiş ve yıkılışına dek bu durumu devam etmişlerdir.⁹⁷ Savaşın akabinde ise Moğollar, önüne gelen birçok mevki talan ve yağma edip ilerlemişlerdir. Moğollar komutanlarından Yasavur Noyan olmak üzere Anadolu'nun iç kısımlarına düzenledikleri seferde Bitlis ve Ahlat'ı aldıktan sonra yönlerini Diyâr-ı Bekr bölgesine çevirdiler. Zehebî ve İbnü'l-Kesir, Moğolların 1244 yılının bahar aylarında Meyyâfârikîn hükümdarı Şehabeddin Gazî'ye elçi gönderdiğini kaydederler.⁹⁸ Elçi, Şehabeddin Gazî'ye Moğollara itaat etmesini istemiştir. Filhakika Meyyâfârikîn hükümdarı Selçuklular gibi bir gücün bile Moğollar önünde durmadığını görünce direnmenin kendisi için bir felaket olacağını düşünecek ki elçinin teklifini kabul etti. Bunun yanında elçi ile birlikte yüklü hediyeleri Moğollara gönderdiği gibi başına bir şeylerin gelebileceğinden korktuğundan ailesi ve hazinelerini Hısn-ı Keyfâ'ya taşıdı. Kaynaklar, Moğolların Amid, Ruha, Meyyâfârikîn, Malatya⁹⁹, Habur ve Sincâr'a kadar uzanan bir yağma hareketinde bulduklarını, söz konusu sefer esnasında ahaliden birçok kişinin öldürüldüğünü de belirtirler.¹⁰⁰

Moğollar, Köseadağ savaşından sonra Anadolu ve Diyâr-ı Bekr bölgesini bir süre rahat bıraktılsa da 649/1251 yılı başlarında yeniden harekete geçtiler. İbn Şeddad, Baycu Noyan'ın bölge hükümdarlarına yanlarında yarlığlar¹⁰¹ olduğu halde elçilik hayeti gönderdiğini söyler. Söz konusu yarlığlara göre Eyyûbî sultanı el-Meliku'l-Nâsır'ın 200.000, Selçuklu sultanının 200.000 Artuklu hükümdarı el-Meliku's-Said'in 100.000, Meyyâfârikîn hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil'in 100.000

⁹⁷ Abdulkadir Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX, S. 27, Ankara 1997, s.12-88; a.mlf, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *TDA*, S.38, Ankara 1985, s.90-101; İlyas Kamalov, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *TDA*, S.140, Ankara 2002, s.167-182

⁹⁸ Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s.12; İbnü'l-Kesir, XIII, s.297-298

⁹⁹ Malatya "ملطية", Malatya Ovası'nın güney kısmında deniz seviyesinden 910-950 m. yükseklikte yer alır. Burası aynı zamanda önemli yolların kesiştiği bir noktada bulunduğundan tarih boyunca geçiş güzergâhı olmuştur. Ebubekir el-Zâhirî, s. 72; Zekeriya Kazvîni, s. 564; Şerefhân/Bozarıslan, s. 222; Besim Darkot, "Malatya", *İA*, VI, s. 229-232

¹⁰⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.498; İbnü'l-Adîm, s.515; İbnü'l-Vâsıl, V,s.349; Ebu'l-Farac, II, s.544; İbnü'l-Cezerî, 192; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s.12; Makrizî, I, s.315; İbrahim Güneş, *Bahriler Devrinde Memluklerin Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleriyle Siyasi Münasebetleri*, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Muğla 2009, s. 55.

¹⁰¹ Moğol hükümdarlarının çıkardığı fermanlara verilen addır. Bkz: Kalkaşandî, IV, s.423, 428; VII, s.229-230.

el-Cezire hükümdarı ile Hısn-ı Keyfâ hükümdarının 50.000 dinar vermesi isteniliyordu. Buna karşın bölge hükümdarları bu teklifi kabul edemeyeceklerini, çünkü kendilerinin el-Meliku'l-Nâsır'ın tabi olduklarını ve ona hutbe okuduklarını, şayet el-Meliku'l-Nâsır bu miktarı ödemesi halinde istedikleri parayı verebileceklerini beyan ettiler.¹⁰²

Moğollar aynı yıl içerisinde bölgenin muhtelif yerlerinde müthiş bir yağma hareketinde bulundular. Amid ve Meyyâfârikîn büyük bir sarsıntı geçirdi. Moğollar havalide birçok yağma ve öldürmeden sonra Suruc, Harran ve Ruhâ'yı da içerisine alacak bir sefer düzenlediler. Kaynaklar Moğolların bu sırada Bağdad'a hareket eden bir ticaret kervanına el koyduklarını yazarlar.¹⁰³ Kervanda bulunan birçok kişi ya öldürüldü ya da esir alınmıştır.¹⁰⁴ 1256 yılında tekrar Anadolu'nun müstahkem birçok mevkisi Moğollar tarafından işgal edildi. Bunun yanında kalabalık bir Türkmen kitlesi ile birlikte Ağaçeriler¹⁰⁵, Malatya, Harput şehirleri ile Fırat ve Musul havalisini işgal etmişlerdir.¹⁰⁶

¹⁰² İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatra*, III/I, s.246–247

¹⁰³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Moğolların kervanda Mısır mamulü 600 deve şeker ile 600.000 dinar paraya el koyduğu yazar (Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.523)

¹⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s.523; İbnü'l-Cezerî, 231–232; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s.67; İbnü'l-Kesir, XIII, s.337; Makrizî, I, s.383–384; Tagrîbirdî, VII, s.25; İbnü'l-İmâd, VII, s.430; Turan, *Doğu Anadolu*, s.201; Güneş, agt, s.55.

¹⁰⁵ XIII-XV. yüzyıllarda Maraş-Elbistan ve Malatya yörelerinde yaşayan Türkmen topluluğudur. Bu Türkmen grubu hakkında umumi bir mülahaza için bkz: Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Bellekten*, XXVI /103 (1963), s.521–528; a.mlf., *Oğuzlar*, s.178-179

¹⁰⁶ Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, (Neşr. J. B. Abbeloos-T.J. Lamy), II, Paris 1874, s.731–732; Turan, *Doğu Anadolu*, s.201.

3. DİYAR-I BEKR BÖLGESİ'NİN MOĞOL HÂKİMİYETİNE KESİN OLARAK GİRİŞİ

3.1. İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Hûlâgû'nun Bağdad Seferi

Oktay Han öldüğü sıralarda (5 Cemazievvel 639/11 Aralık 1241)¹, Moğol istilasını hızını kaybetmişse de yine de başarılı bir şekilde devam etmekteydi. Büyük Han'ın ölümüyle yerine geçen Göyük Han², sefehinin fetihlerine bıraktığı yerden devam etti. Nitekim Reşîdu'd-dîn, Göyük Han'ın bu nedenle bir türlü istikrarın kuramadığı Sübüday'ı Çin'e, batıya da Elçiday'ı gönderdiğini kaydeder.³ Kafkasya'da ise yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Carmogan Noyan görevinden azledilip yerine geçirilen Baycu Noyan tarafından fetihler tekrar başlatılmıştı.⁴ 1242 yılında Erzurum alındı ve bir yıl sonra da Selçuklular Köseadağ mevkiinde yenilgiye uğratıldı; bilahare Sivas, Kayseri ve Malatya cebren ele geçirildi. Bunun yanında Ermeni Krallığı hükümdarı Hetum ise Moğolların itaatine girmeyi ve cizye ödemeyi kabul etti.⁵ Arkasından Gürcüler'e ait beldeler tekrar işgal edildi. Gürcü kralı Rusudan daha önce verilen vassallıktan azledilerek yerine oğlu getirildi.⁶ Ayrıca Batı dünyası ile Moğolların ittifak girişimleri bu dönemde başladı. Daha sonra Müslüman dünyaya karşı bir askeri ittifakın arayışları başladıysa da iki taraf için müsbet bir netice vermemiştir.⁷

¹ Cüveynî/Öztürk-1999, s.268; Cûzcânî, s.395

² Göyük "كی بی ك" (Kalkaşandî, IV, s.308) Oktay Han'ın oğlu olup 1246-1248 yılları arasında Büyük Moğol İmparatorluğunun tahtında oturmuştur. Bkz: Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.227-262; d'Ohsson, II, s.187-244; Seyyad, age, I, s.194-201

³ Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.247

⁴ Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.234; İbn Dokmak, s.224.

⁵ Victor Langlois, *Numismatique de l'Arménie Moyen Age*, Paris 1855, s.51-53

⁶ Hayton, s. 164-165; Orbélian, s.232-233

⁷ Marco Polo, s. 93 vd; Rubruck, s.163 vd.; Ebu'l-Farac, II, s.639; Jean Richard, "La Papauté et les Missions Catholiques en Orient au Moyen Age", *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, LVIII, Paris 1947, s. 263-266; a.mlf, "Le Début des Relations Entre la Papauté et les Mongols de Perse", *JA*, CCXXXVII, (1949),s.291-297; a.mlf, "The Mongols and the Frank", *JAH*, III/1, (1969),s.45-57

Göyük Han, 1250'de ölmüş⁸ ve yapılan hararetli bir kurultaydan sonra yerine Möngâ Han⁹ getirilmiştir.¹⁰ Yeni hükümdar başa geçer geçmez fetihlere kalınan yerden devam etmekten geri kalmamıştır. Reşîdu'd-dîn, Möngâ Han'ın küçük kardeşi Kûbîlây'ı¹¹ 70.000 asker ile Çin'e gönderdiğini¹², Cûzcânî de diğer kardeşi Hûlâgû'yu¹³ ise Güneybatı Asya topraklarını fethetmek için gönderdiğini kaydederler.¹⁴ Böylece bu tarihte İlhanlı Devleti olarak geçecek siyasi teşekkülün ilk adımı atılmış olundu.¹⁵ Verilen tayin emrinin nedeni, Güneybatı Asya'da birçok yağma ve kıtalle biten askeri seferler icra edilmişse de henüz ele geçirilmeyişidir. Bu vesile ile bölgenin bir an önce zapt edilmesi ve burada işlerin yoluna koyulması gerekmektedir.

Hûlâgû, bizzat Möngâ Han'ın tasdik ettiği 1252 yılındaki kurultaydan aldığı ferman gereğince batı toprakları üzerine güçlü bir ordu¹⁶ ile harekete geçti.¹⁷

⁸ Cüveynî/Öztürk, I, s.276–277; Cûzcânî, s.410–411.

⁹ Möngâ-Möngge, (Arapça-Farsça "مى نككا", Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.263 vd, Mengu Tan "منكوتان", Kalkaşandî, IV, s.309; Çince "蒙哥", Li Tang, "Mongol Responses to Christianity in China: a Yuan Dynasty Phenomenon", *ARI*, 63, Singapore, 2006, s. 3), 1251–1259 yılları arasında Moğolların Büyük Moğol İmparatorluğu'nun tahtında oturmuştur. Dönemi hakkında bkz: Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.263–349; d'Ohsson, II, s.245–337; Seyyad, age, I, s.205–227.

¹⁰ Cüveynî/Öztürk, III, s.15–16; Mhithar, s.107

¹¹ Kûbîlây Kâân, (Arapça-Farsça "قوبيلای قآن", Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.350 vd; , Kubilay "قبلاى", Kalkaşandî, IV, s.309; Çince "忽必烈", Tang, *agm*, s.3), Tuluy'un oğlu olup 1260–1294 yılları arasında Moğolların büyük hükümdarlığı yapmıştır. Bkz: Reşîdu'd-dîn/Bloch, II, s.350–580; d'Ohsson, II, s.338 vd.

¹² Reşîdu'd-dîn/Bloch, II,274; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.234–235. Karşılaştırmak için bkz: Kafalı, *age*, s.52

¹³ İlhanlı Devleti'nin ilk hükümdarıdır. Babası Çingiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han, annesi Ong Han'ın yeğeni Sorgaktani Hatun'dur. Doğum tarihi tam olarak belli olmadığı gibi gençlik yıllarına ait bilgimiz çok azdır. 663/1265 yılında ölmüştür. Hayatı ve icraatları hakkında bkz: Spuler, *age*, s. 59–77; Grousset, *age*, s.331–349; Fehmî, *age*, s. 108–150; İkbâl, *age*, I, s. 164–199; Yuvalı, *age*, s. 45–114; Özdemir, *age*, s.183–311; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 24–36; V.V. Barthold, "Hülagu", *İA*, V/1, s. 581–582; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû", *DİA*, XVIII, s.474–475.

¹⁴ Cûzcânî, s.423. Kalkaşandî, Hülâgû'nun İran toprağını Batu Han'dan aldığını kaydeder ki (IV, s.309), muasır kaynakların hiç birinde İran'ın Batu'nun kontrolüne girdiğine dair bir kayıt bulamadık. Bu nedenle söz konusu bilgi yanlış olmalıdır. Ayrıca Hülâgû'nun görevlendirilmesi hakkında bkz: Cüveynî/Öztürk, III, s.89–90; Mîrh'ond, V,s.228 vd; H'ondmir, III, s.94; Seyyad, *age*, I, s.231–233

¹⁵ Devletin tarihi seyri hakkında bkz: Spuler, *age*, ilgili yerler; a.mlf, "İlhanlılar", *İA*, V/2, s.967-972; a.mlf., "İlkhâns", *EP*, s.1121-1123; Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 62–70; Yuvalı, *age*, ilgili yerler; Seyyad, *age*, I, s. 231 vd; Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", *Belleten*, S.206,(1989), s. 175–197.

¹⁶ Hülâgû'nun emrinde Moğolların savaş kuvvetinin beşte biri bulunmaktaydı. Bkz: Spuler, *age*, s.59. Bunun yanında Moğol ordusunun sayısı ve erzak tedariki hakkında bkz: Kalkaşandî, IV, s. 425–426,486. İsmail Hakkı Uzunçarşılı XIII. asrın sonlarına doğru İlhanlıların asker mevcudiyetini 20

Maveraünnehr ve Horasan bölgelerinde bir süre oyalandıktan sonra¹⁸ nihayetinde 1255 yılından itibaren ileri hareket hız kazanmaya başladı. Hülâgû, itaat etmeye yanaşmayan İsmaililer'e ait İran mülhakatında yer alan Alamut Kalesi'ni¹⁹ muhasara altına almakla işe başladı(29 Cemazievvel 654/24 Temmuz 1256). Bunun yanında önemli Moğol komutanlarından Kitboğa Noyan²⁰, daha önce İsmaililere ait birkaç küçük kaleyi ele geçirmekle ana ordunun işini bir hayli kolaylaştırmıştı. İsmaililer'in ana karargâhı olan Alamut Kalesi içinde yer alan dönemin İsmaili Şeyhi Rükneddin-Hurşâh²¹, kaleyi ilkin teslim etmeye yanaşmadıysa da kısa bir süre sonra Moğol hücum ve tazyiklerine dayanamayarak bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunun yanında mezkûr şeyh teslim olmuş, fakat kaledeki müdafiler kaleyi teldim etme konusunda emrini dinlemeyerek mukavemet göstermeye devam etmişlerdir. Moğollar, muhasara şartlarının iyice zorlaştırmaları neticesinde müdafiler açlıktan kırıldılar. Nihayetinde kale 18 Eylül 1256 yılında teslim olmak zorunda kaldı. Mukavemet eden birçok müdafî katledildiği gibi Şeyh, Möngâ Han'ın huzuruna çıkarıldıktan sonra boynu vuruldu.²² Geri kalanlar sayım yapılacak bahanesi ile

tümen (200.000) olduğunu söyler (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.229).

¹⁷ Makrizî, I, s.418-419; Yuvalı, *age.*,s.52

¹⁸ Cüveynî/Öztürk, III, s.56 vd; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s. 260–261; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.8.

¹⁹ Alamut-Alamut Kalesi “الموت”, İran'da Elburz dağları üzerinde olup, Kazvin'in kuzeydoğusunda müstahkem bir kaledir. Deylem sınırındaki Rûdhâne-i Alamut vadisi ile Tâlekân nehrinden 2, Kazvin'den ise 6–8 fersah mesafede 2000 m. yükseklikteki yüksek ve ele geçirilmesi zor bir kaya üzerinde kurulmuştur. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.301–302; Hamdullah Müstevfi/Le Strange, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 61; W. Ivanow, Alamut and Lamasar, Tahran 1950, ilgili yerler; Hodgson, *age*, ilgili yerler; Zeki Velidi Togan. “Alamut”, *İA*, I, s.289; L Lockhart. “Alamut”, *EF*, I, 352

²⁰ Kitboğa “کتغا نون-کیتوبوقا نون” önemli Moğol komutanlarından biri olup Ayn-ı Calut savaşında öldürülecektir. Bkz: İbnü'l-Amîd, s. 53–54; İbn Abdüzzahir, s.63–66; Yunîni, I, s.365–367; Ebu Şâme, s.207–209; İbnü'l-Fuvâtî, s.166; İbnü'l-Furât, s.58–60; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50–52; a.mlf, *Tuhfe*, s.43–45; Ebu'l-Fedâil, I, s. 75; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.313–316; Vassâf, s.116–118; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.205; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.60–62; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.163; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 388–392; Ya'fî, III, s.149; Nuveyrî, XXIX, s.474; İbn Sibât, I, s.391;Kalkaşandî, III, s.430; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.49–61; Ebu'l-Farac, *Tarih-i Muhrasaru'-d-Duvel*, s. 280–281; Hayton, s.175; Vardan, s.234; Orbèlian, s.227; Aknerli Grigor, s.36; Kiragos, s.89; K'art'lis C'xovrebbâ, I, s.387–390; Mhithar, s.108; Makrizî, I, s.430–431; el-Aynî, I, s.243–244; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.77–81; İbnü'l-Iyâs, I, s.306. Bunun yanında nesebi hakkında bkz: Hayton, s.173.

²¹ Hayatı hakkında bkz: Mustafa Galib, *Tarihü Dağvatü'l-İsma'iliye*, Beyrut tz, s. 277–279.

²² Cüveynî/Öztürk, I, s.106–107,133,275; Cüzcanî, s.412–418; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.244–245,255; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.8; İbnü'l-Cezerî, s.240; İbn Dokmak, s.224; Yunîni, I, s.11; Ebu'l-Farac, II, s.561–562; Benâketî, s.415–416; Orbèlian, s.229; Mhithar, s.108; Jean d'Outremeus, V, s.319–320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 25; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 159; Yafî'i, IV, s.135; Mustevfi, II, s.142; Kalkaşandî, IV, s.309–310; Tagrîbirdî, VII, s.37; İbn Sibât, I, s.367;

toplanıp idam edildiler. Reşîdu'd-dîn, sadece küçük bir kısmın dağlara sığınarak kurtulabildiğini kaydeder.²³ İsmaililer, Alamut'ta büyük bir kütüphane oluşturmuşlardı. Bizzat muhasarada hazır bulunan Cüveynî, kütüphaneye bakmak için Hûlâgû tarafından gönderildi. Alabildiklerini kitapları aldı geri kalanlar ise yakıldı. Ne gariptir ki tam bu sırada da Medine'de çıkan bir yangın sonucu İslam dünyasının en büyük kütüphanelerinden biri de yanmıştır.²⁴

Müslüman dünyasının da alkışla yâd ettikleri bu seferden sonra Moğollar, Sünni İslam dünyasının merkezi hüviyetindeki Bağdad istikametinde harekete geçtiler. O sıralar Abbasilerin başında otuz yedinci halife olan el-Müsta'sım-Billâh²⁵ bulunmaktaydı. Kaynaklar kendisinin zayıf karakterli birisi olduğu üzerinde dururlar. İbnü'l-Fuvâtî ve Vassâf, dikkate şayan bir kayıta bulunarak Halifenin veziri Alkamî'nin efendisine kin beslediğinden Hûlâgû'ye mektup yazdığını ve kendisini Bağdad üzerine sefer için teşvik ettiğini dile getirirler. Anladığımız göre, Hûlâgû buna mukabil vezirin bu teklifine başta sıcak bakmışsa da daha sonra bunu kabul etmemiştir.²⁶

Halife sarayında ise tam bir panik havası hâkimdi. Nitekim üzerlerine güçlü bir Moğol ordusunun ilerlediğini öğrenen Halife, başta Hûlâgû'ya itaat etmeyi düşümmüşse de etrafına uyarak bu fikrinden vazgeçmiştir.²⁷ Bu nedenle gönderilen Moğol elçisinin²⁸ itaat talebi reddedildi.²⁹ Bunun yanında o sıralar Anadolu'da avdet eden Baycu'ya ordusuna katılması hususunda haber gönderdiği gibi Musul

Seyyad, *age*, I, s. 233–245; Galib, *age*, s.79; Edward G. Browne, *Literary History of Persia*, II, London 1906, s. 458–460; Sykes, *age*, II, s.172–173

²³Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.245.

²⁴ Cüveynî/Öztürk, III, s.163. Çıkan bu yangın hakkında bkz: İbnü'l-Cezerî, s.240; Yunînî, I, s.4–10; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 18–22; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s. 158; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.193; İbnü'l-Verdî, II, s.194; Makrizî, I, s.398; Tagrîbirdî, VII, s.17–19; İbn Sibât, I, s.373; el-Diyarбекrî, II, s.372.

²⁵ Hayatı ve halifeliği hakkında bkz: Suyutî, s. 364 vd.

²⁶ İbnü'l-Fuvâtî, s.154; Vassâf, s.101; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.32; İbn Dokmak, s.234; Browne, *age*, II, s.461; Sykes, *age*, II, s.173.

²⁷ Cüveynî/Öztürk, III, s.163–164; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.271–272; d'Ohsson, III, s.215–225

²⁸ Bu olaydan sonra elçinin Abbasi halifesi tarafından hapse atıldığı anlaşılıyor. Bkz: Ebu'l-Farac, II, s.569

²⁹ Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 28; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.159.

hükümdarı Bedreddin Lu‘lu‘ ve Gürcülerden asker takviyesi aldı.³⁰ Nihayetinde Hûlâgû sefer kararı aldı ve bu kararı tatbik etmek amacıyla 1257 yılının ilkbaharında Moğolların ana karargâhı Hemedân’dan harekete geçti. Moğol ordusu tüm kudreti ile etrafı da tarumar edip Musul üzerinden Dicle nehrinin sağ şeridinden hızlı bir şekilde ilerlemeye başladı. Kitboğa’nın komuta ettiği sol ve sağ cenah birlikleri Irak ovasına girerken, Hûlâgû’nun bizzat komuta ettiği merkez ordu ise Kirmanşâh³¹ üzerinden saldırıya geçti. Harekât sırasında bölgede meskûn halde yaşayan Kürtlerin önemli bir kısmı kılıçtan geçirildi.³²

Hûlâgû komutasındaki Moğol ordusu, uzun bir yürüyüşten sonra Bağdad yakınlarına vasil oldu. Baycu Noyan, emrindeki Moğolların pişdar koluna ileri hareket emri verdi; kendisi de Bağdad yakınlarına kadar bir keşif seferi yaptıysa da İbn Kurar adlı bir Kürt emir ile Davedâr adlı bir diğer emirin komutasındaki Bağdad ordusu tarafından hezimete uğratıldı. Moğol komutanı aldığı hezimetin etkisi ile savaş alanından son anda canını kurtarabildi.³³

Abbasiler adına bu başarı fazla sürmemiştir. Nitekim Abbasi komutanları Moğolların merkez ordusunun ilerlediğini haber alır almaz harekete geçmeleri sonucu Bağdad yakınlarında Moğol ordusu ile karşı karşıya geldiler. Baycu, Moğollar nezdinde büyük bir akıllılık ederek bu sefer sahte ricatla Abbasi kuvvetlerini Dicle nehrine yapılan kanallardan birisini açmasıyla meydana gelen bataklığa çekti. Olanlardan habersiz ilerleyen Abbasi mukavemet gücü ise Moğolların bu tuzağına düştü. Burada saplanan Abbasi ordusunu düşman ordusu tarafından kılıçtan geçirildi. Birkaç komutan kurtulmaya muvaffak olduysa da ordunun çoğu savaş meydanında yok oldu. Bilahare Abbasi mukavemetinin kırılması

³⁰ Cüveynî/Öztürk, III, s.89-90; Cûzcânî, s.431; İbn Dokmak, s.234; Mirh’ond, V,s.228-230; H’ondmir, III,s.94

³¹ Kirmanşâh “کرمانشاه”, bu gün İran sınırları içerisinde yer alır. Kürdistan bölgesinin önemli şehirlerinden biri olup, Zağros sıradağlarının kuzeybatısında deniz seviyesinden 1320 m. yükseklikte kurulmuştur. Şehrin konumu hakkında bkz: Makdisî, s. 393; Mustevfi, *Nuzhatu’l-Kulub*, s.108; Le Strange, *Mesopotamia and Persia*, s.57-58; J. I. Clarke - B. D. Clark, *Kerman-shah, an Iranian Provincial City*, Durtiam 1969, ilgili yerler; M. Ali Sultani, *Târih-i Mufasssal-ı Kirmânşâhân*, Tahran 1373, ilgili yerler.

³² Reşîdu’d-dîn/Neş’et, I, s.281-282; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.36; E.Bloch, *Introduction A L’Histoire Des Mongols De Fadl Allah Rashid ed-Din*, London 1910, s.227.

³³ Cüveynî/Öztürk, III,s.172; Reşîdu’d-dîn/Neş’et, I, s.285-286; Ebu’l-Farac, II, s.568; Vassâf, s.112; Zehebî, *Tarihü’l-İslam*, XLVIII, s. 35; İbn Dokmak, s.234. Moğolların Halife ordusu önünde yenilmesinde düşmana büyük mukavemet eden Kürt birliklerinin etkisi büyük olsa gerek.

neticesinde Moğol ordusu 18 Ocak 1258 tarihinde Bağdad önünde göründüler. Askerler Bağdad'ın doğu kısmına konuşlandırıldı; muhtelif yerlere ise mancınık, arrade ve diğer askeri silahlar yerleştirildi. Böylece tarihler 22 Ocak'ı gösterdiğinde ise şehir tamamı ile abluka altına alınmış olundu.³⁴

Moğol ordusu, bu tarihten itibaren tazyiklerini şehrin doğu kısmına yoğunlaştırdılar. Bu sırada mancınıklar şehrin surlarını tüm şiddeti ile vurmaya başlıyor, Moğol askerleri de sıra sıra huruç hareketlerinde bulunuyorlardı. Muhasara tüm şiddeti ile devam ettiği sıralarda gönderilen ve ellerinde bazı anlaşma şartları olan Abbasi elçilerinin tüm görüşme talepleri geri çevrildi. Nihayet Şubat ayına girildiğinde, yapılan müthiş bombardıman neticesinde şehir surlarının doğu kısmının çökmesiyle Moğol askerleri gruplar halinde şehrin içine aktılar. Surun yıkıldığını gören Halife ve erkânı, Hûlâgû'nun huzuruna çıkarak şartsız teslimiyetlerini bildirdiler. Fakat Halifenin maiyetindeki herkes kılıçtan geçirilerek katledildi. Bunun akabinde Hûlâgû 15 Şubat'ta muzaffer bir şekilde, halifelik sarayına girdi. Burada Abbasi halifelerinin asırlarca topladıkları değerli eşyaların yanında antika birçok esere de el konuldu. Nitekim dönemin kaynakları ele geçirilen ganimetleri uzun uzun zikrederler. Halife ise hazinelerin yerini gösterdikten sonra bir çuvala konulup dövülerek öldürüldü. Şehir ise kırk gün boyunca yağmalandı ve Müslüman ahaliden çoğu katletildi. Her ne kadar burada yaşayan zengin tüccarlar fidyelerle canlarını kurtarmaya çalışmışlarsa da Moğol kılıçları altında can vermekten kurtulamadılar. Kaynaklar Bağdad şehrinde yaklaşık 80.000 insanın öldürüldüğünü söylerler. Fakat yine aynı kaynaklar bunlara ek olarak Hıristiyanlara dokunulmadığını belirtirler.³⁵

³⁴ Cüveynî/Öztürk, III, s.172; Ebu'l-Farac, II, s.544; İbnü'l-Tiktaka, s.336; İbn Dokmak, s.234; Browne, age, II, s.461-462; Moğolların Bağdad önündeki mevki hakkında bkz: Harita 11

³⁵ Cüveynî/Öztürk, III, s.172-174; Cûzcânî, s.430-433; İbnü'l-Fuvâtî, s.157-159; İbnü'l-Amîd, s.39; Ebu Şame, s.197-199; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.35-40; a.mlf, *Tuhfe*, s.41; İbnü'l-Cezerî, s.244-245; Yunînî, I, s.85-89; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.267-299; Vassâf, s.94-105; Hayton, s.169-170; Vardan, s.232; Aknerli Grigor, s.28-29; Kiragos, s.82-84; Jean Dardel, s.12; Orbélian, s.227; Samuel d'Ani, s.461; Mhithar, s.107; Ebu'l-Farac, II, s.568-570; a.mlf, *Muhtasarî'd-Düvel*, s.471-473; Aksarayî/Öztürk, s.44-45; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.33-39; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.159; *Hisn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.14a; Yafi'î, IV, s.105-106; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.34-37; İbn Dokmak, s.238-240; Ebu'l-Fidâ/Azb, III, s.193-194; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.302-303; İbnü'l-Verdî, II, s.189-192; İbnü'l-Kesîr, XIII, s.361-367; Kalkaşandî, IV, s.309; Nuveyrî, XXVII, s.380-383; Benâketî, s.417-418; Mustevfî, II, s.142; İbn Haldûn, V, s.434; Makrizî, I, s.409-410; el-Aynî, I, s. 167-172; a.mlf., *es-Seyfü'l-Muhenned fi Siret el-Meliku'l-Mü'eyyed Şeyhü'l-Mahmud* (Tah. Fahim

Cesetlerden çıkan koku ve bulaşıcı hastalıktan ötürü Hûlâgû, tarihler Mart ayını gösterirken virane olmuş şehrin yönetimini vezir Alkamî'ye vererek geri çekildi³⁶. İlhanlı Hanı yavaş bir yürüyüşten sonra önce Azerbaycan'a oradan da Hemedan'a döndü. Ele geçirdiği hazinenin bir kısmını, söz verdiği üzere büyük Han Môngâ'ya gönderdi; geri kalanını kendisine ayırdı. Bu vesile ile Urmiye Gölü yakınlarında yer alan Şaha'da ele geçirdiği ganimetleri saklanması için bir kale inşa etti.³⁷ Hûlâgû'nun bu seferi sonucu beş asrı aşkın varlığını devam ettiren ve Sünni-İslam dünyasının en büyük otoritesi hüviyetindeki Abbasi Halifeliği böylece tarihe karıştı. Her ne kadar Memlûkler, Bağdad'tan kaçan küçük bir kalabalık içinden birini Halife olarak ilan etmişlerse de yeni Halifeler Memlûk hükümdarları yanında kukla olmaktan ileri gidememiştir.³⁸

3.2. Hûlâgû Han'ın Diyar-ı Bekr Bölgesi Hükümdarlarına İtaat Çağrısı ve Meyyâfârikîn Hükümdarı el-Kâmil'in Yardım Arayışları

Moğolların Irak bölgesine vasıl olmalarından sonra Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu', Hûlâgû'ye itaat eden ilk hükümdarlardan olmuştur. Filhakika Bedreddin Lu'lu' değerli eşyalarla İlhanlı hükümdarının huzuruna çıkarak ona tabiiyetini arz ettikten sonra kendisinden menşurlar alıp memleketine geri dönmüş ve bilahare Hûlâgû'nun Bağdad seferi sırasında Moğollara da yardımda bulunmuştur. Bunun akabinde Meyyâfârikîn hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil, Môngâ Han'ın huzuruna çıkıp yine aynı şekilde tabiiyetini arz etmiş, İlhanlı hükümdarı da bundan

Muhammed Şaltut-Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire 1967, s.23; Tagrîbirdî, VII, s.48–60; İbnü'l-İyâs, I, s.297; Suyutî, s.369–373; Şerefhân, I, s.27; el-Diyarbekrî, II, s.376–377. Keza bkz: Mustafa Tebder, *Muhitu'l-İslami Kebiri Uzvalü'l-Hilafetü'l-Abbasiyet men Bağdad ala eydi el-Moğol*, Kahire 1999, türlü yerler; d'Ohsson, III, s.257; Seyyad, age, I, s. 249–286; Browne, age, II, s.462–466; Sykes, age, II, s.173–175; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 68–79; Özdemir, age, s.262 vd; Herbert M.J. Loewe, "The Mongols", *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge 1923, s.642–643; Reynold Alleyne Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, New York 1907, s. 445–446; Seyyid Elbaz el-Arinî, *el-Memalik*, Beyrut tz, s.48

³⁶ İbnü'l-Amîd, s.49; Jean Dardel, s.12

³⁷ Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.300–302

³⁸ Bu hususta bkz: Ali Aktan, "Mısır'da Abbasi Halifeleri", *Belleten*, LXIII, S.237, Ankara 1999, s.411–452; Süleyman Özbek, "el-Meliku'z-Zahir Rükü'd-Din Baybars Zamanı Memlûk Devletinin Dini Siyaseti", *TİD*, IX, İzmir 1994, s.289–307, ilgili yerler.

son derece memnun kalarak kendisine menşurlar verip memleketine geri göndermiştir.³⁹

Hûlâgû, Bağdad ve Suriye seferlerine çıkmadan önce Anadolu'nun güneyinde yer alan siyasi teşekküller Moğolların hâkimiyetini tanımamışlardı. Moğolların tahakkümüne giren Anadolu Selçukluları ve sefer yapacağı bölgeler arasında bir kısmı Eyyübî meliklerinin kurduğu şehir devletleri ile Mardin ve çevre bölgeleri elinde tutan Mardin Artukluları yer almaktaydı. Moğollar, Selçukluları mağlup ettikten bir süre sonra bu siyasi teşekkülleri tehdit olarak görmemişlerdir. Fakat Hûlâgû, Bağdad Halifesi ve Suriye üzerine yapacağı büyük çapta bir sefer sırasında bu bölgelerden herhangi bir tehlikenin gelmemesi gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden Moğollar nezdinde bölgenin bir an önce kontrol altına alınması gerekiyordu. Ayrıca söz konusu siyasi teşekküllerin hükümdarlarının ikiyüzlü siyasetleri, kendi aralarındaki siyasi çekişmeleri tüm diplomatik çabalara ve yıpratıcı istila hareketlerine rağmen, Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımamaları da buna eklenince bölgenin ele geçirilmesi gerektiği kaçınılmaz oluyordu.

Meyyâfârikîn hükümdarı, Moğol gücünü hafife alacak ki yukarıda dile getirdiğimiz itaat sözünün geçerliliği kısa sürmüştür. 1257 yılında Moğol komutanı Baycu Noyan, Anadolu hudutlarını aşarak Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus'u⁴⁰ büyük bir yenilgiye uğratmasının⁴¹ akabinde, Selçuklulara ait Amid şehri savunmasız kalmıştı. Söz konusu durumdan faydalanmak isteyen Meyyâfârikîn hükümdarı Moğol hükümdarını son derece hiddetlendirecek bir işte bulundu. Nitekim Selçuklu sultanı Moğollar Anadolu topraklarına girdiğinde, Amid'de bulunan ve şehri müdafaa eden birlikleri sefere katılmaları için çağırmıştı. el-Melik'ul-Kâmil,

³⁹ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.479-480; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.14a; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.25; İbn Dokmak, s.242; Tagrîbirdî, VII, s.35. *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi* el-Meliku'l-Kâmil 'in Moğol hanının huzuruna çıkan ilk kişi olduğunu kaydeder.

⁴⁰ Anadolu Selçuklu sultanlığı yapmıştır (1246-1249 müstakil, 1249-1262 müşterek saltanat). II. Gıyâseddin Keyhusrev'in büyük oğludur. Babası vefat ettiğinde yerine geçmiştir. Hayatı hakkında bkz: Osman Turan, "İzzeddin Keykâvus'e Aid Bir Temlik-nâme", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 157-176; a.mlf., "Keykâvus II", *İA*, VI, s.642-645; Filiz Kayalıoğlu, II. *İzzeddin Keykavus ve Zamani*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006; Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçukluları Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykavus Dönemi", *AÜTAD*, XXIV, S. 38, Ankara 2005, s.239-258; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 28-36; a.mlf., "Keykavus II", *DİA*, XXV, s.355-356

⁴¹ İbni Bîbî, II, s.142-146; *Anonim Selçukname*, s.53-54; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.31-33; İbn Dokmak, s.228

Moğollara tabiiyetini arz edip, şehri güvence altına aldıktan sonra Meyyâfârikîn'e döndü. Selçukluların, 1257 yılında Moğollara yenilmeleri üzerine Amid'i savunmayacak bir duruma gelmeleri üzerine durumdan istifade etmek isteyen Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu', Meyyâfârikîn Eyyûbî meliki el-Melik'ul-Kâmil ve Mardin hükümdarı Melik'ul-Said'in yardımıyla Amid'i ele geçirmek için ittifak arayışına gittiler. Buna göre Bedreddin Lu'lu', Amid'de bir emirle anlaştığını ve şehri kuşatmaları durumunda burayı ele geçirmelerine yardım edeceğini bildirdi. Selçuklulara Amid'i kaptıran el-Melik'ul-Kâmil, bunu fırsat bilip teklifi kabul etti. Kısa süre sonra müttefik kuvvetler harekete geçip Amid şehrini kuşattılar. Şehri savunan Selçuklu ordusu dağıtıldı ve nihayetinde şehri 655 (1257) tarihinde ele geçirmeye muvaffak oldular.⁴²

Amid'in Selçukluların elinden çıktığı haberi Hûlâgû Han'a ulaştığında, İlhanlı hükümdarı Meyyâfârikîn hükümdarına elçi gönderip derhal şehrin Selçuklulara geri verilmesini emrettiyse de netice alamadı. Moğol hükümdarının isteğini geri çeviren el-Meliku'l-Kâmil bu hareketiyle resmen Moğol tabiiyetinden çıktığını gösterdi.⁴³

İbn Şeddad ve Zehebî, Moğolların Bağdad seferine çıktıklarında başta Meyyâfârikîn hükümdarı el-Melükü'l-Kâmil ve Mardin hükümdarı el-Meliku's-Salih olmak üzere Diyar-ı Bekr bölgesi hükümdarlarına itaat çağrısında bulduklarını kaydederler.⁴⁴ Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Amid'i ele geçiren el-Melik'ul-Kâmil, bu hareketiyle Moğollara itaatlerinden çıktığını resmen ilan ediyordu. Kısa bir süre sonra daha da ileriye giden el-Melik'ul-Kâmil, Moğol naiplerini tevkif etmesi ve Moğol özel izni ile Meyyâfârikîn topraklarından geçen aslen Bitlisli olan Suriyeli bir rahibi öldürdü. Buna ek olarak da Bağdad muhasarası sırasında Abbasi Halifesine destek vermesi Moğollar nezdinde bardağı taşıran son damla oldu.⁴⁵ Hûlâgû'nun el-Melik'ul-Kâmil'in bu durumuna daha fazla sessiz kalması beklenemezdi ve beklenen hamle de kısa bir süre içinde gerçekleşti. Nitekim İlhanlı

⁴² İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/I, s.259; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.14a.

⁴³ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.482-483; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.14a

⁴⁴ Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.43; a.mlf, *Duvelu'l-İslam*, II, s. 168

⁴⁵ Ebu'l-Farac, II, s.572

hanı, Bağdad seferine çıktığı esnada oğlu Yeşmut'u⁴⁶ emrinde İlkey Noyan⁴⁷ ve Suntay Noyan⁴⁸ olduğu halde Diyâr-ı Bekr'ın fethiyle memur etti.⁴⁹

el-Melik'ul-Kâmil, Moğolların kendilerini cezalandıracağı düşünüp yardım arayışlarına çıktı; bu nedenle Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Meliku'n-Nâsır'dan yardım almak için yola koyuldu.⁵⁰ Harran'a yetiştiği vakit Halep'te⁵¹ bulunan ünlü tarihçi İzzedin İbn Şeddad'a haber göndererek söz konusu yerde kendisini beklemesini istedi. İbn Şeddad ise el-Melik'ul-Kâmil'le görüşmenin ne kadar uygun olduğunu bilmediğinden Dımaşk hâkimi el-Meliku'n-Nâsır'a, vaziyeti bildiren bir mektup yazdı. Meyyâfârikîn hükümdarı İbn Şeddad'ın yanına vardıktan sonra kısa bir görüşmenin ardından Dımaşk'a gitmek için Harran'dan ayrıldı. el-Melik'ul-Kâmil'in yolda olduğunu haber alan el-Meliku'n-Nâsır, adamlarıyla istişare edip izleyecekleri politikayı belirlemeye çalıştı. Emirlerinden ez-Zeyn el-Hafizî dışında bütün adamları el-Melik'ul-Kâmil'e yardım etmenin daha iyi olacağını söylediler. ez-Zeyn el-Hafizî ise el-Melik'ul-Kâmil'e yapılacak en küçük bir yardım haberinin bile Hûlâgû'ya ulaşması durumunda memleketlerine karşı bir saldırıda bunu koz olarak kullanacağı konusunda ısrar etti. El-Meliku'n-Nâsır ise diğer emirlerinin sözünü dinledi: el-Melik'ul-Kâmil'i karşılamak için yola çıkarak kendisini Daru's-Sa'de'ye konuk etti. Kısa bir süre içinde de divanında kabul etti. el-Melik'ul-Kâmil, el-Meliku'n-Nâsır'a hitaben: “ *bu Tatarlar, onlara karşı ne bir siyaset fayda verir ne de onlara gösterilen herhangi bir hizmet işe yarar, onların insanları öldürmek ve*

⁴⁶ Hûlâgû Han'ın en küçük oğludur. İsmi kaynaklarda Yeşmut “یشموت” (İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.498 vd; Makrizî, I, s.414 vd), Eşmut “أشموت” (Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.46), Semut “سموت” (Ebu'l-Fida/Deyyub, II, s.308), Şemut “شموت” (el-Aynî, I, s.218; Tagrîbirdî, VII, s.74) şeklinde geçer. Babasının 1263'te ölmesiyle tahta geçmiş, ağabeyi Abaka ile giriştiği saltanat mücadelesini kaybederek kısa bir süre içinde tahtan feragat etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Spuler, s.78.

⁴⁷ “ایلکا نوین”, Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.319

⁴⁸ “سونتای نوین”, Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.319

⁴⁹ Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, 319; Ebu'l-Farac, II, s.572; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.15b; İbn Dokmak, s.240; Tagrîbirdî, VII, s.74; Mirh'ond, V,s.258; H'ondmir, III, s.97; Hammer, age,I, s.186–188.

⁵⁰ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.484; İbnü'l-Fuvatî, s.164; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.306; Kiragos, s.209; Mirh'ond, V,s.258; H'ondmir, III, s.97

⁵¹ Halep “حلب”, Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden anayolların kavşak noktasında kurulmuş olup, bu dikkat çekici coğrafi konumu dolayısıyla kervanların uğrak yeri olmuştur. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.183-184; J. Sauvaget, “Halep”, *IA*, V/1,s. 117-122; a.mlf., “Halab”, *EP*, III, s. 85-90

memleketleri istila etmekten başka bir amaçları yoktur. Efendimiz sultan (altı yüz) kırk iki yılından bu güne kadar onlara mallar harcıyor, dostluk ihlâsı namına onlara bir etki yapmadı, efendimiz, ne Bedreddin'in ne de elçinin sözüne kanmasın, zira o ne sana öğüt veriyor ne de onlara karşı seni tercih ediyor, amacı mülkünü elinden çıkarmaktır. Bana gelince, şunu iyice öğrendim ki, onlarla olsam da olmasam da öldürüleceğim, fakat ben bütün gücümü Allah yolunda harcamayı ve beklemeyi seçtim. Onlar, Bağdad'a ulaştılar, en doğrusu Sultan'ın, ordularıyla birlikte Müslümanları kurtarmak için çıkmasıdır. Eğer ona orda ulaştığımızda, iyi bir durumda görürsek, böylece halife yanında değerimiz olur, aksi meydana gelirse, onun intikamını alırız ”dedi. el-Meliku'l-Kâmil'in bu sözleri, orada bulunan Humus sahibi el-Meliku's-Salih Nureddin Ali ve yeğeni el-Meliku'l-Eşref ve emir Hacib el-İftihar Yakût'un oğlu Necmeddin b.Muhammed dışındaki emirleri ikna etmeye yetti. Fakat el-Meliku'n-Nâsır'dan hiç beklemediği bir yanıt aldı. Nitekim Meliku'n-Nâsır, kendisine yanında şefaet etsin diye bir elçi vereceğini ve Hûlâgû'nun huzuruna çıkıp kendisinden af dilemesini istedi. el-Melik'ul-Kâmil ise sitemkâr bir üslup ile : “ *Dini bir konu için sana geldim, sen ise bunu dünyevi bir konuyla telafî etmeye çalışıyorsun, ben bunu isteseydim, onun (Hûlâgû) yanında senden daha iyi bir konumda olurdum, zira ben onun yüzünü iki defa gördüm*” şeklinde sözler söylemesi üzerine el-Meliku'n-Nâsır, el-Meliku'l-Kâmil'i teskin etmek amacıyla: “ *üzerine geldiklerinde, sana bir ordu gönderirim, onunla onları yenersin*” dedi. Meliku'l-Kâmil ise kendisinin bu sözlerine şu şekilde cevap verdi: “ *Bütün bunlar, o zaman bana yarar sağlamaz, zira o bana ulaşamaz*”.⁵²

Kaynaklardan ve olayların seyrinden İki hükümdar arasındaki görüşmenin pek de bir faydası olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim her iki hükümdar da Bağdad Moğolların eline geçene kadar her hangi girişimde bulunamadılar. el-Meliku'n-Nâsır, el-Meliku'l-Kâmil yanından ayrıldığı zaman kendisinden yardım istediği an, arzu ettiği yardımda bulunacağına dair ona güvence vermekle yetinmiştir. Meyyâfârikîn hükümdarı memleketine döndüğü esnada İbn Şeddat ile karşılaştı. İbn Şeddat onun bu hareketini makul bulduğunu fakat Mısır hükümdarından gelen böyle bir yardım talebinin daha faydalı olacağını beyan ettiğinde el-Meliku'l-Kâmil,

⁵² İbn Şeddat, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.484-487; Cûzcânî, s.434-435; Ebu'l-Farac, II, s.572

memleketinin elinde çıkacağı korkusundan böyle bir şeye kalkışmadığı söylemiştir.⁵³

3.3. Moğolların Diyar-ı Bekr Bölgesine Girişleri ve Moğolların Gerçekleştirdikleri Suriye Seferi

Moğollar için Bağdad'ın zaptı ile Suriye bölgesinin yolu açılmıştı.⁵⁴ Bunun yanında Dımaşk hâkimi Sultan Meliku'n-Nâsır Selâhaddin, Musul hükümdarının Moğollar'a tabi olmalarının iyi netice verdiğini görünce oğlu el-Meliku'l-Azîz'i değerli hediyelerle Hûlâgû'ya gönderdi. İlhanlı hanı, el-Meliku'l-Azîz'i kabul edip babasının neden gelmediğini sorunca, babasının muhtemel bir Haçlı istilasına karşı memleketinde kaldığını söylemiştir. Hûlâgû ise söz konusu cevabı makul bulacak ki el-Meliku'l-Azîz'i babasına geri göndermiştir.⁵⁵

Yukarıda geniş bir şekilde ele aldığımız üzere Meyyâfârikîn hükümdarının Moğollara itaati reddetmesi, Hûlâgû'yu kalabalık bir ordu ile Amid üzerine yürümeye sevk etti (Zilhicce 657/Aralık 1259). Şehir önlerine geldiğinde Mardin hükümdarına haber gönderip itaat etmesini istedi. Mardin hükümdarı İl-Gazî⁵⁶ kendi yerine oğlu Kara Aslan'ı gönderince Hûlâgû buna çok sinirlenmiştir. İlhanlı hanı, babasının neden gelmediğini sorunca oğlu Mardin hâkiminin Sultan el-Meliku'n-Nâsır Selâhaddin'in tarafını tuttuğundan gelmediğini söyledi. Hûlâgû bu cevap karşısında iyice hiddetlenerek “*Eğer Meliku'n-Nâsır Selâhaddin'in beni engelleyecek gücü olsaydı, buralara gelmeme izin vermezdi. Duyduğuma göre ailesini ve bazı emirlerini Mısır'a göndermiş*” şeklinde sert bir cevap verdi. Ayrıca o sıralarda yanında rehin tuttuğu bazı Eyyûbî prenslerini göstererek kendisine gözdağı vermiştir. Bunun yanında Hûlâgû, Karaslan'ın kendisine verdiği cevabı hiç beğenmemiş ve kendisine karşı bir ittifakın olduğundan şüphelenecek ki derhal Sultan Meliku'n-Nâsır Selâhaddin'e haber gönderip yanına gelmesini istemiştir. Meliku'n-Nâsır tekrar oğlu el-Meliku'l-Azîz'i gönderince ilhanlı hükümdarı iyice sinirlendi ve “*O gelmezse biz onun memleketine varırız*” diyerek el-Meliku'n-Nâsır'a tehditler

⁵³ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.485

⁵⁴ Moğolların Suriye seferleri hakkında geniş bir bilgi için bkz: Seyyad, *age*, I, s.289–326

⁵⁵ İbnü'l-Amîd, s.47; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.42–43; Ebu'l-Farac, II, s.572–573; İbn Dokmak, s.242; İbnü'l-Kesir, XIII, s.381; Makrizî, I, s.410–411; el-Aynî, I, s.179.

⁵⁶ 1239–1259 yılları arasında Artuklu hükümdarlığı yapmıştır. Bkz: K. Sussheim, “Kutb al-Din İl-Gazi II”, *IA*, V/2, s. 966-967. Keza adına basılan sikkeler hakkında bkz: İsmail Galib, *age*, s. 69; Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, s. 405

savurdu. Hûlâgû, oğlu ile birlikte tehditlerle dolu bir mektubu Meliku'n-Nasır'a göndererek derhal kendisine itaat etmesini istedi.⁵⁷

Hûlâgû'nün hışmına uğrayan el-Meliku'n-Nâsır, derhal Mısır'a haber göndererek Moğollara karşı yardım istedi. Bunun yanında bir taraftan Moğollara karşı müdafaa tedbirleri alırken bir yandan da kendi ve büyük emirlerinin ailelerini Mısır'a gönderdi. Suriye halkı Moğolların bölgeyi tehdit etmeleri üzerine telaşa düşerek memleketlerini terk edip Mısır'ın yolunu tutmuşlardı. Dönemin kaynakları bu göç sırasında birçok insanın yolda öldüğünü, malları yanlarında olan birçok tüccarın da söz konusu mallarının yollarda yağmalandığını kaydederler.⁵⁸

Suriye bölgesinde bunlar olurken Mısır'da da işler pek yolunda değildi. Nitekim Moğollar tüm askeri kudretleriyle el-Cezire üzerine çöktükleri bir sırada yeni tahta geçmiş Eyyübî sultanı el-Meliku'l-Mansûr, birçok hükümdarlık vasfından mahrum birisiydi. Devamlı hayvanlarla oynuyor, o güne kadar ki en büyük tehditle karşı karşıya olmalarına rağmen herhangi bir girişimde bulunmuyordu. İşte bu sırada Meliku'n-Nâsır'dan da Moğolların Suriye bölgesini tehdit ettiğini yazan bir mektup ulaşınca saltanat naibi Kutuz⁵⁹, bu sultanla Moğollar gibi amansız bir düşmanla baş edilemeyeceğini dile getirerek derhal kudretli bir hükümdarın başa geçmesi için emirlerin nezdinde çalışmaya başladı. Nitekim bu çabasının sonucunu da aldı ve büyük emirler ittifakla Kutuz'un sultan olmasını istediler. Bu münasebetle Sultan el-Meliku'l-Mansûr'u 24 Zilkade 657/8 Kasım 1259 tarihinde annesi ile birlikte gözaltına alınıp Kahire kalesinin bir burcuna hapsedildi. Kısa bir süre sonra da Kutuz müstakil sultan olarak kabul edilerek büyük emirlerin ortak kararı ile tek başına

⁵⁷ İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatira*, III/II, s.489-490, 559; Ebu'l-Farac, II, s.573; Aknerli Grigor, s.29; Yunînî, I, s.91; Mirh'ond, V,s.259

⁵⁸ Vassâf, s.113; İbnü'l-Kesir, XIII, s.381

⁵⁹ Celâleddin Harzemşah'ın yeğeni olup 1260 yılında Memlûk sultanlığı yapmasının yanında aşağıda da anlatılacağı gibi Ayn-ı Calut savaşında Moğolları kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Hayatı ve siyasi icraatları hakkında umumi bir mülâhaza için bkz: Safedî, XXIV, s.251-254; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s.40-45; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s. 307-312; İbnü'd-Devâdârî, VIII, s. 39-66; İbnü'l-Kesir, XIII, s.395-399; Makrîzî, I, s.417-438; a.mlf, *el-Hitat*, II, s.238; el-Aynî, I, s. 254-260; Ekrem Hasan Ulebî, *et-Metikü'l-Muzaffer Kutuz*, Dımaşk-Beyrut 1987, ilgili yerler ; Bessâm el-Aselî., *et-Muzaf-fer Kutuz ve Ma'reketü 'Ayni Câlût*, Beyrut 1992, ilgili yerler; Mahmud Şelbî, *Hayatu'l-Meliku'l-Muzaffer Kutuz*, Beyrut 1992, ilgili yerler; Şehabeddin Tekindağ, "Kutuz", *İA*, VI, s.1057-1060; D. P. Little, "Kutuz", *EF*, V, s.571-572.

Memlûk tahta geçti.⁶⁰

Kutuz, sultan olur olmaz derhal Bedreddin el-Sincârî ve Kemaleddin İbnü'l-Adîm ile birlikte el-Meliku'n-Nâsır'a mektup gönderip Moğollara karşı kendisine yardım edebileceğini söyledi. Bunun yanında şayet Mısır'a gelirse saltanat naibi olarak yanında kalacağını ve kendisini sultan ilan edeceği taahhütünde bulundu. el-Meliku'n-Nâsır, Moğolların tehdidi karşısında hiç zaman kaybetmeden müdafaa tedbirleri almaya başladı. Kaynaklar kendisinin, Halep ve Dımaşk'tan bir hayli kalabalık bir ordu topladığını kaydederler. Bunun yanında aynı kaynaklar da el-Meliku'n-Nâsır'ın, Moğollar gibi çetin bir düşmanın önünde duracak basireti gösteremediği gibi Moğolların bölgeye vasıl olmalarıyla tüm hazırlıkları bir kenara bırakıp onlara karşı da koyacak herhangi bir girişimde bulunmadığını dile getirirler. Moğollar ise başın bizzat Hûlâgû olduğu halde Fırat nehrini geçerek Dicle nehri üzerinden Amid önlerine geldiler (Zilhicce 657/Aralık 1259). İlhanlı hanı, Amid'e vasıl olduğunda o sıralar Anadolu Selçuklu tahtını müşterek idare eden Rükneddin Kılıç Arslan ile ağabeyi İzzeddin Keykavus'u ordusuna katılmaları hususunda haber gönderdi. Hûlâgû kısa süre içinde Amid'i kuşatmışsa da burada oyalanmanın faydasız olacağını düşünecek ki şehir önünde bir miktar askeri birlik bırakıp el-Meliku'n-Nâsır'a ait Ruha ve Harran üzerine yürüdü. Kısa süre sonra da Harran sert bir kuşatma altına alındı.⁶¹

Durumdan haberdar olan el-Meliku'n-Nâsır, sıradakinin Suriye bölgesi olacağını düşünecek ki paniğe kapılmıştır. Hemen Moğollara karşı ne tür strateji uygulanacağını istişare etmek için bir meclis topladı. Burada büyük komutanlardan Necmeddin Emir Hacib ve Zeyneddin el-Hafızî, Moğollara karşı direnmenin mantıksızca olacağını, boyun eğmek gerektiğini söylediler. Filhakika bu öneri zaten panik halinde olan el-Meliku'n-Nâsır'ın gözünü daha da korkutmaktan başka bir işe yaramadı. Bunun yanında o sıralar mecliste hazır bulunan Baybars⁶², Kalavun⁶³ ve

⁶⁰ İbnü'l-Amîd, s.48; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.36; a.mlf, *Tuhfe*, s.42; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.39; İbnü'l-Kesir, XIII, s.382–383; Makrizî, I, s.417; el-Aynî, I, s.220

⁶¹ Cûzcânî, s.445; İbni Bîbî, II, s.153–155; Ebu'l-Farac, II, s. 573; İbnü'l-Furât, s.57; İbn Dokmak, s.255; İbn Haldûn, V,s.435.

⁶² 1260–1277 yılları arasında Memlûk sultanlığı yapmıştır. Baybars'ın doğum tarihi tam kesin olmamakla beraber 1223 tarihinde Hazar denizinin kuzyindeki Ural nehri yakınlarında yer alan Atrav şehrinde dünyaya geldiği kuvvetle muhtemeldir. Kıpçak Türklerinden Borlı boyundandır (İbn

diğer büyük emirler ellerinde yeterli kuvvetin mevcut olduğunu ve Moğollara mukavemet edebilecek güçlerinin olduğundan, düşmana karşı birlikte hareket edilmesini istediler. Lakin bu istek korku içinde olan sultan ve birçok emir tarafından reddedildi. Nitekim el-Meliku'n-Nâsır birçok hükümdarlık meziyetinden yoksun birisiydi. Kaynaklar onun savaş hazırlığı yapacak yerde zevk ve sefa içinde günler geçirdiği kaydederler.⁶⁴ İbn Abdüzzahir'in bildirdiğine göre el-Meliku'n-Nâsır'ın umursuz tavırları Dımaşk sarayında bulunan başta Baybars olmak üzere birçok önemli emirin kendisinden uzaklaşmasına veya kendisine karşı cephe almasına neden olmuştur. Bunun yanında işin böyle yürümeyeceğini bilen emirler, sultanı tevkif edip ortadan kaldırmayı düşündüler. Bu nedenle el-Meliku'n-Nâsır, dinlenmek için gittiği Dımaşk dışında bulunan ve kardeşi el-Meliku'z-Zahir'e ait olan bir bostanda iken bu emirler kendisine suikast düzenlemek için harekete geçtiler. Fakat el-Meliku'n-Nâsır, kardeşi el-Meliku'z-Zahir'in erken uyarısı üzerine bostandan kaçarak canını kurtarmaya muvaffak oldu. Hemen can havliyle Dımaşk kalesine kaçtı; burada da şehir naibi Cemaleddin b. Yağmûr'un tavsiyesi üzerine şehir dışına çıkarak Berze⁶⁵ denilen bir yere gitti.⁶⁶

el-Meliku'n-Nâsır'ın umursamaz tavrı yüzünden sultana suikast düzenlemeyi düşünen Baybars ve arkadaşlarının bu girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması

Abdüzzahir, s.46). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1241 yılında Moğolların Kafkaslarda yaptığı bir sefer sırasında esir düşmüştür. Esir olarak önce Sivas, Halep ve Dımaşk'a götürüldü ve burada bir kuyumcuya satıldı. Daha sonra Hama'da mahpus bulunan Emîr Alâeddin Aytekin el-Bundukdârî tarafından satın alındı ve kendisi ile birlikte Kahire'ye gitti. Mısır'da el-Meliku's-Salih'in oluşturduğu Bahriyye Memlûkleri'ne katıldı. Kısa bir süre içinde yükseldi ve Bahriyye Memlûkleri'ninin en önemli komutanlarından biri haline geldi (İbn Şeddad, *Tarihü Meliku'z-Zahir*, II, s.290; Yunîni, III, s.239–240; İbnü'd-Devâdârî, VIII, s.61; Makrîzî, I, s. 637; el-Aynî, I, s. 175; Safedî, X, s.239). Bunun yanında hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz: Şeşen, *Sultan Baybars*, ilgili yerler; Saîd Abdülfettah Âşûr, *ez-Zâhir Baybârs*, Kahire 1963, ilgili yerler; Abdulaziz Khowaiter, *Baibars The First: His Endeauours and Achieoements*, London 1978, ilgili yerler; Mahmud Şelbî, *Hayatu'l-Meliku'z-Zahir Baybars*, Beyrut 1992, ilgili yerler; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, II, s.357–363; G. Wiet, "Baybars I", *EP*, I, s.1124–1126; Kazım Yaşar Kopruman, "Baybars I", *DİA*, V, s.221–223

⁶³ Söz konusu emir 1279–1281 yılları arasında Memlûk sultanlığı yapmıştır. Nitekim hayatı ve icraatları hakkında bkz: Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 89–126; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s. 345–359; İbnü'd-Devâdârî, VIII, s. 231–303; Makrîzî, I, s. 663–756; a.mlf, *el-Hutat*, s.238; el-Aynî, II, s. 225–391; İbnü'l-İyâs, I, s. s. 346–364; Ali Aktan, "Bahri Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı", *Belleten*, LIX, S.226, Ankara 2003,s.605–620

⁶⁴ İbn Abdüzzahir s.62.

⁶⁵ Birze-Berze "برزة", Dımaşk yakınlarda küçük bir yerleşim yeridir. Bkz: İbn Hurdazbih, s.119–121, 213, 246; Herevî, s.20-21; Yakut el-Hamavî, I, s.382–383

⁶⁶ İbn Abdüzzahir, s.61; İbnü'l-Furât, s.56; İbn Dokmak, s.256; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 248; el-Aynî, I, s.219; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.72–74

üzerine, can güvenliğinin tehlikede olduğunu düşünecek ki Nablus'a gittiler. Baybars burada bulunmanın mantıksız olacağını düşünerek el-Meliku'n-Nâsır'ı terk eden birçok askerleri de yanına alarak Gazze'ye⁶⁷ doğru hareket etti. Burada Mısır sultanı Kutuz'a Alâeddin Taybars el-Vezirî ile haber gönderip arkadaşlarıyla birlikte hizmetine girmek istediklerini dile getirdi. Sultan Kutuz, Baybars gibi bir komutanın isteğini derhal kabul etmiş ve kendisine herhangi bir şey yapılmayacağı konusunda söz verip bu davetini memnunlukla kabul ettiği hususunda haber vermiştir. Baybars ve arkadaşları aldıkları bu söz mucibince Mısır'a doğru harekete geçtiler. Tarihler 22 Rebiü'l-evvel 658/8 Mart 1260'ı gösterdiğinde Mısır'a vardılar ve Sultan Kutuz tarafından birçok ikrama nail oldular. Ayrıca Baybars vezaret sarayında ağırılarak kendisine de Kalyub ıkta olarak verildi. Burada emirler Sultan Kutuz'un emrinde Moğollara karşı savaşılacağı hususunda anlaştılar.⁶⁸

Bunlar olur biterken Hûlâgû, 20 Zilhicce 657/8 Aralık 1259 tarihinde Harran önlerine gelerek şehri sert bir kuşatmadan sonra cebren ele geçirdi. Daha sonra Moğol ordusu Bire üzerine yürüdü; burası da yine aynı şekilde kanlı bir şekilde Moğolların eline düşmekten kurtulamadı. Hûlâgû, o sıralar Bire'de mahpus bulunan el-Meliku'n-Nâsır'ın kardeşi el-Meliku's-Said'i serbest bıraktı ve daha önce elinde tuttuğu halde ağabeyi el-Meliku'n-Nâsır'ın elinden aldığı Subeybe ve Banyâs'ı kendisine tekrar geri verdi. Muharrem/Aralık aylarının sonlarına doğru Hûlâgû, Fırat nehrini geçip Halep istikametinde yoluna devam etti. Şehir yakınlarına geldiğinde bir ulak gönderip kalenin teslimi karşılığında şehre herhangi bir kötülükte bulunmayacaklarını, herkesin can, mal ve namuslarına bir şey yapılmayacağı hususunda bir elçiyle haber gönderdi. Bunun yanında tek niyetinin şehre bir naibi atayıp yoluna devam etmek olduğu ve el-Meliku'n-Nâsır ile savaşmaya geldiğini, Halep halkı ile bir alıp veremediğinin olmadığını söyledi.⁶⁹

⁶⁷ Gazze “غزة”, Güneybatı Filistin'de, bugün Gazze şeridi denilen bölgenin merkezidir. Antik çağlardan itibaren varlığını devam ettirmektedir. Bkz: Makdisî, s. 174; İbn Havkal, s. 172; Yakut el-Hamavî, IV, s.202–203; Zekeriyâ Kâzvinî, s.227–232; M. A. Meyer, *History of the City of Gaza*, New York 1907, ilgili yerler; Fr. Buhl, “Gazze”, *IA*, IV, s.760–761; D. Sourdel, “Ghazza”, *EP*, II, 1056–1057

⁶⁸ İbn Abdüzzahir, s.61–62; İbnü'l-Cezerî, s.255–256; İbnü'l-Furât, s.57; İbn Dokmak, s.257; Makrizî, I, s.422; el-Aynî, I, s.219; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.73–74; Yuvalı, *age*, s.89–91

⁶⁹ İbnü'l-Amîd, s.53–54; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.561; Ebu'l-Fedâil, I, s. 71; Yunînî, I, s.375–377; Vassâf, s.111–112; Ebu'l-Farac, II, s.574; a.mlf, *Muhtasar*, s.279; Ebu'l-Fida/Azb, III,

Halep kalesi naibi el-Meliku'l-Muazzam Turanşâh, bu isteğe razı göstermediği gibi Hûlâgû'nun bu isteğini sert bir şekilde reddetmiş ve şehirden uzaklaşmak isteyenlere de müsaade etmemiştir. Hûlâgû ise talebinin reddedilmesi üzerine şehri muhasara altına aldı ve kale etrafında hendek ve lağımlar açtırdı (2 Safer 658/18 Ocak 1260). Ayrıca hendeklerin yanlarına kalın duvarlar inşa ettiler. Kısa bir süre içinde başlayan muhasara neticesinde, şehir etrafı dört bir yandan kurulan mancınıkların sert bombardımanına maruz bırakıldı. Moğollar, kale muhafızlarının tüm ileri harekâtlarını kanlı bir şekilde geri püskürttüler. Nihayetinde düşman birliklerinin gayreti netice verdi ve bir hafta sonra şehrin surları işgal edildi(9 Safer 658/25 Ocak 1260).⁷⁰

Surun ele geçirilmesinden sonra Moğol askerleri peyder pey şehrin içine aktılar; halkın çoğu boğazlandı, şehir içinde bulunan malların çoğu yağmalandı. Malların tahribi, yakma ve kıtallerden sonra Hûlâgû, 14 Safer/30 Ocak'ta bu hareketlere son verilmesi için askerlerine emir verdi. Nihayetinde hayat normale dönerken kale içine saklanan Turanşah ve el-Meliku'n-Nâsır'ın çocukları, cariyeleri ile birlikte sultana ait birçok mal ganimet olarak ele geçirildi. Hûlâgû ihtiyar olması nedeniyle Turanşâh'ın canını affettiyse de birkaç gün sonra hastalanarak vefat etti. Burada İmameddin el-Kazvinî naip olarak tayin edildi ve çevrede yer alan birçok kale ve palangaya da naipler atandı. Uzun bir süredir Eyyûbîlerin elinde kalan bu müstahkem şehir, böylece Moğolların kontrolüne girmiş oluyordu⁷¹. Arkasından Harim şehri sert bir muhasaradan sonra cebren ele geçirilerek şehir yerle bir edildi.⁷²

s.199; Nuveyrî, XXVII, s.384; Reşidü'd-dîn/Neşet, I, s.305–308; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; İbn Haldûn, V,s.435; Makrizî, I, s.420; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.74; İbn Sibât, I, 371; el-Diyarbakri, II, s.322

⁷⁰ İbnü'l-Amîd, s.54; Ebu'l-Fedâil, I, s.71; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.561; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.48–49; Ebu Şame, s.203; Jean d'Outremeus, V, s.335–336; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.202; İbn Dokmak, s.259; Nuveyrî, XXVII, s.387; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; Yafî'î, IV, s.113; İbn Haldûn, V,s.435; Makrizî, I, s. 422; el-Aynî, I, s.231; İbn Sibât, I, 372; Benâketî, s.421; Mirh'ond, V,s.259; H'ondmir, III,98; el-Arinî, age, 48; Philip K. Hitti, *Syria: A Short History*, New York 1959, s.202.

⁷¹ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.49; Vassâf, s.113; Hayton, s.171–172; Samuel d'Anî, s.461; Orbélian, s. 227;*Gestes de Chiprois*, s.161; *Annales Terre Sainte*, s.449; Jean d'Outremeus, V, s.338–339; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.46; İbn Dokmak, s. 259; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; el-Aynî, *Siret el-Meliku'l-Mü'eyyed*, s.23.

⁷² Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.49–50; Reşidüddin/Neşet, I, s.303; Ebu'l-Farac, II, s.575; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.202; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.46; Nuveyrî, XXVII, s.387; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; H'ondmir, III, s.97

Halep'in düştüğü haberini alan ve sıranın kendilerine geleceğinden emin olan Hama halkı, buranın sahibi el-Meliku'l-Mansur'un efendisi el-Meliku'n-Nâsır'ın yanına kaçmasını da fırsat bilerek Hûlâgû'ye haber gönderip Moğollara itaatlerini bildirdiler (15 Safer 658/31 Ocak 1260). Nitekim el-Meliku'l-Mansur efendisinin yanına iltica ederken Hama'ya Tavaşî Mürşid'i naip olarak atamış, bu emirde elindeki güçlerle Moğollara karşı mukavemet gösteremeyeceğini düşünüp şehirdeki ileri gelenlerle istişare yapmış ve hâlihazırda Moğollara teslim olmanın daha mantıklıca olacağına kanaat getirmişlerdi. Hûlâgû, Hama'nın mukavemet göstermeden teslimiyeti üzerine bundan son derece mutlu olmuş ve şehre Hüsrevşah adında birini şihne olarak atayarak bir şükran göstergesi olarak şehir halkına dokunmamıştır. Kaynaklar buna mukabil şehirde yer alan kütüphaneye el konulduğunu yazarlar.⁷³

Hûlâgû, Hama'da iken Suriye bölgesinin merkezi hüviyetindeki Dımaşk'a elçi gönderip teslim olmasını istemişti. Dımaşk'ta bulunan Sultan el-Meliku'n-Nâsır, Halep'in Moğolların eline zor düşeceğini düşünüyordu. Fakat Hama'nın koşulsuz teslim olmasını öğrenince yanına buranın eski sahibi el-Meliku'l-Mansûr'u da alarak Dımaşk'tan Gazze'ye doğru hareket etti. Meliku'n-Nâsır Nablus'a vardığında buraya küçük bir birlik bırakıp başına da Mücireddin b.Ebi Zekerî ile Ali b.Şücâ'yı tayin etti. Yoluna devam eden sultan mevsimin kış olması nedeniyle kendisi ile birlikte yola çıkan kfilesinin bir kısmını yolda kaybetti. Sultan ve kfilesi Gazze'ye vasıl olduklarında Moğol takibinden korktukları için olacak ki burada fazla durmadan yollarına devam ettiler. el-Ariş'e⁷⁴ vardıklarında, şayet Mısır'a giderse hapse atılmaktan korktuğundan, yanına sadece küçük asker birliği olduğu halde Himis sahibinin oğulları el-Melükü'Salih ile el-Meliku'z-Zahir ve Şehabeddin Keymarî'yi bırakarak kfilesine de Mısır'a gitmelerini istedi. Kendisi de Sina Çölü üzerinden Şevabek'e, oradan da Kerek'e⁷⁵ gitti. Burada çok iyi bir şekilde ağırlandıysa da

⁷³ İbnü'l-Amîd, s.50; Ebu'l-Fedâil, I, s. 71; Vassâf, s.113; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.213; Nuveyrî, XXVII, s.388; Benâketî, s.421–422; Mîrh'ond, V,s.259; H'ondmir, III,98–99

⁷⁴ el-Ariş “العريش”, Kuzey Mısır'ın idari kısımlarından birisidir. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.261–266; İbnü'l-Abdülhak, II, s.945; Zekeriyâ Kâzvinî, s.221; Makrizî, *et-Hitât*, I, s.210–211; F. Buhli, “el-‘Ariş”, *İA*, IV, s. 221

⁷⁵ Kerek “كرك”, bu gün Ürdün sınırları içerisinde yer alan şehir, Lut gölünün 15 km. kadar doğusunda, denizden 1000 m. yükseklikteki Kerek platosunun çok sarp bir kesiminde kurulmuştur. Bkz: Herevî, s.19–20 Fr. Buhl, “Kerek”, *İA*, VI, 583–584; D. Sourdel, “al-Karak”, *EP*, IV, s. 609

sultan Moğollardan korktuğu için şehirde fazla duramadı ve Berketü'z-Ziza'da gizlendi.⁷⁶

el-Meliku'n-Nâsır'ın Teberdarı⁷⁷ Hüseyin el-Kürdî, gizlice Kitboğa Noyan'ın yanına gelerek, şayet kendisine Hıdrü'l-Havlan'ı verirse el-Meliku'n-Nâsır'ı gizlendiği yeri söyleyebileceği teklifinde bulundu. Kitboğa bunu kabul edip yanına mir miktar asker alarak el-Meliku'n-Nâsır'ın gizlendiği yere baskın düzenledi. Bu baskın sonucu birçok Eyyübî meliki ile el-Meliku'n-Nâsır'ı ele geçirdi. Bu sırada Aclun Kalesi de Moğollar tarafından muhasara altına alınmıştı ve kale tüm saldırılara rağmen direnmekteydi. Kitboğa kaleyi müdafaa eden güçlere gözdağı vermek amacıyla, yanında el-Meliku'n-Nâsır olduğu halde kale önüne gelerek derhal kalenin teslim olmasını istedi. Çaresiz kalan el-Meliku'n-Nâsır kaleye haber göndermek zorunda kalmış ve kaleyi müdafaa eden askerler sultanın telkini üzerine kaleyi teslim etmiştir. Bu gelişmenin akabinde Moğollar kuvvetleri tarafından Busra ve Subeyda kaleleri cebren de olsa ele geçirilmiştir.⁷⁸

Dımaşk halkı ise sultanlarının kendilerini bırakıp kaçmaları üzerine Moğollara teslim olmanın daha faydalı olacağını düşünerek o sıralar Haras'ta bulunan Hûlâgû'ye elçi gönderdiler. Elçiler Moğol hükümdarının huzuruna çıkarak, Dımaşk'a elçi sıfatı ile bir birlik göndermelerini ve şehri Moğollara teslim etmek istedikleri dile getirdiler. Bunun üzerine Hûlâgû, naiplerinden Balaban el-Sırrî ve Kadı Alâeddin el-Acemi'yi şehri teslim almaları için Dımaşk'a gönderdi. Naipler 19 Safer/4 Şubat'a Dımaşk'a varıp şehri teslim aldılar. Hûlâgû, burada daha önce şehirde Başkadılık görevini yapan Muhyiddin b. el-Zeki'yi naip olarak atadı.⁷⁹

Dımaşk gibi Suriye bölgesinin kilit şehri hüviyetindeki bir şehrin mukavemet

⁷⁶ İbnü'l-Amîd, s.52; Ebu'l-Şame, s.203; Vassâf, s.113–114; İbn Dokmak, s.259; Yafi'i, IV, s.113; Makrizî, I, s.424; el-Aynî, I, s.232; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.70–71

⁷⁷ Sultanın arkasında teber'i (balta) taşıyan kişilere denir. Bkz: Şeşen, *Sultan Baybars*, s.219.

⁷⁸ İbnü'l-Amîd, s.53; Ebu'l-Şame, s.203–204; Yunînî, I, s.357–358; Vassâf, s.114; İbn Dokmak, s.260; Vardan, s.233; Nuveyrî, XXVII, s.389; İbnü'l-Ahmed el-Askalânî, s.371; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.63; Makrizî, I, s.424

⁷⁹ Yunînî, I, s.351–352; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50; Ebu Şame, s.204; İbnü'l-Cezerî, s.257; İbnü'l-Furât, s.58; İbn Sibât, I, s.388–389; Hayton, s.172; *Annales Terre Sainte*, s.449; Orbèlian, s.227; Jean d'Outremeus, V, s.339; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.46–47; İbnü'l-Kesir, XIII, s.387–388; İbn Haldûn, V, s.436; Makrizî, I, s.426; el-Aynî, I, s.240; a.mlf, *Siret el-Meliku'l-Mü'eyyed*, s.23; Benâketî, s.422; Mirh'ond, V, s.259; H'ondmir, III, s. 99; el-Arinî, age, s.48; Hitti, age, s.202

göstermeden teslim olması Moğollar için büyük bir başarı olmuştu. Fakat Hûlâgû şehri teslim aldığı sıralarda Moğolların ana merkezi Karakurum'dan hiç beklenmedik bir haber aldı. Bu habere göre büyük hükümdar Möngâ Han ölmüş ve bu boşluktan faydalanan Arıkboğa kendisini “Büyük Kaan” olarak ilan etmişti. O sıralar Çin’de seferde iken haberi alan Kubilay derhal Karakurum’a gelmiş ve Arıkboğa’yı bertaraf edip kendisi tahta geçmişti. Moğol tahtında bunlar olup biterken, Hûlâgû’nun bundan haberi olunmuş ve derhal Suriye bölgesini terk ederek Suruc ve Ahlat üzerinden İran’a dönmüştür.⁸⁰ Kaynaklar, Hûlâgû’nun başlattığı Suriye seferini devam ettirmek ve Mısır’ı almak için Kitboğa Noyan’ın emrine sayısı 12.000 ile 15.000 arasında olan bir birlik verdiğini kaydederler. Yine aynı kaynaklar Moğol hükümdarının Mardin’in kuşatılması hususunda komutanına emir verdiğini dile getirirler.⁸¹

Kitboğa Noyan, aşağıda teferruatlı bir şekilde anlatılacağı gibi Mardin’i sert kuşatma altına almış ve Mardin hâkiminin ölmesi ile oğlu Kara Aslan tarafından sulh yolu ile Moğollara teslim olmuştur. Bundan sonra Kitboğa Noyan, ordusunun başında Dımaşk’a geri döndü. Şehir halkı olası bir yağma ihtimalinden dolayı düşman askerlerini şehrin içine almadılar. Bunun üzerine Moğollar yollarına devam edip Harran ve Filistin’e doğru hareket ettiler. Nablus⁸² önlerine geldikten kısa bir süre sonra şehri muhasara altına aldılar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Meliku’n-Nâsır buraya Mücireddin b.Ebi Zekerî’yi atamıştı. Mücireddin b.Ebi Zekerî düşmana karşı koymaya çalışmış ve düşman askerlerine de bir hayli zayıat verdirmesine rağmen bunlara fazla direnememiş ve Moğollarla savaşırken bir çarpışma sırasında öldürülmüş, müdafaa ettiği şehir ise kısa bir süre sonra düşman birliklerinin eline geçmiştir.⁸³

Moğollar, girdikleri Suriye bölgesinde etrafı tarumar edip yollarına devam

⁸⁰ Ebu Şame, s.205; Nuveyrî, XXVII, s.390

⁸¹ Baybars el-Mansuri, *Tuhfe*, s. 84; Ebu’l-Farac, II, s.575; Hayton, s.172–173; Makrizî, I, s.427; Yuvalı, *age*, s.90–91

⁸² Nablus “نابلس”, bugün Filistin toprakları içerisinde yer alan ve Ortaçağ boyunca önemli mevkiye bulunan bir şehirdir. Bkz: Yakut el-Hamavi, IV, s.248–249

⁸³ İbnü’l-Amîd, s.53; Ebu’l-Şame, s.205; Baybars Mansurî, *Tuhfe*, s. 84; Ebu’l-Farac, II, s.575; İbn Dokmak, s.260; Nuveyrî, XXVII, s.390; İbn Haldûn, V,s.435.

ediyorlardı: Havran⁸⁴, Salt, Birketü'z-Ziza, Beytü'l-Cibril, Kudüs⁸⁵ ve Gazze peş peşe ele geçirildi. Bu şehirlerde terör estirildikten sonra birçok mevki talan edildi. Önlerine gelen insanların çoğu doğrandı, sağ kalanlar da esir alındı. Kaynaklar bunlara ek olarak Gazze'ye kadar uzanan bu seferden sonra Moğolların Dımaşk'a geri çekildiğini kaydederler. Burada ele geçirdikleri ganimeti ve esirleri sattılar. Fakat Moğollar, Dımaşk'a geldiklerinde hiç beklenmedik bir hadise yaşandı ve burada kendilerine karşı Bedreddin Kızıl ile Cemaleddin el-Seyrafi önderliğinde bir isyan patlak verdi. Bunun üzerine Dımaşk kalesi tekrar Moğollar tarafından muhasara altına alındı ve kale kısa bir süre sonra mancınıkların sert bombardımanı karşısında âmânla teslim olmak zorunda kaldı(22 Cemaziyelevvel 658/5 Mayıs 1260). Kale içine akan Moğol askerleri Bedreddin Kızıl ile Cemaleddin el-Seyrafi'yi tutuklayıp idam ettiler. Bunun yanında Dımaşk'taki bu isyan Moğol birliklerinin canını bir hayli sıkaca ki buna benzer bir hadisenin gerçekleşmemesi ve etrafa gözdağı vermek amacıyla yakınlarda bulunan Ba'lebek önlerine gelip kaleyi muhasara altına alarak, şehir mukavemet göstermişse de neticede kalenin müdafileri teslim olmak zorunda kalmıştır.⁸⁶

Moğolların Suriye bölgesini ele geçirmeleri üzerine, İslam dünyasının son kalesi olarak Mısır kalmıştı. Burada da devlet ümerası ve halkı, korku içinde bölgeden kaçan kişilerden Moğol vahşetini dinliyorlardı. Mısır'ın da ele geçirileceğine inanan birçok kişi Kuzey Afrika'nın daha batı kısmına kaçmayı daha uygun bulmuştu.⁸⁷

Moğollara karşı yapılacak hazırlıkların görüşüldüğü mecliste devlet ümerası arasında ihtilaflar çıktı. Bir kısım emir Moğollara karşı direnmenin fayda getirmeyeceğini dile getirirken, Baybars gibi emirlerin ise ısrarla Moğollarla

⁸⁴ Havrân “حوران”, Dımaşk'a bağlı bir nahiye olup müstahkem bir kalesi bulunmaktaydı. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, s.185

⁸⁵ Kudüs “كس”, Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında, dikliklerle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Üç ilâhî dinde de önemli yere sahip olan ve kutsal sayılan bir şehirdir. Kuruluşu antik çağlara kadar gider. Konumu hakkında bkz: Makdisî, s.159 vd; Nâsır-ı Hüsrev, s. 31–56; F. Buhl, “Kudüs”, *İA*, VI, s.952–964; Muammer Gül, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997, ilgili yerler.

⁸⁶ Ebu Şame, s.205–206; Yunîni, I, s.351–358; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.202–213; İbn Dokmak, s.260; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.70–80; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 220–227; Makrizî, I, s.424–433

⁸⁷ Vassâf, s.114

savaşılması gerektiğini söylediler. Nihayetinde Baybars'ın ısrarı üzerine Sultan Kutuz Moğollara karşı konulacağına karar verdi. Bu nedenle savaş giderlerinin karşılanması için Meliku'n-Nâsir'in Mısır'a iltica etmiş olan eşinin ve Cemaleddin b. Yağmûr'un mallarına da el konuldu ve kendileri de tevkif edildi. Kısa bir süre içinde Mısır'da Moğollara karşı genel bir seferberlik ilan edildi.⁸⁸

Sultan Kutuz, savaş hazırlığı yaptığı sıralarda Kahire Sarayına gelen Moğol elçisi elinde tehditler dolu bir mektubu Memlûk hükümdarına sunmuştur.⁸⁹ Bu mektupta tehditlerin yanında Çingiz Han Yasası'nı kabul edip derhal Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımaları, aksi takdire başlarına gelecek bir felaketin geleceği yazılıydı.⁹⁰

Sultan Kutuz, emirlerini derhal Kala'tu'l-Cebel'e⁹¹ çağırarak, Moğolların mektubunu okuduktan sonra düşmana karşı ne yapılması gerekti konusunda istişare etti. Emirlerin bir kısmı Moğollarla savaşılması hususunda hala bir korku içindeydiler. En nihayetinde Sultan Kutuz ve Emir Baybars bütün emirleri ikna ettiler. Buna göre müşavereden Moğollara karşı savaşılacağı kararı çıktı ve bu münasebetle düşmana gözdağı vermek amacıyla elçilerin tümü öldürüldü.⁹²

Moğol elçilerinin öldürülmesi karşısında düşman ordusunun harekete geçeceğini bilen sultan, ordusu başında Kahire'de hareket emri verdi(15 Şaban 658/26 Temmuz 1260). Memlûk ordusunda Mısır askerleri, Nâsirîler, Şehrazur Kürt askerleri⁹³ ile birlikte el-Melûkü'l-Mansur, el-Meliku's-Said b. Bedreddin Lu'lu' gibi önemli kişiler de bulunmaktaydı. Bunların yanında Suriye bölgesinde Moğollardan kaçan birçok asker de Memlûk ordusunun bünyesine alındığı gibi ordu da iyice

⁸⁸ Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.310; İbnü'l-Furât, s.58; Vassâf, s.115; Kalkaşandî, VIII, s.63-64; İbnü'l-Kesir, XIII, s.388-399; Makrizî, I, s.423; Yuvalı, *age*, s.91.

⁸⁹ Mektubun muhtevası için bkz: Makrizî, I, s.427-428; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.47-48; İbn Dokmak, s.261-262; Kalkaşandî, VIII, s.64-65; İbnü'l-İyas, I, s.304-305

⁹⁰ Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.310; İbnü'l-Furât, s.58; İbn Dokmak, s.262; Kalkaşandî, VIII, s.63-65; Makrizî, I, s. 27-428; İbnü'l-İyas, I, s.304-305; Yuvalı, *age*, s.91.

⁹¹ Kale hakkında bkz: Suyutî, *Hüsni'l-Muhadâra*, II, s.297

⁹² Vassâf, s.115-116; Kalkaşandî, VIII, s.64; Makrizî, I, s.423.

⁹³ İbnü'd-Devadarî, VIII, s.48. Memlûkler ordusu içerisinde Ecnâdü'l-Ekrâd isminde Kürtlerden müteşekkil bir birlik bulunmaktaydı. İbn Şahin el-Zâhirî, Kürtlerin Memlûk ordusuna 20.000 asker çıkardığını söyler (İbn Şahin Zâhirî, s.105). Bunun yanında bkz: Kalkaşandî, XIV, s.33, 39,54.

techiz edildi.⁹⁴

Sultan Kutuz, Baybars'ı öncü birliklerin komutasına getirip ileri hareket emri verdi.⁹⁵ Bu pişdar birlik süratli bir şekilde ilerlerken, Gazze'ye kadar sokulan Baydara komutasında bir Moğol müfrezesi de, Memlûk ordusunun harekete geçtiğini duymuş ve derhal geri çekilerek vaziyeti Kitboğa Noyan'a haber vermiştir. Kutuz, kısa bir süre sonra ordusunun başında olduğu halde Gazze'ye girdi. Burada bir gün konakladıktan sonra Akka üzerinden hareket etti. Söz konusu yeri ellerinde tutan Haçlı birlikleri ile anlaşarak birbirlerine karşı herhangi bir düşmanca harekette bulunmayacakları hususunda güvence aldı. Bunun yanında Haçlı reisleri de Memlûk ordusuna katılmak istediklerini söyleyince, Sultan Kutuz teşekkür edip bu tekliflerini nazikçe geri çevirmiştir.⁹⁶

Kitboğa Noyan, Kutuz'un ordusunun başında Gazze'yi geçtiğini Bika'da iken öğrendi. Komutanlarıyla istişare ettiğinde, Memlûklere karşı savaşılması hususunda karar kıldılar. Bunun yanında Kitboğa Noyan, böyle bir hareketi Memlûklerden beklemiyordu ve ordusu ile birlikte hazırlıksız yakalanmıştı. Nihayetinde Moğol komutanı askerine hareket emri verdi⁹⁷ ve bu münasebetle ordusu Ayn-ı Calut⁹⁸ bölgesinde mevzilenerek Sultan Kutuz'un ordusunu beklediler.⁹⁹

Sultan Kutuz, Atabekü'l-Asakir Aktay, el-Melikü'l-Mansur ile birlikte ordunun başında ilerlerken Baybars'ı da pişdar birliğin başında ileriye gönderdi. Baybars,

⁹⁴ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50;a.mlf, *Tuhfe*, s.43; İbnü'd-Devadarî, VIII, s.48; İbnü'l-Kesir, VIII, s.227,251; Makrizî, I, s.430; el-Aynî, I, s.330; İbnü'l-İyas, I, s.304-305;

⁹⁵ İbn Abdüzzahir, s.63; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.317; İbn Dokmak, s.262; Makrizî, I, s.430-431; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.79-80

⁹⁶ İbn Abdüzzahir, s.63; Yunînî, I, s.365; İbnü'd-Devadarî, VIII, s.49; İbn Dokmak, s.262-263; Makrizî, I, s.429-430; el-Arinî, age, s.49; Abdullah Said el-Gamidî, *Cihadü'l-Memalik Deydü'l-Moğoliye ve'l-Salibiyyin*, Mekke 1986,s.139-141; Memlûk-Haçlı İlişkileri Hakkında bkz: Ali Aktan, "Memlûk-Haçlı Münasebetleri",*Belleten*, LXIII, S.237, Ankara 1999, s.411-452; Azmî Abd Muhammed Ebu Alyân, *Mesiretü'l-Cihadü'l-İslami Dadü'l-Salibiyyîn fi Ahdü'l-Memâlik*, Erden 1994, ilgili yerler.

⁹⁷ Moğol ordusunun mevcudu hakkında elimizde yeterli bir bilgi yoktur. Nitekim kaynaklar bir birinden çok farklı sayılar verirler. Baybars el-Mansûrî Moğol ordusunun sayısını 12.000 (*Tuhfe*, s.63), Ebu'l-Farac 10.000 (II, s.575), Nuveyrî ise 20.000 olarak gösterir. Bunun yanında kanaatimizce bu sayısının 10.000 civarında olduğudur. Memlûk ordusunun sayısı ise bunun yaklaşık iki katı olduğu şüphe götürmez.

⁹⁸ "عين جا لوت", Arapçada "Calut'un Gözü" anlamına gelen bu mevki Filistin'e bağlı Beysan ile Nablus arasında bir mevkidedir. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.117.

⁹⁹ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.51; İbn Dokmak, s.263; Makrizî, I, s.431-433; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.80; el-Gamidî,age, s.141-144.

Beysan'a geldiğinde Moğolların Ayn-ı Calut'ta mevzilendiğini görünce duruma sultana bildirerek Moğolların pişdar birliğini de kısa çatışmalarla oyalayarak zaman kazanmaya çalıştı. Nihayetinde Moğollar, Memlûklerin mezkûr bölgeye vasıl olmalarının akabinde, düşman birliklerinin karşısında mevzilenerek savaş düzeni aldılar.¹⁰⁰

Kaynakların ifadesine göre savaş Moğol ordusunun şiddetli bir taaruzu ile başlamıştır. Moğollar, süratli bir şekilde Memlûklerin mevzilendiği alana doğru harekete geçtiler. Şiddetli hücum ile birlikte Memlûk ordusunun sol kanadı dağıldı. Bunun üzerine başarılı bir manevra ile Sultan Kutuz, Baybars ve Emir Aktay düşman ordusunun merkez birliğine hücumu savaşın sonucunu belirledi: Moğol ordusu büyük hezimete uğradı. Kaynakların ittifak ettikleri gibi kahramanca savaşan Kitboğa savaş alanında öldürüldü. Baydara komutasında küçük bir Moğol birliği ise çareyi etraftaki dağlara kaçmakta buldu. Baybars derhal bunların peşine düşerek bu birliğe de bir hayli zayıat verdirdi. Bunun yanında bizzat Kitboğa'nın oğlu ve eşinin olduğu birçok kişi de esir olarak ele geçirildi(25 Ramazan 658/3 Eylül 1260).¹⁰¹

Fakat bu meşhur savaşın ardından Sultan Kutuz bizzat Baybars tarafından

¹⁰⁰ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.51; Makrizî, I, s.429-431

¹⁰¹ İbnü'l-Amîd, s. 53-54; İbn Abdüzzahir, s.63-66; Yunîni, I, s.365-367; Ebu Şâme, s.207-209; İbnü'l-Fuvâtî, s.166; İbnü'l-Furât, s.58-60; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50-52;a.mlf, *Tuhfe*, s.43-45; Ebu'l-Fedâil, I, s. 75; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.313-316; Vassâf, s.116-118; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.205; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.60-62; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.163; İbn Dokmak, s.263-266; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 388-392; Yafi'î, IV, s.113; Nuveyrî, XXIX, s.474; İbn Sibât, I, s.391;Kalkaşandî, VIII, s.430; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.49-61; Ebu'l-Farac, *Tarih-i Muhrasaru'd-Duvel*, s. 280-281; Hayton, s.175; Vardan, s.234; Orbélian, s.227; Aknerli Grigor, s.36; Kiragos, s.89; K'art'lis C'xovrebba, I, s.387-390; Mhithar, s.108; Jean d'Outremeus, V, s.339; Mustevfi, II, s.142; Makrizî, I, s.430-431; el-Aynî, I, s.243-244; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.77-81; İbnü'l-İyâs, I, s.306. Keza Ayn-ı Calut Savaşı hakkında genel bir bilgi için bkz: Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, s.265-271; a.mlf, *Sultan Baybars ve Devri*, s.14-20; Seyyad, age, I, s. 308-321; Bessâm el-Aselî, age, ilgili yerler; el-Arinî, age, s.49; el-Gamidî, age, s.142-145; Nicholson, age, s.446; Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge 1996, s.26-48; a.mlf, "Mongols Raid into Palestine (A.D.1260 and 1300)", *JRAS*, S.2, 1987, s.236-255; Nikola Ziyâde, "Hasâretü'l-Mogol fi 'Ayn-Câlût Enkazet el-Hadârete'l 'Arabîyye", *el-Muşâhidu's-Siyâsî*, S.377, (2003),s. 1-7; Anne-Marie Eddè, "La Prise d'Alep par Mongols en 658/1260", *QSA*, S.5-6, 1988, s. 226-240; Peter Jackson, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *EHR*, XLV, S.376, 1980, s.481-513; Peter Thorau, "The Battle of 'Ayn Jâlût: a Re-examination", *Crusade and Settlement*, ed. Peter W. Edbury, Cardiff 1985, s.236-241; John Masson Smith, "'Ayn Jâlût: Mamlûk Success or Mongols Failure?", *HJAS*, 44/2, 1984, s.307-345; Ali Aktan, "Sultan Kutuz ve Ayn Calut Zaferi", *At. ÜİFD*, S.10, Erzurum 1991, s. 187-188; Süleyman Özbek, "Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-Câlût Savaşı ve Sonuçları", *ATB*, XVI/31, Ankara 1991, s. 11-21; René Grosset, *Histoire de l'Asie*, Paris 1921; s.255-256; Nuray Ergün, *Ayn-ı Calut Savaşı (658/1260)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

öldürülerek söz konusu emir onun yerine sultan olmuştur.¹⁰² el-Meliku'n-Nâsır ise yanlış istihbarat verdiği gerekçesiyle Moğollar tarafından feci bir şekilde katledildi.¹⁰³ Savaşın ardından Moğolların İslam dünyasına doğru istila hareketi ilk kez durdurulmuş ve bu başarı ile Suriye bölgesinin çoğu Ayn-ı Calut savaşı ile birlikte Memlûklere ilhak olmuştur. Bu tarihten itibaren bölgede yoğun Moğol-Memlûk mücadelesi başlamıştır.¹⁰⁴

3.4. Amid ve Meyyâfârikîn'in Moğolların Eline Geçmesi

el-Melik'ul-Kâmil'in yardım arayışlarının başarısızlıkla neticelenmesiyle durumun iyice nazikleştiğini anlaması fazla zaman sürmemiştir. Nitekim Meyyâfârikîn'e gelir gelmez Moğolların harekete geçtiği haberini almıştır. Artık bu andan itibaren herhangi bir yardımın işe yaramayacağını anladığından eşini ve çocuklarını Fırat üzerinde yer alan Amid kalelerinden biri olan el-Yemaniye Kalesine¹⁰⁵ taşıdı. Kendisi de Meyyâfârikîn'i naibi İmamuddin b. Nübate'ye bırakıp

¹⁰² İbn Abdüzzahir, s.68; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.53-54; İbnü'l-Fuvâtî, 257; İbnü'l-Furât, s.60-66; Ebu Şame, s.211; Yunînî, I, s.371; Ebu'l-Farac, *Muhtasar*, s.282; Gestes de Chiprois, s.165-166; Ebu'l-Fida/Azb, III, s.207; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.61-66; İbn Dokmak, s.67-68; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.64-65; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, II, s.163; İbnü'l-Kesir, XIII, s.392-394; Makrizî, I, s.435; el-Aynî, I, s.261-262; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.83

¹⁰³ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.52-53; İbn Dokmak, s.266

¹⁰⁴ Keza Memlûk-İlhanlı savaşları hakkında genel bir mülâhaza için bkz: Amitai-Preiss, *age*, ilgili yerler; Ayşe Dudu Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998; Efe Durmuş, *Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2005; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk – İlhanlı Münasebetleri", *TİD*, XVI, İzmir 2001, s.31-45; Yüksel Arslantaş, "Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Bellekten*, LXVII, S.250, Aralık 2003, s.781-799; Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)", *SÜİFD*, S. 15, Sakarya 2007, s.1-32; Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkları ve Altınorda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *SÛTAD*, S.17, Konya 2005, s.295-310; Adel Allouche, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı", Çev. Mustafa Uyar, *AÜDTCFD*, XLVI, S.1, Ankara 2006, s.343-354; Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları*, İstanbul 2009, s.206-215

¹⁰⁵ Bu kale hakkında bkz: "Diyâr-ı Bekr'in kuzeybatı kesiminde, Amid'e bağlı müstahkem kalelerden biri olup X. yüzyılın başından XIII. yüzyıl sonuna kadar tutulan kayıtlarda adına rastlanmaktadır. Daha önce adının "Enkel/Ankel" olduğu ancak 19/639 yılındaki İslâm fethi sırasında sahabeden Huzeyfe b. Yeman eliyle feth edildiği için Müslüman olan ahalisi tarafından fâtihin adına izafetten Yemaniye denildiği ileri sürülmektedir. İbn Miskeveyh'in Amid'den üç fersah yukarıdadır dediği Yemaniye kalesinin bugün tam olarak nereye tekabül ettiği bilinmemekle birlikte Miskeveyh'in kaydı ve diğer kaynaklarca da Amid'e bağlı kaleler içerisinde daima Eğil'le birlikte anıldığını düşündüğümüzde Yemaniye kalesinin Amid-Eğil arasında birincisinin 15-20 km kadar kuzey batısında aranması gerektiği söylenebilir. ... Yemaniye, X. yüzyıl boyunca İslâm-Bizans mücadelesinde iki taraf arasında sık sık el değiştiren bir sınır kalesi görünümündeydi. Mervaniler döneminde aynı bölgede bulunan Eğil ve Cebabire ile birlikte Amed'e bağlı olarak varlığını devam

elinde bulunan Amid'e gitti. Buraya vasıl olur olmaz şehri savunma amaçlı Meyyâfârikîn'e bir ordu gönderdi. Ordu yolda olduğu esnada komutanlarından Şerefeuddin el-Avî, el-Melik'ul-Kâmil'e şahsi bir kını olduğundan ordudan ayrılarak Mardin'e iltica etti.¹⁰⁶

Moğollar ordusu ise bu sırada başlarında Sartak Noyan¹⁰⁷ ile Katgân Noyan¹⁰⁸ olduğu halde hızlı bir şekilde kışlakları olan Mugan'dan ayrılarak Ahlat'a varmışlardı. Düşman birliği buraya vasıl olduğunda Kehuday¹⁰⁹ adında bir komutanın emrinde bir öncü birlik gönderdiler. Kehuday, Amid şehrinde bulunan el-Melik'ul-Kâmil'e haber göndererek kendilerine itaat etmeye çağırdı. el-Melik'ul-Kâmil emirlerini toplayarak ne yapılması gerektiğini belirlemeye çalıştı. Emirlerden Amid subaşı Seyfeddin Muhibbî, onların karşısına çıkılmaması gerektiğini şayet mukavemet edilmesi durumunda sonucun kendileri için tam bir felaket olacağını dile getirdi. el-Melik'ul-Kâmil ise buna uymayarak Moğol ordusunun pişdar birliğini karşılamak için ordusuna hareket emri verdi. Meyyâfârikîn ordusu bu nedenle başlarında el-Melik'ul-Kâmil olduğu halde yola çıkmak üzere Amid'den ayrıldı. Fakat el-Melik'ul-Kâmil, Moğol ordusu ile karşılaştığı zaman elindeki gücün onlara yetmeyeceğini düşünerek geri çekildi. Aynı günün sabahı olmadan başlarında Yeşmut'un olduğu Moğolların ana kuvveti ise bölgeye girdi (12 Zilkade/656-Çarşamba 1258). Moğollar başlarında Yeşmut ve diğer Moğol komutanlarının olduğu halde Mardin önüne geldiler. İbn Şeddad, Yeşmut'un buranın fazla müstahkem olduğunu görünce, zaman kaybetmemek için Amid ve Meyyâfârikîn üzerine yürüdüğünü kaydeder. Amid önüne gelir gelmez burayı şiddetli bir şekilde muhasara altına aldı ve şehir fazla mukavemetle karşılaşmadan ele geçirildi. Bunu Yemaniye Kalesi'nin cebren ele geçirilmesi izledi. Kale teslim alındıktan sonra

ettiren Yemanîyye, Türk hâkimiyeti döneminde de yine Amid merkezli siyasetin etkisi altındadır. Nitekim 638/1240 yılında Amid'in Anadolu Selçuklu topraklarına dâhil edilmesiyle Yemaniyye kalesi de Selçuklu idaresine geçmiştir" (Çevik, *agt.*, s.127–128).

¹⁰⁶ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.488.

¹⁰⁷ "صرطق نون", Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.40

¹⁰⁸ "قطغان نون", Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.40

¹⁰⁹ "كهداي", İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.489.

Moğol ordusu hızlı bir şekilde Meyyâfârikîn üzerine yürüdü.¹¹⁰

İbn Şeddad'ın kayıtlarına göre Moğollar Meyyâfârikîn'e vasıl oldukları vakit Kehuday, el-Melik'ul-Kâmil'e bir elçi göndererek Yeşmut'a hediye sunması ve misafirperverlik yapması için onun dışarı çıkmasını istemiştir. İmamuddin b. Nübate hükümdarlarının burada olmadığını söyleyerek Yeşmut'un gazabına maruz kalmamak için kendisine değerli hediyeler gönderdi. Hediyeler el-Melik'ul-Adil'in oğlu Bekr b. Eyyub'un adamlarından Nâsiruddin Muhammed b. Rukneddin Tonguz'un eliyle teslim edildi. Bunlar olup biterken Musul hükümdarı Moğollara ulaşması için el-Meliku'l-Mücahid Seyfeddin İshak ve el-Meliku'l-Muzaffer adında iki oğlu ile Alamuddin Sencer el-Amidî adında bir adamının komutasında yardım birliği göndermişti. Bütün çağrılara rağmen el-Melik'ul-Kâmil ortaya çıkmayınca Moğollar şehir etrafında hendekler kazıp mancınıkları yerleştirdiler. Böylece kuşatma başlamış oldu.¹¹¹

İbn Şeddad, elçi sıfatıyla Moğollar ile el-Melik'ul-Kâmil arasında üç gün gelip gitti. Neticede el-Melik'ul-Kâmil şehirlerine dokunmamak kaydıyla Moğollara ödemek için 100.000 sultani dirhem, şehrin imali olan 6000 yarımlik, otuz deve, otuz katır ve yetmiş at üzerine teslim olmayı kabul etti. Bir kısmını hemen, geri kalan kısmı ise Moğolların buradan ayrılmasıyla vereceklerini söyleyerek bunları teslim etti. Moğollar anlaşmayı kabul ettiler ve bu vesile ile orduyu çekmek için şehrin batısından doğusuna kaydırıldı. Fakat Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu' tarafından Yeşmut'a gönderilen bir mektup bütün anlaşma şartlarını bozdu. Nitekim bu mektupta Moğollara karşı Şehrüzür Kürtleri, es-Salihiyye emirleri ve Kerek hükümdarının el-Meliku'-Nâsır ile ittifak ettiklerini ve askerlerini de Dimaşk'a gönderdiklerini haber veriyordu. Moğollar, böylece Meliku'-Nâsır'ın kendilerine karşı olan düşüncesini ve içine düştüğü durumu anlamış oldular. Hemen anlaşmayı

¹¹⁰ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.489–490; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.40–41; Yunînî, I, s.343; Ebu'l-Farac, II, s.572; Orbélian, s.228; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.319–320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.43–44; İbn Dokmak, s.240–241; İbnü'l-Kesir, XIII, s.381; Tagrîbirdî, VII, s.54; Hammer, age, I, s.186

¹¹¹ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 490; İbnü'l-Amîd, s.45; İbnü'l-Fuvâtî, s.164; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.41; Yunînî, I, s.91; Cûzcânî, s.436; Ebu'l-Farac, II, s.572; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s. 320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s.40; İbn Dokmak, s.241; İbn Sibât, I, s.379; Ebu'l-Fidâ/Deyyub, II, s.305; Nuveyrî, XXIX, s.383; İbn Haldûn, V,s.434; Benâketî, s.421; H'âfî, I,s. 328; Mirh'ond, V,s.259; H'ondmir, III, s.98; Hammer, age, I, s.188.

bozduklarını söyleyip el-Melik'ul-Kâmil'i tutukladılar. Ayrıca bu esnada Moğolların Meyyâfârikîn kuşatması sıkıntılı bir döneme girmişti. Nitekim uzun süredir yağan yağmur ve kar, kuşatma ordusunun azıklarını tüketmiş ve bu nedenle atlar ve hayvanların çoğu telef olmuştu. İbn Şeddad'ın bize ulaştırdığı bilgiye göre, bu esnada Moğolların yanında sadece bin beş yüz at kalmıştı. Nihayetinde el-Melik'ul-Kâmil karşılıklı elçiler ve yazışmalar neticesinde Moğollara mal ve cariyeler verilmesi şartıyla salıverildi. Ayrıca anlaşma yenilendi ve bu vesile ile kuşatmaya ara verildi. Moğollar bu anlaşmadan sonra Meyyâfârikîn'de başlarında Siyây'a bin beş yüz kişilik bir ordu bırakıp el-Meliku'-Nâsır'ın üzerine yürüdüler (30 Rebiü'levvel/657).¹¹²

Moğollar yukarıda da üzerinde durulduğu gibi Harran'a yönelerek birçok mevki işgal edip yağmaladılar. Harran'ı ele geçirdikten sonra Haleb üzerine yürüdüler. el-Meliku'n-Nâsır ise Moğollar karşısında herhangi bir mukavemet gösterememiştir. Acilen Haleb'te bulunan eşlerini, oğlunu, hizmetkârlarını ve hazinesini Mısır'a gitmeleri için yola çıkarmıştır. Kısa bir süre sonra buranın ileri gelenleri de aynı şeyi yapmıştır. Haleb önüne gelen Moğol ordusu şehri savaş zoru ile ele geçirmiş ve el-Meliku'n-Nâsır'ın yardım amaçlı gönderdiği ordu da imha edilmişti. Dımaşk'ta Haleb'in düştüğünü duyan el-Meliku'l-Nâsır burayı bırakıp Gazze'ye kaçmıştır. Kısa bir süre sonra Dımaşk da Moğolların eline geçmiştir.¹¹³

Moğollar, uzun bir zamandan beri ele geçiremedikleri Meyyâfârikîn ahalisine gözdağı vermek için çevre bölgelerde bir takım yağma hareketlerinde bulundular. Kışın bitmesiyle geri gelen Moğollar, Meyyâfârikîn kuşatmasını daha da şiddetlendirdiler. Bunun yanında belli noktalara askeri birlikleri yerleştirilerek şehrin tüm ikmal yolları kapatıldı. Şehre gelebilecek her türlü yardım yolunun kesilmesi şehir halkına tam bir felaket getirdi. Yiyecekler fahiş fiyatlarla satılmaya başlandı. Buna göre bir ölçek yağ, yedi yüz dirhem, soğan kırk, tavuk yumurtası altmış dirheme satılıyordu. İbn Şeddad'ta bu konu hakkında güzel bir rivayeti bize ulaştırır.

¹¹² İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.491-493; Cûzcânî, s.437

¹¹³ Yunînî, I, s.351-352; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.50; Ebu Şame, s.204; İbnü'l-Cezerî, s.257; İbnü'l-Furât, s.58; İbn Sibât, I, s.388-389; Hayton, s.172; *Annales Terre Sainte*, s.449; Orbélian, s.227; İbnü'l-Kesir, XIII, s.387-388; Makrizî, I, s.426; el-Aynî, I, s.240; a.mlf, *Siret el-Meliku'l-Mü'eyyed*, s.23; Benâketî, s.422; Mirh'ond, V,s.259; H'ondmir, III, s. 99.

Buna göre, Meyyâfârikîn hâkimi el- el-Meliku'l-Kâmil, kent halkından birinin Tatarlar (Moğollar) ile yazıştığı ve onlarla işbirliği yaptığı haberini alır. Bundan dolayı çok öfkelenir ve adamı hapsedirir. Adamın ailesi, bir emire müracaat eder ve adamın hapisten kurtarılması için aracılık yapmasını isterler. Emir ise onlara “*siz bana bir pesîse yemeği yedirin, ben de onu kurtarmaya çalışayım*” der. Onlar da ona bir ziyafet hazırlayıp yedirirler. Mezkûr müellif bu yemeğin pahası ise bin sekiz yüz dirheme vardığını söyler.¹¹⁴ Açlık öyle seviye gelmişti ki halk bulabildikleri kedi, köpek ve fare eti yemeye başladı. İnsanların çoğu açlıktan kırıldı. Salgın hastalıklar ve açlık yüzünden insanların ve hayvanların çoğu telef oldu.¹¹⁵ Küçük bir kısım ise Mısır’a iltica ederek canlarını kurtarabildiler.¹¹⁶

Yeşmut komutasındaki Moğol ordusu her geçen gün saldırıları artırıyor, açlıktan ve hastalıklardan bitkin düşen Meyyâfârikîn halkı ise bunlara direnmeye çalışıyordu. Artık Moğolların amansız saldırılarına mukavemet edemeyen insanlar, şehri Moğollara teslim etmek zorunda kaldılar. Düşman güçleri büyük bir hışımla şehre girerek burada tam bir katliam yaptı; insanların çoğu Moğol kılıçları altında can verdi. Kaynaklar, şehirde yirmi binin üstünde insanın öldürüldüğü söyler. el-Melik’ul-Kâmil ise dokuz adamı ile esir alınıp Hûlâgû’ya gönderildi; şehir ise yakıp yıkıldı. Meyyâfârikîn ve el-Melik’ul-Kâmil’in hâkimiyetinde olan Erzen’in yönetimini el-Meliku'l-Âdil b. Eyyûb’un mirahoru Şerefeddîn Abdullah el-Lâvî’ye verildi (Cemaziye’l-evvel 658/Nisan 1260).¹¹⁷ el-Melik’ul-Kâmil ise ifadesi alındıktan sonra idam edildi. Cesedi parçalara ayrılarak Haleb ve Hama’da dolaştırılarak teşhir edildi. Adamlarından Kara Sungur dışındaki sekiz kişi de el-Melik’ul-Kâmil ile aynı akıbeta uğradılar. Kara Sungur ise bizzat Hûlâgû tarafından

¹¹⁴ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.500–503; Cûzcânî, s.437; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr. 15b.

¹¹⁵ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.502 vd ; Cûzcânî, s.438; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.41; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.15b ; Reşîdu’d-dîn/Neş’et, I, s. 320-321; Benâketî, s.422; H’âfi, I,s. 328; Mirh’ond, V,s.258-259; H’ondmir, III,s.99; Hammer, age,I, s.189-190.

¹¹⁶ İbn Şeddad, *Tarihü Meliku’z-Zahir*, II, s.338; Türkçe terc., *Baybars Tarihi*, II, s.158

¹¹⁷ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.507–509; İbnü'l-Amîd, s.55;Ebu'l-Farac, II, s.575; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.41; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.15b; Reşîdu’d-dîn/Neş’et, I, s. 321–323; İbn Dokmak, s.241; Orbélian, s.228; İbnü'l-Kesir, XIII, s.381; Mirh’ond, V,s.259

kendi hizmetine alındı.¹¹⁸

3.5. Mardin'in Moğolların Eline Geçişi

Yukarıda Moğolların Mardin önüne geldiklerini fakat buranın fazla müstahkem olduğunu gördüklerinden Meyyâfârikîn üzerine yürüdüklerini söylemiştik. Moğollar bölgeyi işgal ettikleri vakit Artukluların başında bulunan el-Meliku's-Said Necmeddin İl-Gazi hasta idi. Hûlâgû el-Cezire bölgesine vasıl olduğu zaman Meliku'l-Said'e haber gönderip huzuruna çıkmasını ve Moğol yüksek hâkimiyetini tanımasını istemişti. Artuklu hükümdarı ise bu teklife yanaşmayarak şiddetle reddetmiştir. Fakat buna rağmen Mardin hükümdarı, belki bir orta yol bulunur hesabıyla oğlu Muzaferddin Kara Aslan'ı Hûlâgû'ye gönderdi. Kaynaklar Hûlâgû'nun, el-Meliku'l-Said'in gelmediğini görünce oğlu aracılığıyla Artuklu hükümdarına vakit kaybetmeden huzuruna çıkması ve biat etmesini aksi takdirde üzerine yürüyeceği konusunda haber gönderdiğini zikrederler. Kara Aslan babasının huzuruna çıktığında, Hûlâgû'nun çağrısını iletmesi üzerine söz konusu mesaj el-Meliku's-Said'e bir hayli ağır geldi. Bunun üzerine oğlu Kara Aslan'ın teslim olmaya meyilli olduğunu görünce onu tevkif edip hapse attırdı. Böylece Hûlâgû, anlaşma ümitlerinin sona erdiğini görünce ordusunu Mardin üzerine sevk etti.¹¹⁹

Moğollar, Meyyâfârikîn'i ele geçirdikten sonra Mardin üzerine yürüdüler. Muazzam bir askeri birlik ve muhasara aleti Mardin etrafına yığıldı. Bunun yanında Moğolların Meyyâfârikîn kuşatması, el-Meliku's-Said'e zaman kazandırmıştı. Bu sırada Mardin kalesini tahkim etmeye ve düşman birliğinin muhasarasına karşı koyabilecek türde hazırlık yapmaya zaman buldu. Kale içerisine ise kuşatmaya uzun süre direnecek kadar güçlü Türk ve Kürt askeri yerleştirildi. Ayrıca ambarlara bol miktarda erzak da depolandı. Dönemin kaynakları kaledeki silah ve askeri mühimmat bakımından belli bir süre muhasaraya direnecek seviyede

¹¹⁸ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.509–510; İbnü'l-Amîd, s.55; Ebu'l-Farac, II, s.575; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.15b; İbnü'l-Kesir, XIII, s.381–382.

¹¹⁹ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.559–560; Ebu'l-Fedâil, I, s. 72; Ebu'l-Farac, II, s. 575; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.15b-16b; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s. 324–325; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.46; İbn Dokmak, s.259; Benâketî, s.422; Mirh'ond, V,s.259; H'ondmir, III, s.99; Güneş, agt, s.56.

olduğunu kaydederler.¹²⁰

Hûlâgû, Mardin ahalisine geldiği vakit kendisi bizzat şehir üzerine yürümeyerek Kefertusâ¹²¹ denilen mevkide karargâh kurdu. Mardin'e hususi memluku es-Sabık Yabalban'ı teslim olması için elçi sıfatı ile gönderdi. Elçi el-Meliku's-Said'e teslim olmasını önerdiyse de Mardin sahibi Moğolları oyalayacak cevaplar verdi. Son teslim teklifi de böylece sona erince Hûlâgû, askerlerine hareket emri verdi. Moğol ordusu Mardin ahalisini yağma edip sur dışı bölgeyi dört gün içerisinde ele geçirdiler. Kale dışının ele geçirilmesi üzerine Meyyâfârikîn tarafından getirilen muhasara aletleri belli noktalara çakıldı. Böylece kısa süre sonra, şehrin güney tarafına mancınıkları kurup¹²² dış kale surlarını bombardımana tabi tuttular. Düşman askerleri merdivenlerle şehir kalesine çıkmaya çabalarken, müdafaa birlikleri de bunların üzerine kızgın zift dökerek geri püskürtmeye çalışıyordu. Bunun yanında her iki taraf da karşılıklı olarak birbirlerine ok fırlatıyordu. Moğol güçlerinin elinde ağır muhasara aletleri mevcut iken, Mardin askerlerinin ellerinde ne tür silahlar olduğu konusunda elimizde kâfi bilgi olmamasına rağmen savunma güçlerinin elinde hafif aletlerin olduğu anlaşılmaktadır. Moğollar tüm askeri kudretlerinin azameti ile yüklenmelerine rağmen kalenin fazla müstahkem olmasından ötürü zor durumda kaldılar; kalenin bulunduğu alanın yüksekliğinin fazla olması sebebiyle de çıkış hareketleri etkisiz kalıyordu. Moğollar, ne yapacaklarını bilemediklerinden bütün şehre giden yardım yollarını kapattılar. Bu da kalenin bütün dış bağlantılarını kesmiş ve Mardin ahalisini zor anda bırakmıştı.¹²³

Muhasara sırasında şehir, şiddetli Moğol tazyikine karşı direniyordu. Gün geçtikçe kale savunmasında görev yapan askerler, suyun ve yiyeceğin

¹²⁰ İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.560–561; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.325; Hammer, age, I, s.191.

¹²¹ Kefertusâ “كفرتوسا”, Resulayn ile Dara şehri arasında bir yerde olup, Dara'ya yaklaşık beş fersah uzaklıktadır. Bkz: Yakut el-Hamavî, IV, s.468–469; İbnü'l-Abdulhak, III, s.1199

¹²² Kaynaklar Moğol ordusunun şehrin hangi tarafa konuşlandırıldığı hususunda bir kayıt vermezler. Bunun bizim Mardin şehrinde yaptığımız saha çalışması vesilesiyle ordunun şehrin güney-güneydoğu tarafına konuşlandırılabilceği kanaatine vardık. Zaten bugün bile varlığını devam ettiren şehir kalesinin başka bir açıdan muhasara altına alınması mümkün gözükmemektedir. Kale hakkında bkz; İstahrî/Beyrut,s.52; İbn Cübeyr, s.215; İbn Saîd el-Mağribî, s. 157; İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.543; Kalkaşandî, IV, s.316; İbrahim Özcoşar, “Artuklu'dan Osmanlı'ya Mardin Kalesi”, *Artuklular*, I, Mardin 2008, s.201–210

¹²³ İbn Şeddâd, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.561–562; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr. 16a-16b; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.325; Hammer, age, I, s.192

tükenmesinden zor duruma düştü. Uzun bir kuşatmadan sonra, doğal olarak, kale içindeki gıda mamulleri tükendi ve geri kalan kısım da çok yüksek fiyatlarla satılmaya başlandı. Bu gelişmelerden sonra Mardin askerleri de açlıktan kırılmaya başladı; bu sebeple açlık bir felaket halini aldı. Açlıktan ölen insanlar gün geçtikçe çoğalıyor; cesetlerden çıkan mikroplardan ötürü salgın hastalıkları da beraberinde getiriyordu. Şehir ahalisi bir yandan açlık ve susuzlukla boğuşurken; salgın hastalıklar da insanların muhasaraya karşı koyacak bütün takatlerini kırıyordu. Kısa bir süre sonra salgın hastalıklar iyice yayıldı ve nüfusun çoğu ya açlıktan ya da hastalıktan telef oldu. Bir rivayete göre kardeşi, kocası, babası veya oğlu ölen kadın, ölüyü kaleden attırabilmek için birilerine ziynet eşyalarını veriyordu.¹²⁴ Şehir ahalisi ve askerlere su, her ev veya kısma göre belli bir ölçekle veriliyordu. Fiyatlar fahiş derecede yükseldi. Bir rıtıl¹²⁵ peynir yüz otuz dört, bir rıtıl süt yüz otuz üç, soğan yirmi, tavuk yumurtası ise on iki dirheme satılmaya başlandı.¹²⁶

Moğollar bütün güçleri ile şehre saldırıyorlarsa da Mardin askerlerinin direncini kıramıyorlardı. Moğollar bir ara şehir kuşatmasını bırakmayı bile düşündüler. Ne yapacaklarını bilmeyen Moğollar gözdağı vermek amacıyla bir garnizonu çevre bölgeleri yağma ve öldürme amaçlı bir sefere giriştiler.¹²⁷

Kısa bir süre sonra Moğollar adına tüm olumsuz şartları bir anda tersine çeviren bir hadise yaşandı. Nitekim kuşatma on ayı aşkın devam ettiği sırada, el-Meliku's-Said hastalığı nedeniyle öldü. Kısa bir süre sonra da Kara Aslan emirler tarafından hapisten çıkarılıp tahta geçirildi. Yeni hükümdarın barışa meyilli olduğunu bilen Moğollar, kendisine hemen haber gönderip teslim olmasını istediler. Şehrin mukavemetinin tükendiğini bilen Kara Aslan, niyetlerini öğrenmek için İzzeddin b.el-Şemma adında birisini Moğollar'ın huzuruna gönderdi.¹²⁸ Kuşatma komutanı Kutuz Noyan, Artuklu hükümdarı itaat ettiği ve sözünde durduğu sürece

¹²⁴ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.563; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.16a; Benâketî, s.422; Mirh'ond, V,s.260; H'ondmir, III, s.99

¹²⁵ 1 rıtıl XII.asırda 2.27 kg. XIII.asırda da 2.15 kg.'ye karşılık gelmekteydi. Bkz: Walter Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", (Çev. Acar Sevim), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, V, istanbul 1990, s.34-36.

¹²⁶ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.564-565; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.16a

¹²⁷ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.555-567; Ebu'l-Farac, II, s.575.

¹²⁸ Ebu'l-Fedâil, I, s.72

anlaşmaya sadık kalıp kendilerine ilişmeyeceklerini ayrıca yaptıkları tahribat gereğince tazminat ödeyecekleri hususunda güvence verdi. Bunlara karşın kale burçlarının bir kısmının yıkılmasını ve yılda kendilerine elli bin dirhem haraç ödenmesini istedi. Kara Aslan, Artuklu hükümdarı olarak bunları kabul ettiğini bildirdi. Böylece Artuklu hükümdarı verdiği bu kararla şehri için muhtemel bir felaketi önlemiş oldu. Moğollar şehri teslim aldıktan sonra çevreye korku yaymak için Resulan, Cemeleyn, Dara, Marin ve benzeri yerleri yağma ettiler.¹²⁹

Kuşatma yaklaşık on bir ay sürmüştür. Kuşatma sırasında sadece şehir ahalisinden yaklaşık on bir bin insanın öldüğü rivayet edilir. *Hısn-ı Keyfâ Vekâyinamesi*'ne göre kalede yaklaşık yüz elli bin insan yaşıyordu ve askerlerle birlikte otuz bini aşkın insan ölmüştür. Bu rakam abartılı gibi görünse de kaynakların bize ulaştırdığı bilgilere göre buna yakın bir zayıtın olduğunu söyleyebiliriz.¹³⁰ Ayrıca kuşatma sırasında şehirden çıkabilen insanlar çareyi güvenli alanlara kaçmakta buluyorlardı. Bu vesile ile Mardin'den birçok kişi Mısır'a göç etmiştir.¹³¹

Kara Aslan, kaleyi teslim ettikten sonra değerli hediyelerle Hûlâgû'nun huzuruna çıktı. İlhanlı hükümdarı kendisini hoş karşıladı ve hilat giydirdi. Artuklu hükümdarı, kendisine itaat edeceğini, adına sikke basılacağını¹³² ve bütün emirlerini yerine getireceği hususundaki güvencesini verdikten sonra Mardin'e dönmek için yola çıktı. Fakat Kara Aslan yolda iken Hûlâgû'dan bir haber geldi. Bu habere göre Moğol hükümdarı acilen geri dönmesini istiyordu. Kaynaklar, Kara Aslan bu gelişme üzerine şiddetli korkuya kapıldığını söylerler. Geri dönüp Hûlâgû'nun huzuruna çıktığı vakit Moğol hükümdarı arkadaşlarının rehin bırakmasını istedi. Hûlâgû yanında Kara Aslan'ın en güvendiği seksen adamını bıraktı. Kara Aslan yola çıkar

¹²⁹ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.567-568; Ebu'l-Fedâil, I, s. 72-74; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.16b-17a; Kiragos, s. 93; Ebu'l-Farac, II, s.575; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s. 325-326; Benâketî, s.423; Makrizî, I, s. 427; Mirh'ond, V,s.260; H'ondmir, III, s.100; Güneş, agt, s.56.

¹³⁰ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatra*, III/II, s.567-568; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.16a.

¹³¹ İzzeddin Yusuf b.eş-Şucaî ve yüz atlı ile birlikte hizmetçiler ve köleler dönemin Memlûk sultanı Baybars'a iltica etmişlerdir. Bkz: İbn Şeddad, *Tarihü Meliku'z-Zahir*, II, s.338; Türkçe terc., *Baybars Tarihi*, II, s.158.

¹³² Söz konusu sikkeler hakkında bkz: İsmail Galib, *age*, s. 75; Artuk, *Artuk Oğulları Sikkeleri*, s.406

çıkamazda hepsinin kellesini uçurttu.¹³³

Hısn-ı Keyfa hâkimi el-Meliku'l-Muvahhid sıranın kendisine geldiğini düşünüp aman dilemek için Hûlâgû'nun huzuruna değerli hediyelerle çıkmıştır. Hûlâgû onu kabul etti ve soyu hakkında bir takım sorular sorduktan sonra itaatini kabul edip ona hilat giydirdi, ülkesine yarlıklar verdi. Bu vesile ile Hısn-ı Keyfa Moğol gazabından kurtulmuş oluyordu. Böylece Hısn-ı Keyfa'nın ele geçirilmesiyle Diyar-ı Bekr bölgesinin tümü Moğolların kontrolüne girmiştir ki uzun yıllar söz konusu durum devam etmiştir.¹³⁴

3.6. Musul'un Moğollar Tarafından İşgali

Meyyâfârikîn düştükten kısa bir süre sonra Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu' ölmüştü.¹³⁵ Emirler tarafından yerine oğlu el-Meliku's-Salih geçirildi. Fakat el-Meliku's-Salih babası kadar ileri görüşlü değildi ve başa geçer geçmez, dönemin şartlarına hiç de uygun olmayacak şekilde, Moğol itaatinden çıktığını haber verdi. Bu beklenmedik gelişme karşısında Hûlâgû, 1262 yılında yaklaşık 10.000 kişilik bir orduyu¹³⁶ Sandavul Noyan¹³⁷, Kıbar Noyan, Samagar Noyan ve Orday Noyan komutasında Musul üzerine sevk etti. Ordunun içerisinde Artuklu hükümdarı Kara Aslan ve Mardin askerleri yer almaktaydı. Moğolların bu teşebbüsünden haberdar olan Musul hâkimi el-Meliku's-Salih, savunma için civardaki Kürtler ve Türkmenleri toplarken bizzat Memlûk sultanı Baybars'a müracaat ederek yardım istedi. Sultan Baybars, bunun üzerine Fahreddin el-Baranlu komutasında bir yardım kuvveti gönderdi (10 Cemaziyelahir 660/2 Mayıs 1262).¹³⁸ Moğollar ise Memlûk kuvvetleri gelmeden yanlarında bulunan yirmi dört mancınıkla şehir surlarını dövmeye başladı

¹³³ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.569–570; Ebu'l-Fedâil, I, s.90–91; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.17a.

¹³⁴ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 535; *Hısn-ı Keyfâ Vakâyinamesi*, vr.17a-17b; Orbalian, s.227; C. Cahen, "Contribution d l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *JA*, 1955, s. 67; Hammer, *age*, I, s.188–190,192

¹³⁵ Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.46; Ebu'l-Farac, II, s.573

¹³⁶ İbnü'l-Kesir, XIII, s. 409

¹³⁷ Sandavul Noyan "صنداؤل نون" aslen Moğol olup Hıristiyanlık dinini kabul etmiş birisiydi (Bkz: Ebu'l-Farac, II, s.582). Bunun yanında Baybars el-Mansûrî savaşa iştirak eden komutanlarla ilgili olarak diğer kaynaklara ek olarak Sandavul Noyan'ın yanında Camagâr Noyan "جمغار نون" ve Kıbar Noyan "قبار نون" isminde iki komutanın ismini daha zikreder. Bkz: Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.68

¹³⁸ İbn Abdüzzahir, s.114; Ebu'l-Şâme, s.218; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.68; Yunîni, I, s.492; Ebu'l-Fedâil, I, s.94–95; el-Aynî, I, s.314; Turan, *Doğu Anadolu*, s.186

ve şehrin dışında bir duvar inşa ederek bunun üzerinden muharebe edildi. Şehrin tüm yönden ablukya alındığından kale içinde müthiş bir kıtlık yaşandı. Sandavul Noyan ise Musul halkının teslim olunması karşılığında bir şey yapmayacaklarını bildirerek el-Meliku's-Salih'i de ikna etmek için haberler gönderdi.¹³⁹

Fahredden el-Baranlu yolda iken kanadına bir mektup asılı güvercini Musul hükümdarına göndererek yolda olduğunu haber vermek istedi. Fakat güvercin Musul muhasarasını yapan Moğol ordusuna ait bir mancınık üzerine konuşca Sandavul Noyan bu girişimden haberdar oldu. Moğol komutanı bu hadise üzerine, gizli bir şekilde Baranlu'yu karşılamak için bir tümen asker gönderdi. Bunlar Sincar'da Memlûk komutanını büyük bir bozguna uğrattılar ve ayrıca Moğol askerleri aynı yerde halkı kılıçtan geçirerek birçoğunu da esir alıp mallarını da yağma ettiler (14 Cemaziyelahir 660/6 Mayıs 1262).¹⁴⁰

Moğollar, şehir halkının Memlûkların yardım kuvvetlerinin geleceğinden emin olduklarından Sincar'da öldürülen Memlûk askerlerinin kıyafetleri Moğol askerlerine giydirek Musul önüne yerleştirdiler. Musul halkı ise Memlûk kıyafetindeki askerleri gördükten sonra bunların yardım kuvveti olduklarını zannedip surlardan çıkınca da insanların çoğu Moğollar tarafından doğrandı. Musul hükümdarı el-Meliku's-Salih ise muhasaranın uzaması, sur içerisinde açlığın felaket halini alması ve Memlûklardan beklediği yardım kuvvetinin başarısızlığa uğraması üzerine Moğollar üzerine son bir hamle yapmak isterken esir alınmıştır (15 Cemaziyelahir 660/5 Mayıs 1262).¹⁴¹

Musul hükümdarının ele geçirilmesi üzerine şehre giren Moğol askerleri büyük bir katliam yaptılar ve surları yıkarak sadece sanatkârları esir alıp geri döndüler.¹⁴² Sandavul Noyan, el-Meliku's-Salih'in oğlu Alaü'l-Mülk'e şarap vererek onu sarhoş etti. İçkinin etkisi ile sızması üzerine bacaklarından ikiye ayrılarak cesedi şehrin

¹³⁹ İbn Abdüzzahir, s.115; Ebu'l-Fedâil, I, s.95; Yunînî, I, s.492-493; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.68; Ebu'l-Farac, II, s. 582-583; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 409

¹⁴⁰ İbn Abdüzzahir, s.115-116; Ebu'l-Şâme, s.218-219; Yunînî, I, s.492-493; Ebu'l-Fedâil, I, s.95; el-Aynî, I, s.315; Turan, *Doğu Anadolu*, s.186

¹⁴¹ İbn Abdüzzahir, s.116; Yunînî, I, s.493-494; Ebu'l-Fedâil, I, s.95; İbnü'l-Fuvâtî, s.166-167; Amadi, I, s.205; Nuveyrî, XXX, s.60; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 82-84; Turan, *Doğu Anadolu*, s.186-187

¹⁴² İbn Abdüzzahir, s.116-117; Yunînî, I, s.494; Ebu'l-Farac, II, s.583; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 410; Samuel d'Ani, s.461; Turan, *Doğu Anadolu*, s.187

kapısına asıldı. el-Meliku's-Salih'ten sonra Moğollar tarafından Amirli Yunus'un oğlu yeni Musul hâkimi olmuştur. Musul'un ele geçirilmesiyle şehre bağlı Cizre, Nusaybin, Sincar, Bevazic ve İmadiyye Moğolların eline geçti. Bu hadise ile Moğolların Yakın Doğu ve Diyâr-ı Bekr'deki istilaları daha da genişlemiş oldu¹⁴³.

¹⁴³ İbn Abdüzzahir, s.117; Ebu'l-Şâme, s.219; Yunînî, I, s.494; Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s.69; Ebu'l-Fedâil, I, s.95; Ebu'l-Farac, II, s. 583; el-Aynî, I, s.316; Şeşen, Sultan Baybars, s.171-172

SONUÇ

Diyar-ı Bekr, el-Cezire bölgesi denilen alanın üç kolu içerisinde fiziki alan bakımından en küçük kısmına karşılık gelir. Bu alan Mezopotamya'nın giriş güzergâhı olup, batıdan doğuya karşılıklı olarak yapılan tüm büyük çaptaki seferlerin geçiş noktası olmuştur. Bu nedenle tarih boyunca istila ve işgal hareketleriyle siyasi çehresini sık sık değiştirmiştir. Günümüz Türkiye'sinde Güneydoğu Anadolu ismi ile anılan, tarihte ise el-Cezire ismi ile zikredilen alan tarihteki idari taksimat bakımından Mezopotamya'nın kuzey kısmını teşkil eder.

Bölge tarih boyunca birçok siyasi teşekküle ev sahipliği yapmış ve çevre bölgelerdeki diğer güçlerin siyasi ve askeri müdahalelerine maruz kalmıştır. Bunun yanında bölge, en büyük değişimi şüphesiz Türklerin XI. asırdan itibaren buraya girişleri ile yaşamıştır. Fakat Türklerin dinamik yapısı bölgenin siyasi çehresinin sık sık değişmesine neden olmuştur. Söz konusu süreçte bölgede birçok siyasi teşekkül hüküm sürmüştü de bölgeyi bir bütün halinde ele aldığımızda en geniş alanı Artukluların işgal ettiğini görürüz.

Bölge uzun bir dönem yerel güçlerin kapıştığı bir alan olmuştur. Fakat bölge XIII. Asrın ikinci çeyreğinden itibaren Moğolların işgaline uğramıştır. Asya'dan kopup gelen ve önlerine gelen her şeyi mahvedip ilerleyen Moğol birlikleri, hasımları Celaleddin Harzemşah'ı kovalarken bölgeye vasıl olmuşlardır. Sık sık ifa ettikleri küçük çaplı istila hareketlerini saymazsak uzun yıllar bölge ile ilgilenmemişlerdir. Fakat Hûlâgû'nun İlhanlı devletini kurmakla görevlendirilmesiyle birlikte bölgeyi kesin bir şekilde ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Moğollar, başta Sünni-İslam dünyasının en büyük otoritesi kabul edilen Abbasi halifeliğini tarihten silerek işe başlamışlardır. Hûlâgû, en büyük gayesi olan Suriye'nin istila sürecine başlamadan önce, Diyar-ı Bekr başta olmak üzere, yakın bölgedeki siyasi teşekkülleri bertaraf edip ileride bunlardan gelebilecek herhangi bir saldırıya maruz kalmamak maksadı ile çeşitli generallerine zapt amaçlı ileri harekât emri vermiştir. Bu vesile ile oğlu Yeşmut'a da Diyar-ı Bekr'i ele geçirme görevi

vermiştir. Kısa süre için saldırıya geçen Moğol tümenleri birçok koldan ilerlerken, Diyar-ı Bekr ve Suriye bölgesinin tüm mevkiileri Moğolların ablukası altına alınmıştır. Suriye bölgesinin fethiyle görevlendirilen ordular teker teker bölgedeki şehirleri ele geçirirken, bunlarla sürekli ilişki halinde olan diğer bir ordu da kuzey hattı içerisinde yer alan Fırat üzerinden saldırıya geçmiştir. Bizzat başında Hûlâgû'nun olduğu merkez ordu bölgeye vasil olmuş, fakat asıl amacı Suriye bölgesi olduğundan Diyar-ı Bekr'in fethine Yeşmut'u görevlendirip bölgeden ayrılmıştır. Yeşmut ise işe Amid'i ele geçirerek başlamıştır. Daha sonra uzun bir muhasaradan sonra Meyyâfârikîn cebren, bilahare Mardin ise sulh yolu teslim alınmıştır. Hısn'ı Keyfa ise şartsız itaat etmiştir. Bölgenin Moğolların eline geçmesiyle ileride Moğollar tarafından Diyar-ı Bekr'in sınırlarına dâhil edilecek Musul ise 1260 yılında sert bir muhasaradan sonra Moğollar tarafından zapt edilmiştir. Böylece bölgede yaklaşık yüz yıl sürecek ve bölgenin siyasi olduğu kadar etnik, sosyal ve ekonomik alanda büyük değişime uğrayacağı bir Moğol hâkimiyeti dönemi başlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Kaynak Eserler

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, (Haz. Erdoğan Merçil), I-II, İstanbul 1977
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameratü'l Ahbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000
- Amadi et de Strambaldi, *Chroniques*, (Neşr. Rene de Mas Latrie), I-II, Paris 1891
- Annales Terre Sainte* (1095–1291), (Neşr. Reinhold Rôhricht), Paris 1884
- Anonim, *Hududu'l-Alem*, (Neşr. ve Tercüme V.Minorsky), London 1937
- Anonim *Selçukname*, (Çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952.
- Antakî, Said b. Yahya, *Tarihü'l- Antakî*, Trablus 1990.
- Ataliates, Michaelis, *Historia*, (Neşr. Immanuel Bekkerus), Bonnae 1853
- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *İkdü'l-Cümân fî Târihi Ehli'z-Zamân*, (Neşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987–1992.
- , *es-Seyfü'l-Muhenned fî Siret el-Melikü'l-Mü'eyyed Şeyhü'l-Mahmud*, (Tah. Fahim Muhammed Şaltut-Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire 1967
- Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Neşr. ve çeviri A. Sevim), Ankara 1988
- Baybars el-Mansûrî, *Rükn ed-Dîn el-Hatâ'î ed-Devâdâr, Zubdet el-Fikre fî Tarih el-Hicre*, (Tah. D. S. Richards), Beyrut 1998; *Zubdet el-Fikre fî Tarih el-Hicre*, (Neşr. Muhammed Ata), Kahire Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Kahire 1972
- , *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî 'd-Devleti't-Türkiyye* (Neşr. Abdülhamid Salih Hamdân), Kahire 1987; *et-Tuhfetü'l-mülûkiyye fî 'd-devleti't-Türkiyye*, Türkçe trc: Hüseyin Polat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.
- Belazuri, *Fütûhu'l-Büldân*, (Türkçe trc. M. Fayda), Ankara 1987.

Benâketî, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fî Tevarîhü'l-Ekâbir ve'l-Ensab*(*Tarih-i Benâketî*), (Neşr: Ca'fer Şi'ar), Tahran 1348/1969

Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*,(Çev. K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), İstanbul 1943.

-----, *Senâü'l-Berku's-Şâmî*, (Tah: Ramazan Şeşen), İstanbul 2004.

Clavijo, Ruy Gonzales, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (Çev.Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1993

Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşây*, (Neşr. Muhammed Kazvînî), Tahran 1333; *Tarih-i Cihan Güşâ*, I-III, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988; *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999

Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırî*, (Neşr. W.Nassau Lees-Hüseyin Abdullah), Calcutta 1864

Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuara*, (Neşr: Edward Browne), London 1901

Dımaşkî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed, *Cosmographie*, (Neşr. M.A. F.Mehren), Saint-Petersbourg 1866

Dîneverî, Ahmed b. Davud, *Kitabü Ahbârü't-Tivâl*, (Tah. Filâdimir Circâs), Leyden 1888

Diyarbekrî, Muahammed b. Hasan, *Tarihü'l-Hâmîs*, I-II, Beyrut tz.

Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, (Neşr. J. B. Abbeloos-T.J. Lamy), II, Paris 1874

-----, *Ebü'l-Farac Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999

-----, *Muhtasarü'd-Düvel*, Beyrut 1992

Ebu'l Fidâ, İmaddin İsmail b. Ali, *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fî Ahbaru'l-Beşer*, (Neşr. Mahmud Deyyub), I-II, Beyrut 1997; *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fî Ahbaru'l-Beşer*, (Tah. Muhammed Azb vd), I-IV, Bağdad 1968

-----, *Takvimü'l-Büldân* (M.Reinaud), Paris 1840

Ebu'l-Gazî Bahadır Han, *Şeceretü'l-Etrak*, (İng. Çev. C. Miles), London 1838

Ebu Şame, *er-Ravzateyn fî Ahbar ed-Devleteyn*, I-II, Beyrut 1997

-----, *Zeyl er-Ravzateyn*, (Neşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseynî), Beyrut 1974.

Eflâki, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, (Neşr. Tahsin Yazıcı), I-II, Ankara 1959

Ezdî, Ali b. Zafir, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye*, Dımaşk 1985

Genceli Kiragos, *Vakayiname*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler

Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbar*, (Neşr. Abdulhay Habibi), Tahran 1347.

Gestes des Chiprus, (Neşr. Raynaud), Cenevre 1887

Grigor Senyörü Hetum, *Vakayiname*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler

H'afî, İbn Celaledin Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, (Neşr: Muhammed Ferruh), II-III, Meşhed 1339–1340/1960–1961

Halife b. Hayyat, *Tarihi Halife b. Hayyat*, (Tah.Ekrem Ziya el-Umrî), Beyrut 1985

Hayton, *Vakayiname, RHC-Documents Armenia*, I, Paris 1869

Herevî, Ebu Bekir, *el-İşarat ila-Mağrifetü'l-Ziyarat*, (Neşr.Ali Ömer), Kahire 2002

H'ondmir, Gıyaseddin Muhammed, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, (Muhammed Debirsiyaki), I-IV, Tahran 1362.

Hüseynî, Ebu Talip, *Mulfuzat Timury*, (İng. Çev. Major Charles Stewart), Holborn 1830

Hüseynî, İbn Ali, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiye*, (Çev. Netaci Lugal), Ankara 1999

İbnü'l-Abdülaziz el-Endülisî, *Mısır Risâlesi, Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, (Çev. Abdülhalik Bakır), Ankara 2008

İbnü'l-Abdülhak, Seyfeddin Abdülmümin el-Bağdadi, *Merasidü'l-Etla' ale İsmâü'l-Ümkine ve'l-Beka ve Huve Muhtasar Mu'cemü'l-Büldân li-Yakut*, Beyrut 1992

İbn Abdüzzahir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah, *er-Ravzü'z-zâhir fi Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, (Neşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976.

-----, *Risale(Rihle-Gazavatname)*, (Çev.Faruk Sümer),
“Yabancı Pazarı”, TDA, Ankara 1985, s.64–95

İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, (Neşr. Sami Dehhan), I-III,
Şam 1968; *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, (Haz. Halil Mansur), Beyrut 1996

İbnü'l-Ahmed el-Askalânî, *Şifaiü'l-Kulûb fî Menâkıb Beni Eyyûb*, (Neşr.
Mediha Şarkavî), 1997

İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, (Neşr. Claude Cahen), BEO'dan
tıpkıbasım, Port Said tz.

İbn Batuta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garaibü'l-Emsâr-Seyahatname*, (Çev.
Mümin Çevik), İstanbul 1993

İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (Neşr. G.Le Strange-R.A.Nicholson), London
1921.

İbni Bibî, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*,(Haz. Mürsel Öztürk),
I-II, Ankara 1996

-----, *Histoire des Seldjoudes d'Asie Mineure, Muhtasar
Selçuk-name*, (Neşr. M. TH. Houtsma), Leyden 1902

-----, *Muhtasar Selçuk-name*, (Haz. M.H. Yinanç), İstanbul
2007

İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. Ebî Bekir, *Havâdisü'z-zaman ve
enbâuh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-
Cezer,î* (Tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî), Beyrut 1988

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XVIII, (Neşr. M.
M.Abdülkadir Ata), Beyrut 1995.

İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd*, Bağdad 1921

İbnü'd-Devâdârî, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü'd-
Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*, I-IX (Neşr.
Hans Robert Roemer), Kahire 1960.

İbnü'l-Esir, İzzeddin, *el-Kâmil fi't Tarih*, (Tah. Abdullah Kadî), I-XI,
Beyrut 2003; *el-Kâmil fi't Tarih* (Çev. Heyet), İstanbul 1989

-----, *et-Târîhu'l-bâhir fî'd-devleti'l-atabekiyye bi'l-
Mavsıl*, (Neşr. A. A. Tuleymat), Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, Mervaniler Kısımının Neşri: B.A. Avad, *Tarihu'l-Fârikî Ed-Devletil-Mervaniye*, Kahire 1959; (Türkçe Trc. M. E. Bozarslan, *Mervani Kürtleri Tarihi*, İstanbul 1975).

İbn Fakîh, *Kitabü'l-Büldân*, (Neşr.Y.Hadî), Beyrut 1996; *Kitabü'l-Büldân*, (M.J. de Goeje), Leyden 1885

İbn Fazlan, *Seyhatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), *İbn Fazlan Seyhatnamesi*, İstanbul 1975

İbnü'l-Furât, *Siretü'l-Melik el-Sultan Zahir Baybars (Tarih İbn Fırat ve hüve Tarihi'd-Duvel el-Muluk)*, (Haz. Necim Huri), Beyrut Amerikan Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Beyrut 1961

İbnü'l-Fuvâtî, *Havadisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407

İbnü'l- Hacer Askalanî, Ebü'l-Fazl Şihabeddin Ahmed, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr fi et-Tarih*, (Tah. Muhammed Abdulmuid Han), Beyrut, 1986.

-----, *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's- Sâmine*, I-IV, Beyrut 1993.

İbn Haldûn, Veliyeddin Abdurrahman b. Mahmud el-Hadrami el-Magribi, *Tarih İbn Haldun, Kitâb el-'İber ve Divan el-Mübtedâ ve el-Haber fi Eyyam el-'Arab ve el-'Acem ve el-Berber ve men Asarahum min zev Sultân Ekber*, I-VIII, Beyrut 2006.

İbnü'l Halikân, Vefayatü'l-Ayan, (Tah: İhsan Abbas), I-VII, Beyrut b.y yok

İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (M.J. de Goeje), Leyden 1874; *Sûretü'l-Arz*, Beyrut tz.

İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*,(M.J. de Goeje), Leyden 1890

İbnü'l-İlalmış, *Kitabü't-Tarihi Düneysîr*, (Tah. İbrahim Salih), Dımaşk 1192

İbnü'l-İmâd, İmam Şehabeddin İbn Felah, *Şezeretü'l-Zeheb fi Ahbar men Zeheb*, (Tah. Abdülkadir el-Eznavut-Mahmud el-Eznavut), I-IX, Dımaşk-Beyrut tz.

İbn İsfendiyâr, Muhammed b. Hasan, *Tarih-i Taberistân*, (Neşr. ve Çev. E.Browne), London 1905

İbn İyas, *Bedâyiü'z- Zuhûr fi Vekâyi' i'd-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), I-V, Kahire, 1982.

- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihü'l-Dımaşk*, (Neşr. Amedroz), 1908
- İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), I-XV, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, Bağdad 1980
- İbnü'l-Nazîf el-Hamevî, *Târîhu'l-Mansûrî*, (Neşr. Ebu'l-Iyd Dudu), Cezayir 1981; *Târîhu'l-Mansûrî*, (Neşr. P. A. Gryaznevitch), Moskova 1960.
- İbn Rusteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, (M.J. de Goeje), Leyden 1892; *el-A'lâku'n-Nefîse*, Beyrut 1988
- İbn Saîd el-Mağribî, *Kitâbü'l-Coğrâfyâ*, (Neşr. İsmail el-Arabî), Beyrut 1970
- İbn Sibât, *Sidk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, (Tah. Abdülsemel Tedmurî), I-II, Trablus 1993
- İbnü'l-Şeddâd, Baheddin *Sultaniyye fi el-Mehasin el-Yusufiyye*, (Neşr: Cemaleddin Şayyal), Kahire 1964.
- İbn Şeddâd, İzzeddin, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Neşr. Y. Abbare), III/I-II, Dımaşk 1978.
- , *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, (Neşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983; *Baypars Tarihi* (Çev. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000
- İbn Tagrîbirdî, Ebû el-Mehâsin Cemal ed-Din Yûsuf, *Havadisü'l-Duhur fi medi el-Eyamü's-Şuhur*, (Tah. İsmail Kaşif), b.y yok 1990
- , *Münhü's-Safî ve'l-Müstev fi Bağde'l-Vefayat*, Beyrut 1984-1990
- , *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, (Tah. İ. Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade), I-XVI, Kahire, 1963.
- İbn Tayfur, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908
- İbnü'l-Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-Adabi's-Sultaniyye ve d'-Düveli'l-İslamiye*, Beyrut tz.
- İbn Vasıl, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, (Neşr. H.M. Rabi), I-V, Kahire (Basım Tarihleri Faklı).
- İbn Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, I-II, Beyrut 1996.

- İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, I-II, Beyrut 1989
- İsfahânî, İmâdeddin el-Katib, *el-Berku's-Şâmî*, (Neşr. R. Şeşen), V, İstanbul 1979.
- , *el-Feth el-Kussi fi Feth el-Kudsi*, (Nşr: M. Mahmud Şubh), Kahire 1962.
- İstahrî, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, (M.J. de Goeje), Leyden 1927; *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik* (Neşr. M. Cabir), Kahire 1961
- Jean Dardel, *Vakayiname, RHC-Documents Armenia*, I, Paris 1869, s.1-109
- Jean d'Outremeus, *Chronique*, (Neşr. Ad. Borgnet), V, Bruxelles 1867
- Joshua the Stylite, *Chronicle*, (İng. Çev. W. Wright), Cambridge 1882
- Kalkaşandî, Ebû el-'Abbâs Ahmed b. Ali, *Subh el-'Aşâ fî Sinâ'at el-İnşâ*, Kahire 1913-1920
- K'art'lis C'xovrebba, (Fransızca çev. M.Brosset), *Histoire de la Géorgie*, I, S.Pétersbourg 1849
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), I- III, Ankara 2006.
- Kudame b.Cafer, *Kitabü'l-Harac*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890
- Makdîsî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, (M.J. de Goeje), Leyden 1877
- Makrizî, Takiyyeddin Ahmed b. Ali, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-İtibar bi-Zikrû'l-Hıtat ve'l-Asar*, Beyrut tz.
- , *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, (Neşr. Mustafa Ziyade), I-IV, Kahire 1956.
- Marco Polo, *His Travels nnd Adventures*, (Neşr. George Makepeace Towle), Boston tz.
- Mesudî, *Kitabü'l-Teşbih ve'l-Eşraf*, (M.J. de Goeje), Leyden 1894
- , *Murucu'z-Zeheb, (Les Prairies D'or)*, I-IX, Paris tz
- Mhithar, *Vakayiname*, (Neşr. M.Brosset), Sen-Petersbourg 1869
- Mirh'ond, Muhammed Seyyid Burhaneddin, *Ravzatü's-Safa*, (Neşr. Abbas Perviz), I-XII, Tahran 1375

-----, *Tarih-i Atabek-History Of The Atabegs Of Syria And Persia*, (Haz: William H. Morley), London tz

Moğolların Gizli Tarihi, Manggol'un niuça topça'an (Yüan-ch'ao pi-shi) (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1948; *Moğolların Gizli Tarihi*, I, (İngilizce çev. Fráncis Woodman Cleaves), London 1982

Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedîd ve 'd-Dürrü'l-Ferîd fî mâ ba'de Târîhi İbni'l-Amîd*, (Neşr. ve Frans. çev. E. Blochet), I-II, London (Basım tarihleri farklı).

Mustevfî, Hamdullah Kazvini, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Neşr. Muhammed Debîrsiyakî), Tahran 1958; *Nüzhetü'l-Kulûb*, Neşr: Le Strange, Leiden 1908

-----, *The Tarikh-i-Guzida*, (Neşr. Edward Browne), II, London 1913.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Cam'iu'd-Düvel*, (Yay. Ali Öngül), II, İzmir 2001

Müverrih Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", (Çev. Hrand D. Andreasyan), *TSD*, S.1, İstanbul 1937, s.154-255

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul 1988

Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, Paris 1892

Nesevî, Şehabeddin Muhammed, *Sîretü Celâleddin Mengübernî*, (Neşr. Mücteba Mînuvî), Tahran 1986; *Sîretü Celâleddin Mengübertî-Histoire Du Sultan Djelal ed-Dîn Mankobirti*, (Neşr. ve Fransızca çev. O.Houdas), Paris 1895; *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, (Necim Asım), İstanbul 1934; *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, (Arap. Çev. Hafız Ahmed Hamdi), b.y.t. y.

Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır (Hısın Keyfâ Vekâyinâmesi), Viyana Ktp., Mxs 355.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, I-XXXI, (M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990.

Orbèlian, Stèphannos, *Histoire de la Siounia*, (Neşr. M.Brosset), Saint-Petersburg 1864

Ömerî, Şihabeddin Ahmed b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, (Tah. Abdullah b. Yahya el-Serîhî), I-II, b.y.yok 2003.

Reşîdu'd-dîn, Fazlullah Hemedânî, *Câmi' üt-Tevârîh*, (Neşr. Behmen Kerimî), I-II, Tahran 1374; *Câmi' üt -Tevârîh*, (Neşr. E. Blochet), London 1911; *Câmi' üt -Tevârîh*, (Arap. Çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-

Seyyad),I-II, Kahire tz; *Câmi'üt –Tevârih-Tarih-i Gazan Han*, (Arap. Çev. Fuad Abdulmitus-Seyyad), Kahire 2000

Rubruck,*The Journey of William Of Rubruck to The Eastern Parts Of The World (1253-1255)*, (Neşr. William Woodville Rockhill), London tz.

Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Vafi bi'l-Vefayat*,(Tah. Ahmed Arnavut-Tezki Mustafa), I-XXIX, Beyrut 2000.

Samul d'Ani, *Vakayiname, RHC-Documents Armenia*, I, Paris 1869, s.445-468

Sempad, *Chronique du Royaume de la Petite Armenie*, RHC, I, Paris 1869, s.605–680

Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-a'yân*, (Haz. James Richard Jewett), VIII, Chicago 1907.

Strabo, *The Geography of Strabo*, (Neşr. H.C., Hamilton- W, Falconer), I-II, London 1854

Suyutî, Celaledin, *Hüsni'l-Muhadâra fî Tarih-i Mısır ve'l-Kahire*, (Tah. Muhammed Ebu'l-Fadıl İbrahim), I-II, Kahire 1968

-----, *Târih-i Hülafe*, Beyrut 2003

Süryani Mihael, *Süryani Mihael Vakayinamesi*, (Çev. Hrant Andriasyan), Yayınlanmamış Tercüme, TTK Kütüphanesi

Şamî, Nizameddin, *Zafername*, (Çev. Necati Lügal), Ankara 1987

Şeref Han, *Şerefnâme- Histoire des Kourdes*, (Neşr. V. Véliaminof – Zernof), I-II, St-Pétersbourg 1860; *Şerefnâme*, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1990

Taberi, *Tarih-i Ümem ve'l Mülik*, Beyrut 1987.

Tâhirü'l-Mevlevî, *Cengiz ve Hülafe Mezalimi*, İstanbul 1322/1906

Tıhranî, Ebubekir *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Neşr. Necati Lügal-Faruk Sümer), I-II, Ankara 1962–1964

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinamesi (952–1136) ve Papaz ve Grigor'un Zeyli (1136–1162)*, (Çev. Hrant Andriasyan), Ankara 2000, s.53–54

Utbî, *Kitab-ı Yemini*, (İng. Çev. James Reynolds), London 1858

Vakidi, *Futuh 'ş-Şam*, I-II, Beyrut ts.

-----,Fütûhü'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyâr-ı Bekr ve'l-Irak, (Neşr. A. F. Harfûş), Dımaşk 1996.

Vassâf, İbn Fazlullah Katib-i Şirazi, *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar (Tarih-i Vassâf),Tarih-A History of the Mongol Empire in Persia*, Tıpkıbasım, Tahran 1897

Yafî'î, Abdullah İbn Es'ad el-Mekki, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman*,(Neşr. Halil el-Mansur), Beyrut 1997.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977.

Yuninî, Ebu'l Feth Kutbeddin Musa b. Muhammed, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I-III, Haydarabad 1955.

Yûsufî, *Nuzhetu'n-Nâzır fi Siretu'l-Meliku'n-Nâsır*, (Tah. Ahmed Hatit), Beyrut 1986

Zachariah of Mitylene, *Syriac Chronicle*, (İng. Çev. F.J. Hamilton- E. W. Brooks), London 1899

Zâhirî, Ebubekir, *Kitab-ı Coğrafya*, (Tah. Muhammed Hac Sadık), Port Said tz.

Zâhirî, İbn Şahin, *Zubtedu Keşf el-Memâlik fi Beyân et-Turûk ve el-Mesâlik*, (Neşr. Ravaisse), Paris 1894

Zehebî, Şemseddin Muhammed b.Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Tah: Ömer Abdüsselam Tedmuri), I-LIII, Beyrut 1997

-----,*Düvelü'l-İslam*, (Neşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut) , I-II, Beyrut 1999

Zekeriya Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960

2. Araştırma Eserler

ABBOTT, Jacob, *Genghis Khan*, London tz

ABDU'L-MİTU'S-SEYYAD, Fuad, *el-Moğol fi't-Tarih*, I-II, Beyrut 1980

ACAR, A., "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakidî'ye göre)", *DÜİFD*, I, Diyarbakır 1999, 195–203

ADIVAR, Abdülhak Adnan, "İbn Haldun", *İA*, V/2, s. 738–743

AGACENOV, S.G., *Oğuzlar* (Çev. Ekber N.Necf-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2004

AHMET, M.Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Çev. Tansu Say, Tercüman 100 Temel Eser, b.y.t.yok

AKBAŞ, Mehmet, *Cezire Bölgesi Fatih İyaz b. Ganm*, İstanbul 2011

AKTAN, Ali, “Bahri Memluklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı”, *Belleten*, LIX, S.226, Ankara 2003, s.605–620

-----, “Memluk-Haçlı Münasebetleri”, *Belleten*, LXIII, S.237, Ankara 1999, s.411–452.

-----, “Mısır’da Abbasi Halifeleri”, *Belleten*, LXIII, S.237, Ankara 1999, s.411–452

-----, “Sultan Kutuz ve Ayn Calut Zaferi”, *At. ÜİFD*, S.10, Erzurum 1991, s. 187-188

ALİNGE, C., *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara 1967.

ALLOUCHE, Adel, “Tegüder’in Kalavun’a Ültimatomu”, Çev. Mustafa Uyar, *AÜDTCFD*, XLVI, S.1, Ankara 2006, s.343–354

ALPTEKİN, Coşkun, “Artuklular”, *DİA*, III, s. 415-418

AMİTAİ-PREİSS, Reuven, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War 1260–1281*, Cambridge 1996, s.26–48

-----, Reuven, “Mongols Raid into Palestine (A.D.1260 and 1300)”, *JRAS*, S.2, 1987, s.236–255

ANTRIM, Zayde, “Making Syria Mamluk: Ibn Shaddad’s *Al-A’Laq Al-Khatırah*”, *MSR*, XI, Chicago 2007, s. 1–18

ARABÎ, Abid b.Abdur’rezak b.Abdullah, *Alakatü’l-Devleti Harzemiye fi Biladü’ş-Şam*, Suudi Emme el-Kurî Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Mekke 1996

ARDIÇOĞLU, Nureddin, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964

ARİNÎ, Seyyid Elbaz, *el-Memalik*, Beyrut tz

ARSLANTAŞ, Yüksel, “Memluk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”, *Belleten*, LXVII, , S.250, Aralık 2003, s.781–799

ARTUK, İbrahim, *Artuk Beğ*, Ankara 1988

-----, “Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı”, *Belleten*, S.41, Ankara 1947, s. 127–135

-----, “Duyaysır’da Artukoğullarının Ulu Camii” *Belleten*, X, Ankara 1946, s.167–169

ASATRIAN, Garnik, “Prolegomena to the Study of the Kurds”, *Iran and the Caucasus*, S.13, (2009), s. 1–58

ASELÎ., Bessâm, *et-Muzaf-fer Kutuz ve Ma'reketü 'Ayni Câlût*, Beyrut 1992
ATKINSON, Thomas Wıtlam, *Oriental and Western Siberia*, New York 1858

AŞRÎ, Osman Abdu'l-Hamid, *İsmailîyun fi Bilâdu's-Şâm ala Asru'l-Hurûbu'l-Salibîye*, Kahire 1982–1983

ÂŞÛR, Saîd Abdülfettah, *ez-Zâhir Baybârs*, Kahire 1963

ATKINSON, Thomas Wıtlam, *Oriental and Western Siberia*, New York 1858

ATRAKÇI R. M., “Kabîletü Bekr b. Vâ'il ve hurûbuhâ fi'l-İslâm”, *MA*, XXIV, (1984), s. 199–241

AVCI, İsmail, “Güneydoğu’da Keşfedilen Son Manevî Hazine: Kubbetüssultan”, *Zaman*, 6 Kasım 2009 Cuma, s.36

AYALON, David, “The Great Yasa of Chingiz Khan, a Re-examination”, *SI*, VI/3, (1973),s.182–193

AYAZ, Fatih Yahya, “Memluk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”, *SÜİFD*, S. 15, Sakarya 2007, s.1–32

AYKUT, Altay, “Batu Han’ın Rusya Seferiyle İlgili «Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikâyesi»”, *DTCFD*, XXXI/1–2, Ankara 1987, s.1–13

BAL, Mehmet Suat, “Türkiye Selçukluları Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykavus Dönemi”, *AÜTAD*, XXIV, S. 38, Ankara 2005, s.239–258

-----, “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlukları ve Altınorda Devleti’nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, *SÜTAD*, S.17, Konya 2005, s.295–310

BARON, S. A., Korff, *Russia in the Far East*, Washington 1921

BARTHOLD, V. V., “Batu”, *İA*, II, 351–353

- , - J. A. Boyle, "Batu", *EP*, I, s.1105–1106
- , "Benâkitî", *İA*, II, s. 513
- , "Buhara", *İA*, II, s.761–768
- , "Cengiz Han", *İA*, III, s. 91
- , "Mâverâünnehr", *İA*, VIII, s. 408–409
- , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Çev. H.Dursun Yıldız), Ankara 1981
- BERKEY, Charles P.- MORRIS, Frederick K., *Geology of Mongolia*, New York 1927
- BLOCHET, E., *Introduction A L'Histoire Des Mongols De Fadl Allah Rashid ed-Din*, London 1910
- BORAN, A "Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi", *VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirleri (7-8-9 Nisan 2003, İstanbul)*, İstanbul 2006, s. 53-56
- , "Siirt ve İlçelerindeki 2002 Yüzey Araştırması "Kurtalan", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I, (26-31 Mayıs 2003, Ankara)*, Ankara 2004, s. 35-38
- BOYLE. J. A., "Cingiz-Khân", *EP*, III, s.41–44.
- , "The Mongols and Eurpe", *History Today*, S.5, IX, (1959),s.335–343
- BROCKELMANN, C., "Makrizî", *İA*, VII, s.206–208
- , "Ebu'l-Mehasin", *İA*, IV, s. 90–91
- BUHARALI, Eşref, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehr", *TDA*, S. 99, (1995), s. 29–77
- BUHL, F., "Kerek", *İA*, VI, s.583–584
- , "Kudüs", *İA*, VI, s.952–964
- CAHEN, C., "Contribution d l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *JA*, 1955, s. 67
- CANARD, M., *Historie de la Dynestie des H'amdanides des Jazira et Syrie*, I-II, Paris 1953

CLARKE, J. I. - B. D. CLARK, *Kerman-shah, an Iranian Prouincial City*, Durtiam 1969

CURTİN, Jeremiah, *a Journey in Southern Siberia*, Boston 1909

-----, *The Mongols a History*, Boston 1908

-----, *The Mongols in Russia*, Boston 1908

ÇAKMAK, M.A., *Kösedağ Savaşı (1243)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 234–241.

ÇEVİK, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, I, İstanbul 2007, s. 105–140.

-----, "X-XIV. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul 2009, s. 35–64

-----, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: *Irak Oğuzları*", *Journal of Turkish Studies*, Volume: 31/I, 2007, (In Memoriam, Şinasi Tekin I), s. 195–205.

-----, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002

-----, "XIII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", *Türkler*, VI, s.491–499

-----, "Süryani Kaynakları", *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, (Editör: Altan Çetin), İstanbul 2008, s.69-81

-----, "Türk Tarihinin Süryani Kaynakları", 38. ICANAS, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10–15 Eylül 2007 Ankara Türkiye

-----, "Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: ERZEN", *I. Uluslararası Batman ve Yöresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 15–17 Nisan 2008, Bildiriler I*, İstanbul 2008, s. 241–256

ÇÖMLEKÇİ, M.Bora, *Celaleddin Harzemşah ve Zamanı*, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Muğla 2010.

ÇUHADIR, M., “İbn Tegriberdi'nin Hayatı ve Eserleri”, *EÜSBED*, S.3, Kayseri 1989, s. 363-383

DARKOT, Besim, “Erzincan”, *İA*, IV, s.338–340

-----, “Erzurum”, *İA*, IV, s.340–357

-----, “Harput”, *İA*, V/1, s. 296–299

-----, “Kayseri”, *İA*, VI, s.484–491.

-----, “Malatya”, *İA*, VI, s. 229–232

-----, “Siirt”, *İA*, X, s.619–621

DEMİDOFF, E., *After Wild Sheep in The Altai And Mongolia*, London 1900.

DUDA, Herbert W., “İbn Bîbî'nin Selçuklu Tarihi”, *ŞM*, S.11 (1957), s. 1-10

-----, “İbn Bibi”, *EI²*, 111, s.737–738

DURMUŞ, Efe, *Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açından İlanlı-Memluk Münasebetleri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2005

EBERDHard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 2008

EBU ALYÂN, Azmî Abd Muhammed, *Mesiretü'l-Cihadü'l-İslami Dadu'l-Salibîyîn fi Ahdü'l-Memâlik*, Erden 1994

ECKHART, F., *Macaristan Tarihi* (Çev. İbrahim Kafesoğlu), Ankara 1949

EDDÈ, Anne-Marie, “La Prise d'Alep par Mongols en 658/1260”, *QSA*, S.5–6, 1988, s. 226–240

DÎVECÎ, Saîd, *Târîhu'l-Musul*, Musul 1982

ERDEM, Ayşe Dudu, *İlhanlı-Memluk Münasebetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998

ERDEM, İlhan, “ XIII. .Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadelesi”, *Tarih Araştırmaları*, c. XIX, S. 30, Ankara 1997, s.359–378

ERGÜN, Nuray, *Ayn-ı Calut Savaşı (658/1260)*, Marmara Üniversitesi Tütükiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

EROĞLU, Haldun, “Muzafferüddin Kökbörü (1156–1232):Yetimlere Sütanneler Tayin Eden Devlet Adanı”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, S.46, 2003, s.80–82

ERZİ, Adnan Sadık, "İbn Bîbî", *İA*, V/2, s. 712–718.

ESKİKURT, Adnan, *Lü'lü' Hanedanının Musul Hâkimiyeti*, MÜTAE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

ETHERTON, Lieut. P. T., *Across The Roof of the World*, New York tz

FAHREDDİN, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanlığı* (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2003

FAYDA, M., *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992.

FEHERVÂRİ, G., “Harran”, *EP*, III, s.233-237

FEHMÎ, Abdü's-Selam Abdü'l-Aziz, *Tarih-i Devleti Moğoliye fi İnan*, Kahire 1981

FLOYER, Ernest Ayscoghe, *Mekran, Bashkurd, Persia, Kurdistan and Turkey*, London 1882

GALİB, İsmail, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye*, I-IV, İstanbul 1311

GALİB, Mustafa, *Tarihü Dağvatü'l-İsma'iliye*, Beyrut tz.

GAMİDÎ, Abdullah Said, *Cihadü'l-Memalik Deydü'l-Moğoliye ve'l-Salibiyyin*, Mekke 1986

GEYİKOĞLU, Hasan, “Anadoluda Kalan Harezmliler (Horzumlular)”, *Türk Kültürü*, S. 410, Haziran 1997, s. 371- 380

-----, *Doğu Anadoluda Harzemşahlar*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum

-----, “Harezşah Celaleddin Mengüberti ve Ahlat”, *At.ÜGSED*, S.6, Erzurum 2000, s. 29- 33

-----, “Harezşah Celaleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti”, *TK*, S. 410, Haziran 1997, s. 371- 380

-----, “Harezmlilerin Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları”, *TK*, S. 373, Mayıs 1994, s.275- 285

-----, “Harezşahlar ve Doğu Anadolu”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 917–925

GILMOUR, Rey, James, *Among The Mongols*, New York tz,

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980

GOTTSCHALK, H.L., “Der Bericht des İbn Nazif al-Hamawi über die Schlacht von Jasyçimen (25–28 Ramadan/ 7–10 August 1230)”, *WZKM*, Vien 1960, S.56, s.55-69

-----, *al-Malik al-Kamil von Egypten und seine Zeit*, Weisbaden 1958

GÖYÜNÇ, N., “Diyarbakır”, *DİA*, s.465-466

GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul 2005

-----, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997

-----, “Harezmlı Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Rollerı ve Tesırleri”, *Belleten*,

GÜNALTAY, Şemseddin, “Türk Tarihının Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, *Belleten*, I/1, Ankara 1937, s. 165–179

GÜNALTAY, Şemseddin, *İslam Tarihının Kaynakları*, İstanbul 1991

-----, “Türk Tarihının Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, *Belleten*, I/1, Ankara 1937, s. 165–179

GÜNEŞ, İbrahim *Bahriler Devrinde Memluklerin Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleriyle Siyasi Münasebetleri*, Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Muğla 2009

-----, “Memlûk Sultanı I. Baybars’ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi”, *FÜSBD*, 20, S.2,Elazığ 2010, s.343–360.

HALPERİN, Ch., *Russia and The Golden Horde*, Bloomington 1985

HAMDÎ, Hafız Ahmed, *el-Devletü’l-Harzemiye ve’l-Moğol*, b.y.t.y

HAMİDÎ, Ali Muhammed Ali, *Biladü Şam fi Kablü’l-Gazvü’l-Moğoliye*, Mekke 1985-1986,

HAMMER-Purgstall, *Geschichte der Ilchane das ist der Mongolen in Persian*, I-II, Darmstadt 1842

- HARTMAN, Angelica, *an-Nasır li-Din Allah (1180–1225)*, Berlin 1975
- HARTMANN, R., "Erbil", *İA*, IV, s. 285
- , "Dicle", *İA*, III, s.582–585
- , -DARKOT, Besim, "Fırat", *İA*, IV, s.622–626
- Hay, W.R., *Two Years in Kurdistan Experiences of a Political Officer (1918–1920)*, London 1921
- HINZ, Walter, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", (Çev. Acar Sevim), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, V, İstanbul 1990, s.34–36.
- HİTTİ, Philip K., *Syria: A Short History*, New York 1959
- HONİGMANN, E., "Musul", *İA*, VIII, s.738–741
- HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols*, I-IV, London 1888
- HUART, Clément, *A History of Arabic Literature*, New York 1903
- , "Kazvin", *İA*, VI, s.527–528
- İŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960
- İKBAL, Abbas, *Tarih-i Moğul*, Tahran 1926
- İNALCIK, Halil, "Erzurum", *Eİ²*, II, s.712
- İNAN, Abdülkadir, "Moğolların Gizli Tarihi, S.A., Kozin, Sokrovenneye Skazanie, (Yüan-çao bi-çi, I), Moskova-Leningrad,1941, 619.s", *Bellekten*, S.21-22, Ankara 1942, s.121-126
- İZGİ, Özkan, "Harzemşahlar ve Moğollar'ın İlk Karşılaşması ve Otrar Hadisesi", *TK*, S.170, s.28–36
- JAHN, Karl, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İTED*, III, S. 3-4, İstanbul 1966, s. 227-236
- JANSKY, Herbert, "Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 120–121
- JACKSON, Peter, "The Crisis in the Holy Land in 1260", *EHR*, XLV,S.376, 1980, s.481-513
- , "Wassâf", *Eİ²*, XI, s.174

KILICI, Ali, “Kızıltepe (Koçhisar) Ulu Camii ve Onarımları”, *Makelelerle Mardin II, Ekonomi-Nüfus-Kentsel Yapı*, İstanbul 2006, s. 290–306

KILIÇ, Mustafa, “ Celaleddin Harizmşah’tan Sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.V, S.2, Sivas 2001,s.415–427

OHSSON, M. Le Baron, *Histoire Des Mongols*, I-V, Amsterdam 1852

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976

-----, “Cengiz Han”, *DİA*, VII, s.367–369

-----, "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları", *TD*, XXV (1970), s. 59–68

-----, “Deşti Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İÜEFTD*, XXV, İstanbul 1971, s.179–188

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 2000

-----, "Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi", *TD*, V/8 (1953), s. 105–136

KAMALOV, İlyas, “Moğol İstilas ve Anadolu Kültüründeki Etkileri”, *TDAD*, S.140, Ankara 2002, s.167–182

KANAT, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk – İlhanlı Münasebetleri”, *TİD*, XVI, İzmir 2001, s.31–45

KAYA,Ö. *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu’da Eyyubiler*, İstanbul 2007

-----, “el-Melik Eşref Musa”, *DİA*, XXIX, s.64

-----, “Eyyubi Meliklerinden el-Eşref Musa’nın Artuklu Melikleri ile İlişkileri”, *Artuklular*, I, Mardin 2007, s.121–144.

KAYALIOĞLU, Filiz, II. *İzzeddin Keykavus ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006

KAYMAZ, Nejat, II. *Giyaseddin Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

KHAZANOV, M., “Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building” *Comparative Studies in Society and History*, XXXV, S.3 (1993), s.461–479

Khovaiter, Abdulaziz, *Baibars The First: His Endeavours and Achievements*, London 1978

KOÇKUZU, O., “Aynî”, *DİA*, VII, s. 271-272

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “Baybars I”, *DİA*, V, s.221–223

KORTANTAMER, Samira, “Memlûk Tarihçiliğine Genci Bir Bakış”, *TİD*, I (1981), s. 31–35

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, VII, S.27, (1943). s. 388–389

-----, “Baybars I”, *İA*, II, s.357–363

KURAT, Akdes Nimet, “Yüan-ch’ao pi-şi yahut Yüan-çao bi-şi (Moğolların Gizli Tarihi)”, *DTCFD*, II, S.3, Ankara 1944, s.469–474

-----, *IV-XIII. yy.’de Karadenizin Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972

-----, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987

LAYAED, Austen H., *Nineveh And Babylon With Travels in Armenia, Kurdistan, And The Desert: Being The Result of A Second Expedition*, New-York 1853

LAMB,H., *Genghis Khan The Emperor of All Men*, London tz; *Moğollar’ın Efendisi Cengiz Han* (Çev. A.Göke Bozkurt), İstanbul 2007.

LANGLOÏS, Victor, *Numismatique de l’Armenie Moyen Age*, Paris 1855

LE STRANGE, G., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930

Lewis, Bernard, *Haşîşîler*, İstanbul 2005

-----, “İsmaililer”, *İA*, V/II, s. 1120–1124

LITTLE, D. P., “Kutuz”, *EI²*, V, s.571–572.

LOEWE, Herbert M.J., “The Mongols”, *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge 1923, s.642–643

MARÇAİS- YİNANÇ, M.Halil, “Aynî”, *İA*, II, s.70-72

MERÇİL, Erdoğan, “Sultan Selahaddin Eyyubi’nin Anadolu’daki Türk Devletleriyle Münasebetleri”, *Belleten*, LIV, S. 209, Ankara 1990, s. 417–425

-----, “Vassâf”, *İA*, XIII, s.232–234

MİNORSKY, “Mardin”, *İA*, VII, s.317–321.

-----, “Meyyafarikin”, *İA*, VIII, s.195–201

MORGAN, D.O., “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, *BSOAS*, S.49/I, (1986),s.163–176

-----, “Rashid-al-Din Tabib”, *EP*, VIII, s. 443

NÈVE, Fèlix, *L’Ermenie Chretienne et sa Littérature*, 1886, b.y.y.

NOLDE, Eduard, *Innepiauabiex, Kurdistan, Armenien*, Braunschweig 1895

NİCHOLSON, Reynold Alleyne, *A Literary History of the Arabs*, New York 1907

OCAK, A.Y., *Babailer İsyani*, İstanbul 1980.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “Hasankeyf”, *DİA*, XVI, s. 364–368

OHSSON, M. Le Baron, *Histoire Des Mongols*, I-V, Amsterdam 1852

ORY, S., “Hısn Keyfa”, *EI*, III, s. 506 – 509

OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 2006

ÖGEL, Bahaeddin, “Alaeddin Keykubad Çağında Batı İran’da Çormahan Noyan’ın Durumu ve Statüsü”, *SÜSD*, S.3, Haziran 1988, s.13–17

ÖNKAL, “Bekir b. Vâil”, *DİA*, V, s.362–363

ÖZAYDIN, A., “İbnü’l-Esir”, *DİA*, XXI, s.26-27

-----, “Cend”, *DİA*, VII, s. 359–360.

ÖZBEK, Süleyman, “el-Melikü’z-Zahir Rükü’d-Din Baybars Zamanı Memluk Devletinin Dini Siyaseti”, *TİD*, IX, İzmir 1994, s.289–307

-----, “Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-Câlut Savaşı ve Sonuçları”, *ATB*, XVI/31, Ankara 1991, s. 11–21

ÖZCOŞAR, İbrahim, “Artuklu’dan Osmanlı’ya Mardin Kalesi”, *Artuklular*, I, Mardin 2008, s.201–210

ÖZDEMİR, H.Ahmet, *Moğol İstilasını Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İstanbul 2011

-----, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler*, VIII, s.280–299.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: *Tarih-i Vassâf*’ın Müellif Nüshası”, *Belleten*, LXX, S.258, Ankara 2006, s.28–52

-----, “Reşidüddin Fazlullah Hemedani”, *DİA*, XXXV, s.19–21

-----, “Merv”, *DİA*, XXIX, s.

-----, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gazan Han ve Reformları*, İstanbul 2009

PARLAK, Lütfü, *Yukarı Fırat’ta Tarihi Eserler*, Elazığ 2004

PATTON, Douglas, *Badr al-Din Lü’lü Atabegs of Mosul (1211–1259)*, Seattle 1991

PRICE, Julius M., *From The Arctic Ocean to the Yellow Sea*, London 1892

PRINSEP, Henry T., *Tibet, Tartary and Mongolia*, London 1852

PRJEVALSKİY, N.M., *Tibet Seyahatnamesi* (Çev. Ömer Cenap Eren), Ankara 1990

RAMBAUD, Alfred, *Russia*, I, New York tz

RATCHNEVSKY, P., *Cinggis-Khan Sein Leben und Wirken*, Wiesbaden 1983

RIZA, Muhammed Said, “İbn Şeddad fi Kitabetü’l-Alâku’l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve’l-Cezire Dirasetün ve Tahlil ma’a Nususun mine’l-Mahtut”, *Müerrihu’l-Arabi Dergisi*, XIV, Bağdad 1980, s.124–240

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (Çev.Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001

RUNCİMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, I-III, Ankara 1992

SAİDÎ, Seyid, *Kitabü’l-Kurretü’l-Ayn fi Tarihü’l-Cezire*, Bağdad 1325

SAKÇİNSKOĞA, Ivana Kukuljevica, *Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari*, Zagreb 1863

- SAUVAGET, J., "Haleb", *İA*, V/I, s. 117–122
- SCHLEİFER, J., "Bakr b. Vâil", *İA*, II, s.454–458
- SEVİM, Ali, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, S.104, Ankara 1962, s.649–691
- , "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, S.101, (1962), s.121- 123
- , " Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, S.103, Ankara 1962, s. 502–520
- , "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması" *Atatürk Konferansları 1971–1972*, Ankara 1975, S.5, s.298- 307.
- SMİTH, John Masson, "Ayn Jālūt: Mamlūk Success or Mongols Failure?", *HJAS*, 44/2, 1984, s.307–345
- SOBERNHEİM, M., "Hamdaniler", *İA*, V/I, s. 179–182
- SOANE, E. B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Boston 1914
- SOURDEL, D., "Irbil", *EI²*, IV, s.76–77
- , "al-Karak", *EI²*, IV, s. 609
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları* (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987
- STRECK, M., "Birecik", *İA*, II, s.629–632
- SULTANİ, M. Ali, *Târih-i Mufasssal-ı Kirmânşâhân*, Tahran 1373
- SÜMER, Faruk, "Ağaçeriler", *Belleten*, XXVI /103 (1963), s.521–528
- , "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", *Belleten*, L, S. 197, (Ağustos 1986), s. 447–493
- , "Döğerlere Dâir", *TM*, XI, 1953, s.139–158
- , *Oğuzlar*, İstanbul 1999
- , "Yiva Oğuz Boyuna Dair", *TM*, IX, İstanbul 1951, s.151–166.
- SYKES, P. M., *History of Persia*, I-II, London 1915
- ŞAHİN, Tanır Erdoğan, *Erzincan Tarihi*, I-II, Erzincan 1985–87
- ŞELBÎ, Mahmud, *Hayatu'l-Meliku'l-Muzaffer Kutuz*, Beyrut 1992.

- , *Hayatu'l-Meliku'z-Zahir Baybars*, Beyrut 1992
- ŞEŞEN, Ramazan, “Camiü't-Tevarih”, *DİA*, VII, s.132–134
- , “Cezire”, *DİA*, VII, s. 509–511.
- , “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydogu Anadolu Bölgesinin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, Ankara 1999, s. 33–44
- , *Harran Tarihi*, Ankara 1993
- , “Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri”, *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167
- , *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998
- , *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193–1260)*, İstanbul 2007
- , *Sultan Baybars ve Devri (1260–1277)*, İstanbul 2009
- ŞİLŞER, Linda, *Dımaşk*, (Arap. Terc. Emru el-Felah-Dina el-Felah), Dımaşk 1998
- ŞÜMESANİ, *Medinetü'l-Mardin*, Beyrut 1987
- TANERİ, Aydın, *Celaledin Harzemşah ve Zamanı*, Ankara 1977
- , *Harzemşahlar*, Ankara
- TANG, Li, “Mongol Responses to Christianity in China: a Yuan Dynasty Phenomenon”, *ARI*, 63, Singapore, 2006, s.1–24
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Karahıtaylar” *DİA*, XXIV, 273-276.
- TAŞTEMİR, Mehmet, “Mardin”, *DİA*, XXVIII, s. 43–48.
- TAUER, “Timurlular Devrinde Tarihçilik”, (Çev. Ahmet Ateş), *Bellekten*, XXIX, S.130, Ankara 1965, s.62
- TEBDER, Mustafa, *Muhitu'l-İslami Kebiri Uzvalü'l-Hilafetü'l-Abbasiyet men Bağdad ala Eydi el-Moğol*, Kahire 1999
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, “Kutuz”, *İA*, VI, s.1057–1060
- TEMİR, Ahmet, *Cengiz Han*, Ankara 1989

-----, “Moğolların Gizli Tarihi, Haenisch Tarafından Neşredilen Metin ve Lügatın Tasviri”, *TM*, VII-VIII, İstanbul 1942, s. 349–351

TEZCAN, M., “Arzan (Tigranakerta?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu (19-21 Eylül 2006) Bildirler*, İzmir 2008, s. 106-120

THORAU, Peter, “The Battle of ‘Ayn Jālūt: a Re-examination”, *Crusade and Settlement*, ed. Peter W. Edbury, Cardiff 1985, s.236–241

TOGAN, Z. Velidî, “Arân”, *İA*, I, s.596–598.

-----, “Handemir”, *İA*, V/1, s.210–211

-----, “Hârizm”, *İA*, V/1, s. 240–257

-----, Moğollar, *Cengiz ve Türkler*, İstanbul 1941

-----, “Reşid-üd-din Tabib”, *İA*, IX, s. 705–712

TOKSOY, Ahmet, “Celal ed-Din Harezşah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri” *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, XIX, S.1, 2007,s. 137–150

-----, “Süleyman Şah’ın Güney Seferi ve Ölümü”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, S.2, 2004,s.39–45

TOMAR, Cengiz, “İbn İlamış’ın Hilvetüs-Seriyyîn min Havadissi’-d-Düneysîriyyîn Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir’de İlim Hayatı”, *Artuklular*, II, Mardin 2007, s.1–8.

TUFANTOZ, Abdurrahim, *Ortaçağ’da Diyarbekir Mervanoğulları (990–1085)*, Ankara 2005

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988

-----, “Çingiz Adı Hakkında”, *Bellekten*, V, S.19, Ankara 1941, s.267–276

-----, “Reşid üd-Din ve Türk Tarihi”, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2005, s.201–208

-----, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004

-----, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005

TURAN, Refik, “I. Alaeddin Keykubadın Doğu Anadolu Siyaseti”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, S. 3, Konya 1988, s.79-87

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara 2005

ULEBÎ, Ekrem Hasan, *et-Metikü't-Muzaffer Kutuz*, Dımaşk-Beyrut 1987

UYUMAZ, E., *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Ankara 2003

VERNADSKY, G., “Cengiz Han Yasası”, *THTD*, I, (1944), s.107–132

VLADİMİRTSOV, *Gengis-Khan*, Paris 1948

WASSERSTEIN, D. J., “Tradition manuserite, authemicite, ehronologie et developpement de l'oeuvre litternire d'Ibn Iyas”, *JA*, CCLXXX 119921, s. 81–114

WEİR, T. H., “Harran”, *İA*, V/I, s. 299-300

WİET, G., “Baybars I”, *EI²*, I, s.1124–1126

WİGRAM W. A., - Wigram, Edgar T. A., *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan*, London 1914

YAKUBOVSKİY, A., “Merv”, *İA*, VII, s. 773–777

YALTKAYA, Şerafeddin, *İbnü'l-Esirler Meşâhîr-i Ulemâ*, İstanbul 1322

YAZICI, T., “Mirhand”, *İA*, VIII, s. 360–361

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Asrın İlk Yarsında Diyarbakır (1790–1840)*, Ankara 1995

YUVALI, Abdulkadir, “ Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *TDAD*, S.38, Ankara 1985, s.90–101

-----, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994

-----, “Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *Erdem*, IX, S. 27, Ankara 1997, s.12–88

-----, “Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmaililer'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, *TDA*, S.58, 1989, s.89–102.

ZAMBAUR, E. V., “Dirhem”, *İA*, III, s.94–95

ZENGİN, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001

ZİYADE, Muhammed Mustafa, “Makrizî ve Çağdaşları”, (Çev. Cüneyt Kanat), *TİD*, VIII, İzmir 1993, s. 219–232

ZİYÂDE, Nikola, “Hasâretu'l-Mogol fi ‘Ayn-Câlût Enkazet el-Hadârete'l ‘Arabiyye”, *el-Muşâhidu's-Siyâsî*, S.377, 2003,s. 1–7

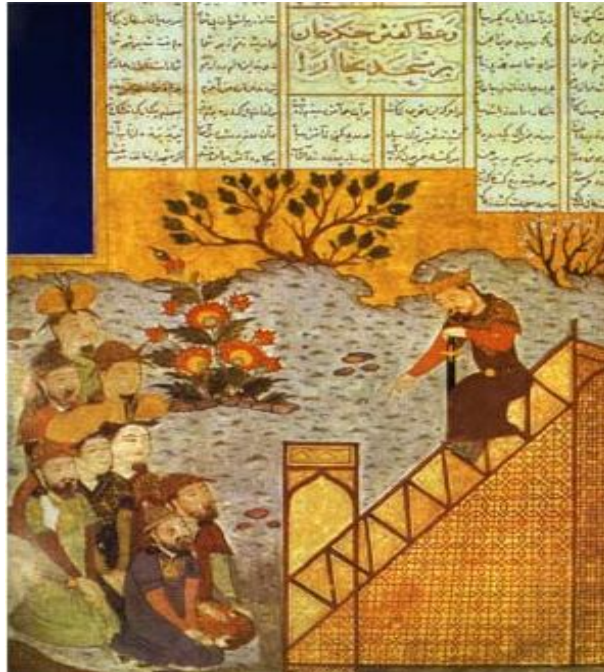
ZÜHAYLÎ, Muhammed, *İbn Kesîr ed-Dımaşkî*, Dımaşk 1415/1995

EKLER

1. RESİMLER

Resim 1: Çingiz Han'ın 1206 tarihinde otağında otururken gösteren bir minyatür (Reşîdu'd-dîn, Fazlullah Hemedânî, *Câmi'üt –Tevârih*'ten)

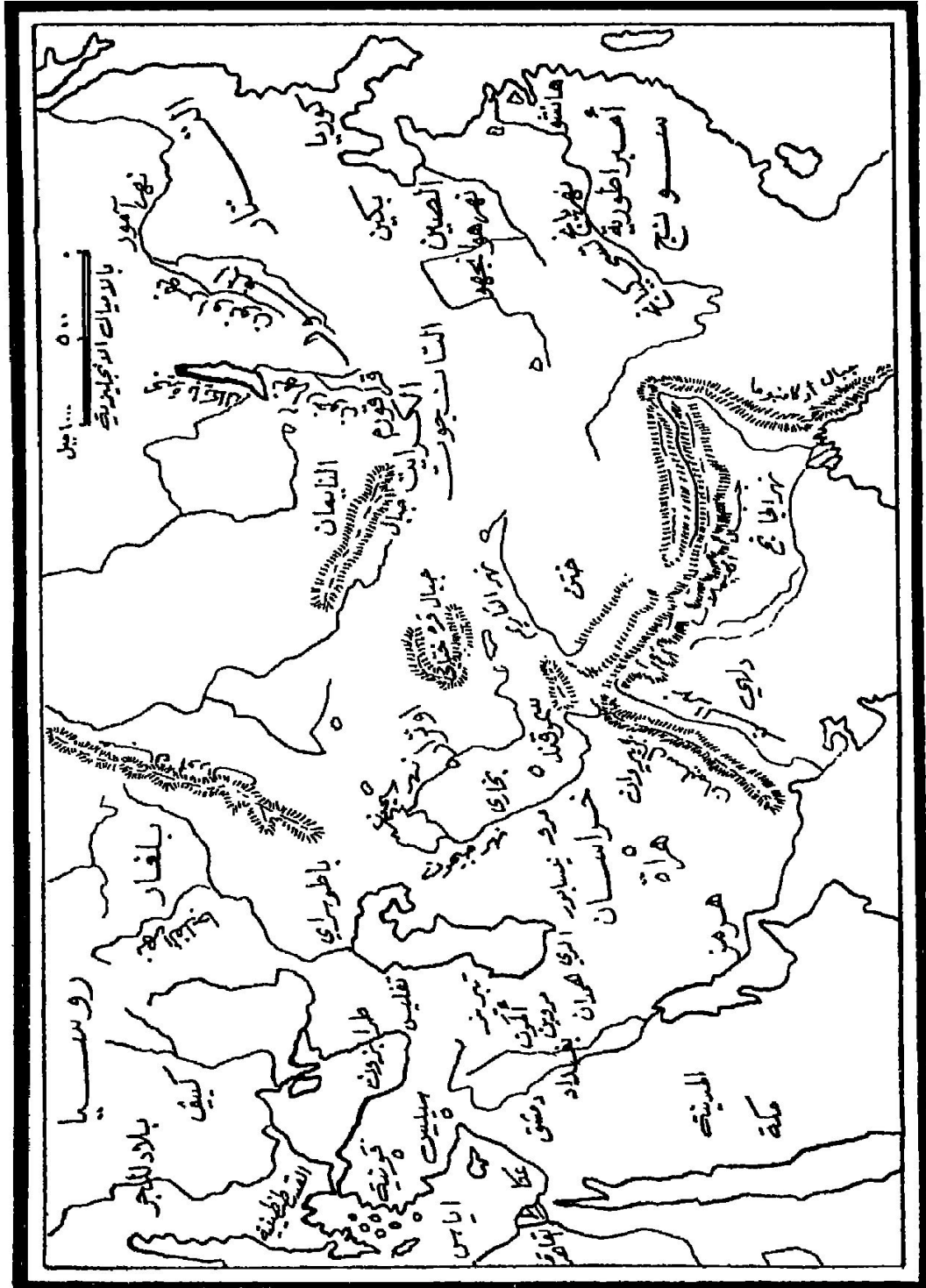

Resim 2: Çingiz Han'ın Buhara'daki bir minberde konuşma yaparken gösteren bir minyatür (Reşîdu'd-dîn, Fazlullah Hemedânî, *Câmi'üt –Tevârih*'ten)

2.HARİTALAR

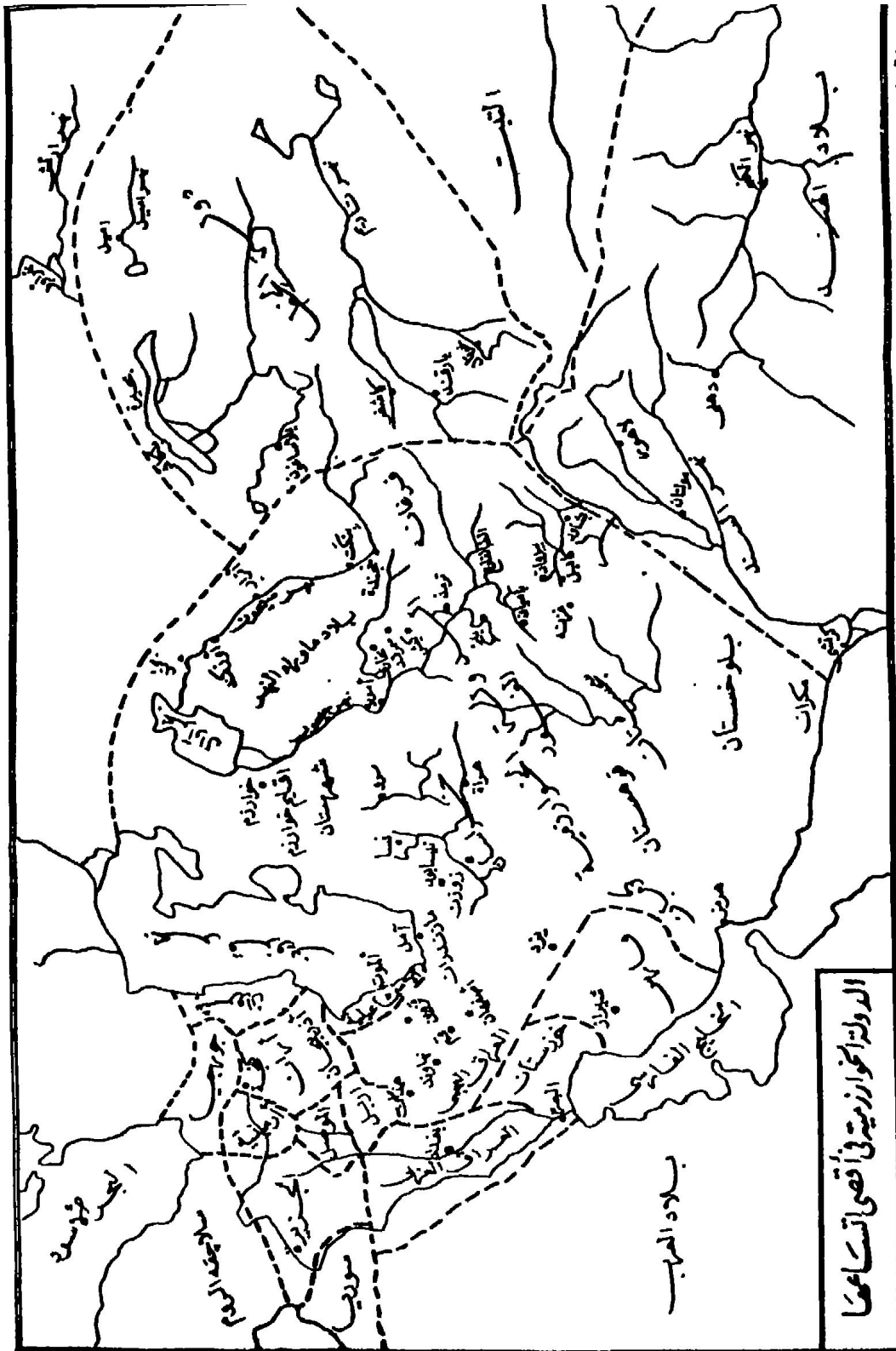
Harita 7: *Divanü'l-Lügatu't-Türk*'te Kürtlerin Yaşadığı Bölge (Daire içine alınmıştır)

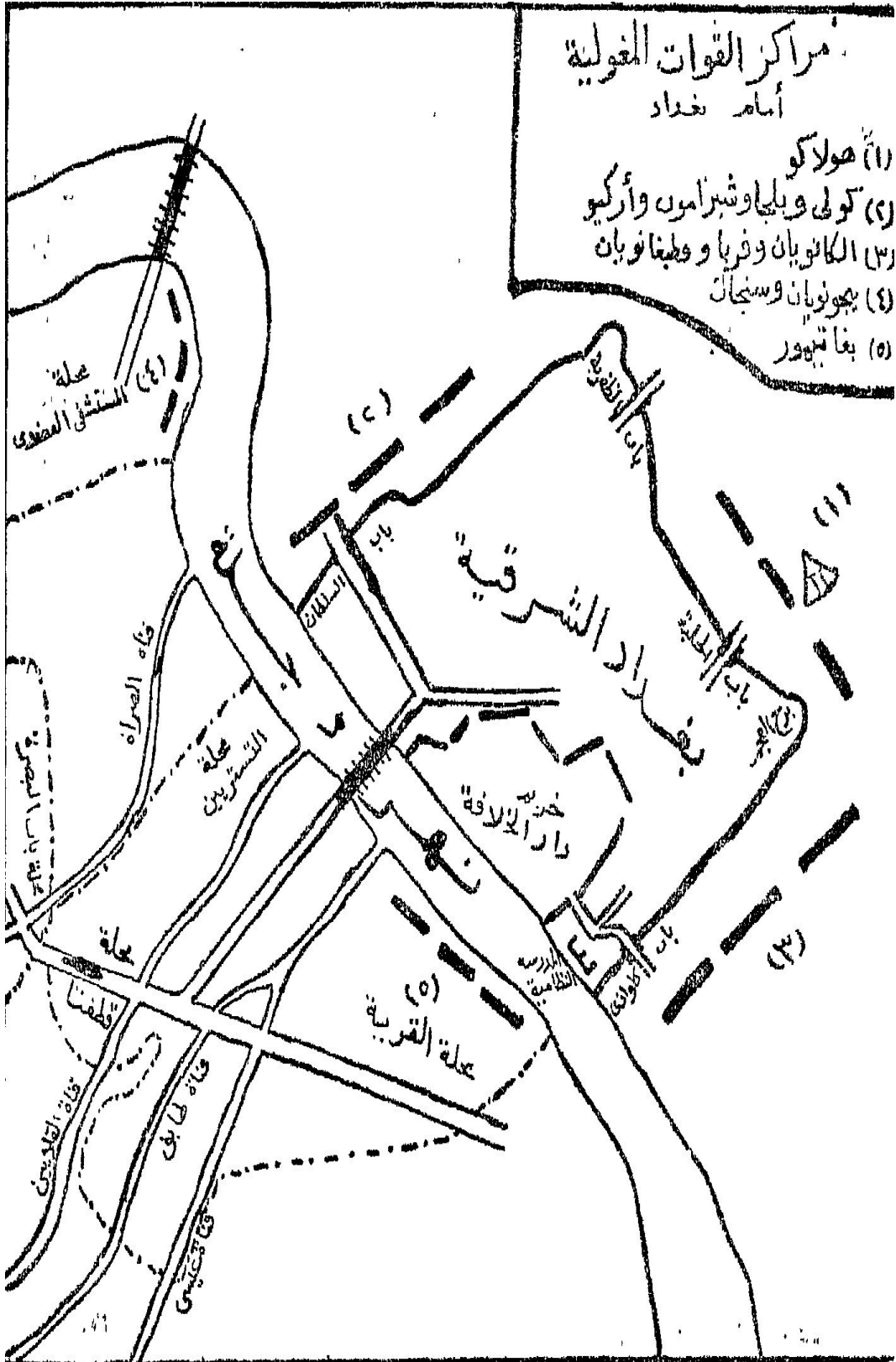
Harita 8: Moğol İmparatorluğu, Seyyad, age, I,s.401

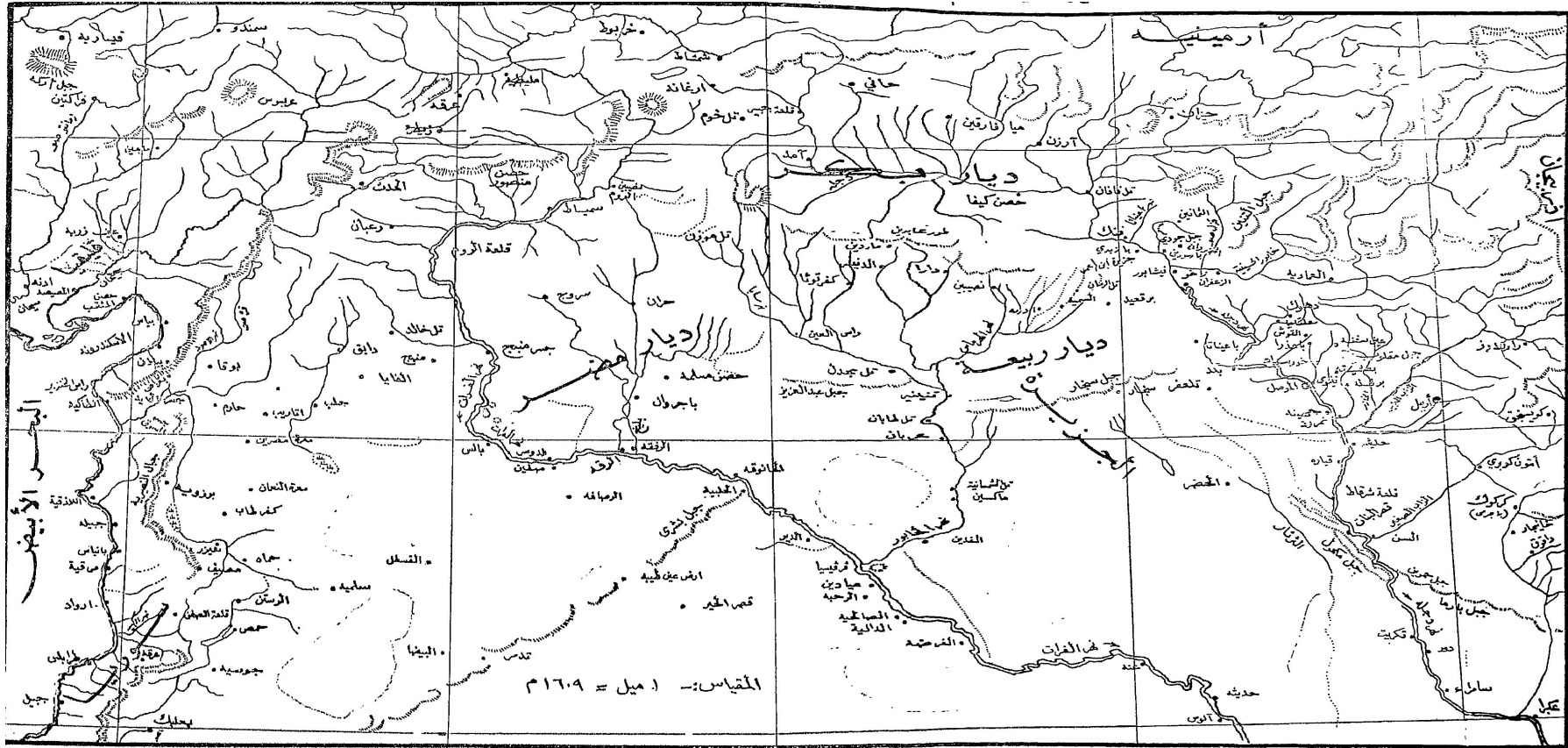
Harita 9: XIII. Asırda Çin, Seyyad, age, I, s. 395

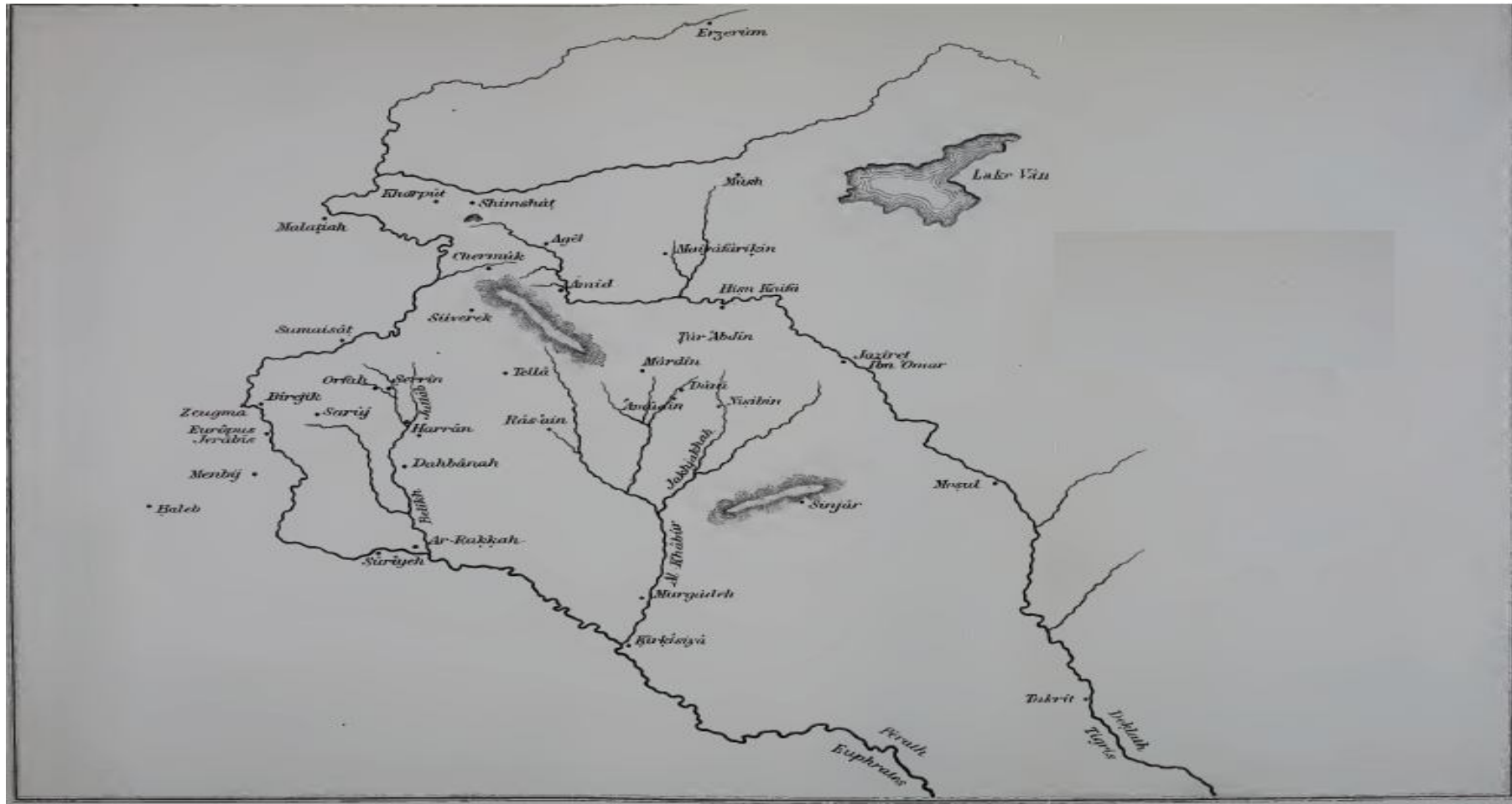
Harita 10: XIII. asırda Harzemşah Devleti, Hamdi, age, s.17

Harita 11: Bağdad Önünde Moğolların Mevzisi, Tebder, age, s.108

Harita 12: el-Cezire, Ibn Şeddad, *Alaku'l-Hatira*, III/I, s.7

Harita 13: el-Cezire, Joshua the Stylite, s.198

Harita 14: Ruha (Urfa), Joshua the Stylite, s.198

ÖZGEÇMİŞ

İbrahim GÜNEŞ 1985 yılında Mardin'in Midyat ilçesinde dünyaya geldi. Aynı ilçede İlk ve Orta öğretimini tamamladıktan sonra 2005 yılında Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yüksek eğitime başladı. 2009 yılında aynı fakülteden mezun olduktan sonra 2009–2010 yılları arasında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Alan Öğretmenliği Tarih Öğretmenliği Bölümünde Tezsiz Yüksek Lisans yaptı. 2010 yılından itibaren de Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalında Tezli Yüksek Lisans'a başladı ve aynı enstitüsünde Orta Çağ alanında tez çalışmasını yapmaktadır.